

ο αστικός ιστός ως χωρική απεικόνιση της εξουσίας

η περίπτωση του ρεθύμνου

επιμέλεια: Στεφανάκης Στυλιανός

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2014-2015

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ο αστικός ιστός ως χωρική απεικόνιση της εξουσίας

η περίπτωση του ρεθύμνου

the urban fabric as spatial representation of authoritative power

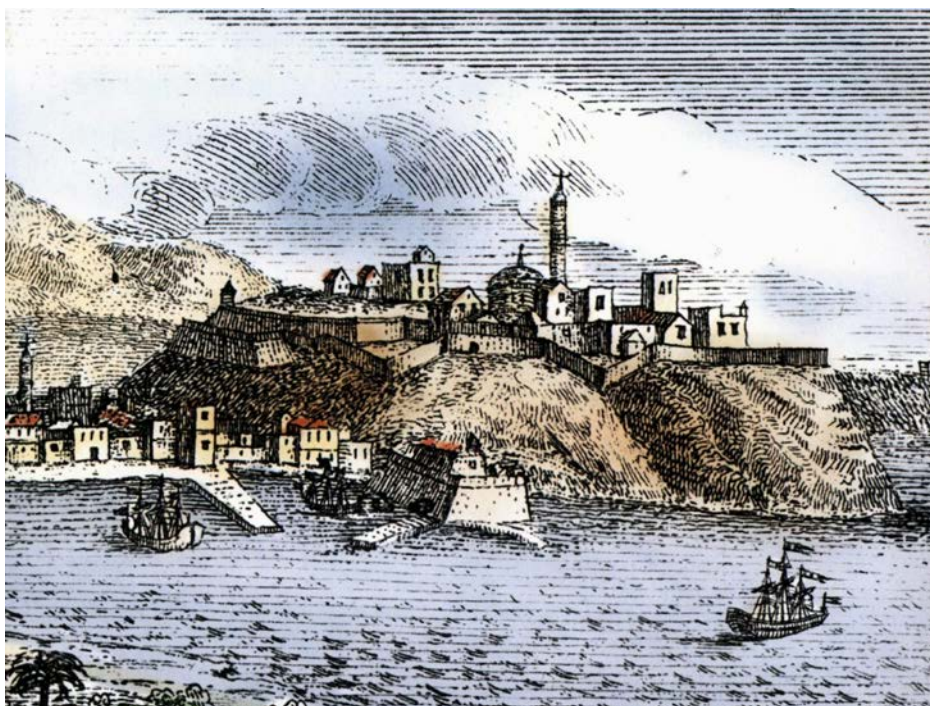
the case of rethymno

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗΣ ΑΛΕΞΙΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

Εικόνα εξωφύλλου. Το Ρέθυμνο από τη θάλασσα σε φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα, επεξεργασία και ενοποίηση τριών φωτογραφιών του αρχείου Γ. Π. Εκκεκάκη από το Στέλιο Στεφανάκη

Εικόνα 1. Η Φορτέζα (περί 1700)

Με την ολοκλήρωση της παρούσας ερευνητικής εργασίας θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου κ. Αλέξιο Τζομπανάκη για τη συνεργασία, την καθοδήγηση και την στήριξη που μου προσέφερε με τις παρατηρήσεις του καθ' όλη την πορεία της εργασίας.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά του γονείς μου και την αδερφή μου που με στήριξαν και συνεχίζουν να με στηρίζουν σε κάθε μου προσπάθεια.

«Το Χρονικό μιας Πολιτείας»

Σαν ασκητής όπου κρατάει ολάργυρη χυμένη
του ξακουστού μοναστηριού που κάηκε τη θωριά,
μια χωροπούλα ολάκερη στη φούχτα του στημένη,
με το καστρί, με τα κελλιά, με τα καμπαναριά,

όμοια βαθιά μου σήμερα μιάν πολιτεία χαμένη,
μ' από λογάρι καθαρό σκληρά πελεκητή,
κι από τον ίδιο πόνο Σου γαλήνια φωτισμένη,
το Ρέθεμνος, η σκέψη μου χάρη σε Σέ κρατεί

Άγγελος Σικελιανός¹ 1939

---

1 Το ποίημα αυτό αφιέρωσε ο ποιητής Άγγελος Σικελιανός στον φίλο του συγγραφέα, Παντελή Πρεβελάκη, όταν ο τελευταίος εξέδωσε το έργο του το «Χρονικό μιας Πολιτείας» για τη γενέτειρά του, το Ρέθυμνο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι η διερεύνηση της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στον Αστικό Ιστό και στους Φορείς Εξουσίας σε μία πόλη. Ειδικότερα εξετάζεται η εξέλιξη του αστικού ιστού της πόλης του Ρεθύμνου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα καθώς και οι επεμβάσεις που έγιναν στην αρχιτεκτονική της υπόσταση και στη διαμόρφωση του οικιστικού της περιβάλλοντος από τους Φορείς Εξουσίας σε κάθε περίοδο της Ιστορίας. Αρχικά, επισημαίνεται ότι η εξέλιξη μιας πόλης υπαγορεύεται από τις επιταγές της εκάστοτε Εξουσίας, από τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου που πρέπει να ικανοποιηθούν, από το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής, από τις προσδοκίες - οράματα των επιστημόνων (πολεοδόμων, αρχιτεκτόνων κ.λπ.) που εκπονούν τις μελέτες και από την τεχνογνωσία της κάθε εποχής. Ακολουθεί η συγκριτική παρουσίαση τριών πόλεων - λιμανιών της Μεσογείου – της Νάπολης, της Μασσαλίας και της Βαρκελώνης – που ανέπτυξαν από την αρχαιότητα μια μακραίωνη ιστορία, συνυφασμένη μ' ένα πλήθος επεμβάσεων πάνω στον αστικό τους ιστό. Στη συνέχεια, με γνώμονα αυτή την ανάλυση επιχειρείται μία ιστορική αναδρομή στη διαμόρφωση του αστικού ιστού της πόλης του Ρεθύμνου και παρουσιάζονται οι λόγοι για τους οποίους η Εξουσία ως διαμορφωτικός παράγοντας της κοινωνικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης της πόλης επηρέασε την εξέλιξή της άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο. Τέλος, για την καλύτερη κατανόηση της δομής και της οργάνωσης του αστικού χώρου μελετώνται τα όρια της πόλης, οι αστικοί συντελεστές και η αρχιτεκτονική της, η μνήμη των συνοικιών και των τοπωνυμίων της, το κενό, το πλήρες και το άμορφο του ιστορικού της κέντρου και εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα.

ABSTRACT

Object of the present research project is to investigate the relationship between the urban fabric and the authoritative power in a city. Particularly is being examined the evolution of the urban fabric of the city of Rethymno from antiquity until today and the interventions made by the relevant authority in each historical period, on its architectural presence and on the formation of the residential environment. Initially, is highlighted that the evolution of a city is motivated from the requirements of each authoritative power, the needs of society that must be satisfied, the natural terrain, the expectations - visions of scientists (urban planners, architects, etc.) who are undertaking the projects and the technical knowledge of each period. Then follows a comparative presentation of three Mediterranean cities-ports - Naples, Marseilles and Barcelona - that since the ancient times have developed long history, linked with a number of interventions on the urban tissue. Furthermore based on this analysis, takes on a historical flashback of the shaping of the urban fabric of Rethymno and reasons are indicated why the Authority, as a formative factor of social and economic reconstruction of the town, influenced its development, sometimes more and sometimes less. Finally, for a better understanding of the structure and organization of urban space, the boundaries of the city, the urban factors and the architecture of the city, the memory of districts and the place names, the void, the full and the amorphous of its historic center are studied and consequently useful conclusions are generated.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
_ Αντικείμενο εργασίας	8
ΜΕΘΟΔΟΣ	9
_ Μέθοδος Συλλογής Ερευνητικού Υλικού	9
_ Ερμηνευτική μέθοδος	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	11
Ορισμοί της έννοιας «πόλη»	13
Ιστορική αναδρομή	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ: ΝΑΠΟΛΗΣ, ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ, ΒΑΡΚΕΛΩΝΗΣ	21
Αρχαϊκή περίοδος	24
Ρωμαϊκή περίοδος	27
Μεσαίωνας	29
Αναγέννηση	31
Διαφωτισμός	34
19ος αιώνας	37
20ός αιώνας	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: ΡΕΘΥΜΝΟ, ΑΣΤΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ	57
Αρχαϊκή περίοδος	60
Ρωμαϊκή περίοδος	62
Μεσαίωνας	63
Αναγέννηση	64
Διαφωτισμός	69
19ος αιώνας	73
20ός αιώνας	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	101
_ ΤΟ ΟΡΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ	103
_ ΟΙ ΑΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ	109
Η έννοια του πρωτογενούς στοιχείου	114
Βιομηχανία και μετασχηματισμός της πόλης	118
_ Η ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ	119
Αρχαϊκή και Βυζαντινή περίοδος	122
Ενετική περίοδος	122
Οθωμανική περίοδος	123

Αιγυπτιακή - Αραβική.....	126
Ρωσική Κατοχή.....	126
Σύγχρονη εποχή.....	127
— ΤΟ ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ, Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ»	129
— ΤΟ ΑΜΟΡΦΟ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ	135
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	141
ΠΙΝΑΚΕΣ	145
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	173
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	183
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	199

Αντικείμενο εργασίας

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι η πόλη του Ρεθύμνου, πρωτεύουσα του ομώνυμου νομού της νήσου Κρήτης λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η εξέλιξη του αστικού ιστού της από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ως μία μικρή μεσογειακή πόλη – λιμάνι, το Ρέθυμνο υπήρξε σταυροδρόμι λαών και πολιτισμών και υπέστη μία πληθώρα μεταβολών στη δομή του από τους λαούς που το κατέκτησαν στο πέρασμα των αιώνων. Οι μεταβολές αυτές αποτυπώνουν την επιθυμία των Δυνάμεων Κατοχής που δρούσαν σε κάθε χρονική περίοδο να επιβληθούν στον αστικό ιστό της πόλης και αντανakλούν τον πολιτισμό, τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις τους. Επομένως, σε κάθε στιγμή της ιστορίας παρατηρείται στη δομή και στη μορφή του αστικού ιστού μιας πόλης συμπτυκνωμένη η γενικότερη κοσμοθεωρία κάθε κατακτητή για τη ζωή, αλλά και για την ίδια την πόλη.

Αρχικά, για την καλύτερη ερμηνεία του «παλίμψηστου» που χαρακτηρίζει τον αστικό ιστό πραγματοποιείται μία σύντομη καταγραφή των συνθηκών που οδήγησαν στην εμφάνιση και στην εξέλιξη του θεσμού της πόλης. Στη συνέχεια, επιχειρείται η συγκριτική παρουσίαση του αστικού ιστού τριών πόλεων - λιμανιών της Μεσογείου (της Νάπολης, της Μασσαλίας και της Βαρκελώνης) και περιγράφεται η εξέλιξη του αστικού ιστού της πόλης του Ρεθύμνου. Η σύγκριση αυτή στοχεύει στο να καταδείξει ότι οι πόλεις παρουσιάζουν συχνά κοινά χαρακτηριστικά στην εξελικτική τους πορεία και ότι η επιρροή της Εξουσίας στη διαμόρφωση του αστικού ιστού μιας πόλης καθώς και η χρήση της αρχιτεκτονικής ως μέσο επιβολής του εκάστοτε κατακτητή πάνω σ' αυτήν δεν είναι ένα στοιχείο που παρατηρείται μόνο στο Ρέθυμνο. Τέλος ακολουθεί η εκτενής παρουσίαση των μεταβολών που υπέστη η πόλη του Ρεθύμνου από τους Φορείς Εξουσίας σε επτά χρονικές περιόδους της ιστορίας της, λόγω της πολυπλοκότητας που παρουσιάζει η σύνθεσή της σε κάθε μία από αυτές.

Στην περίπτωση του Ρεθύμνου, γίνεται φανερό ότι η ανάμειξη των στοιχείων του πολιτισμού κάθε κατακτητή στο πέρασμα του χρόνου προσφέρει ένα μοναδικό χωρικό αποτέλεσμα, ένα «ψηφιδωτό» αρχιτεκτονικής τριάντα αιώνων. Το κάθε τμήμα αυτού του «ψηφιδωτού» αφηγείται και ένα διαφορετικό κομμάτι της ιστορίας της πόλης και όλα μαζί συνθέτουν την εικόνα που χαρακτηρίζει σήμερα την πόλη. Πόλη όμως, δεν είναι μόνο το αρχιτεκτονικό κατασκεύασμα, αλλά και οι ίδιοι οι άνθρωποι που κατοικούν σ' αυτή και συγκροτούν τη ζωντανή μνήμη της. Επομένως η επιρροή της Εξουσίας στη διαμόρφωση της μορφής - δομής μιας πόλης και της μνήμης του κοινωνικού συνόλου αποτελεί πρωταρχικής σημασίας αντικείμενο μελέτης της ιστορίας κάθε πόλης.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Μέθοδος Συλλογής Ερευνητικού Υλικού

Για την εκπόνηση της εργασίας συγκεντρώθηκε υλικό από την υπάρχουσα Βιβλιογραφία, το Διαδίκτυο και τα Γενικά Αρχεία διαφόρων Υπηρεσιών (π.χ. τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, της Πολεοδομίας, του Γραφείου της Παλαιάς Πόλης Ρεθύμνου κ.ά.). Παράλληλα έγινε και επιτόπια έρευνα πεδίου. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν αναφέρονται στην έννοια της πόλης γενικά, καθώς και στην ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη των πόλεων της Νάπολης, της Μασσαλίας, της Βαρκελώνης και του Ρεθύμνου. Σε κάποιες περιπτώσεις οι πηγές υπήρξαν ελλιπείς, ωστόσο προσέφεραν ικανό αριθμό εικόνων και σχεδίων για την καλύτερη τεκμηρίωση των συμπερασμάτων που προκύπτουν από την έρευνα.

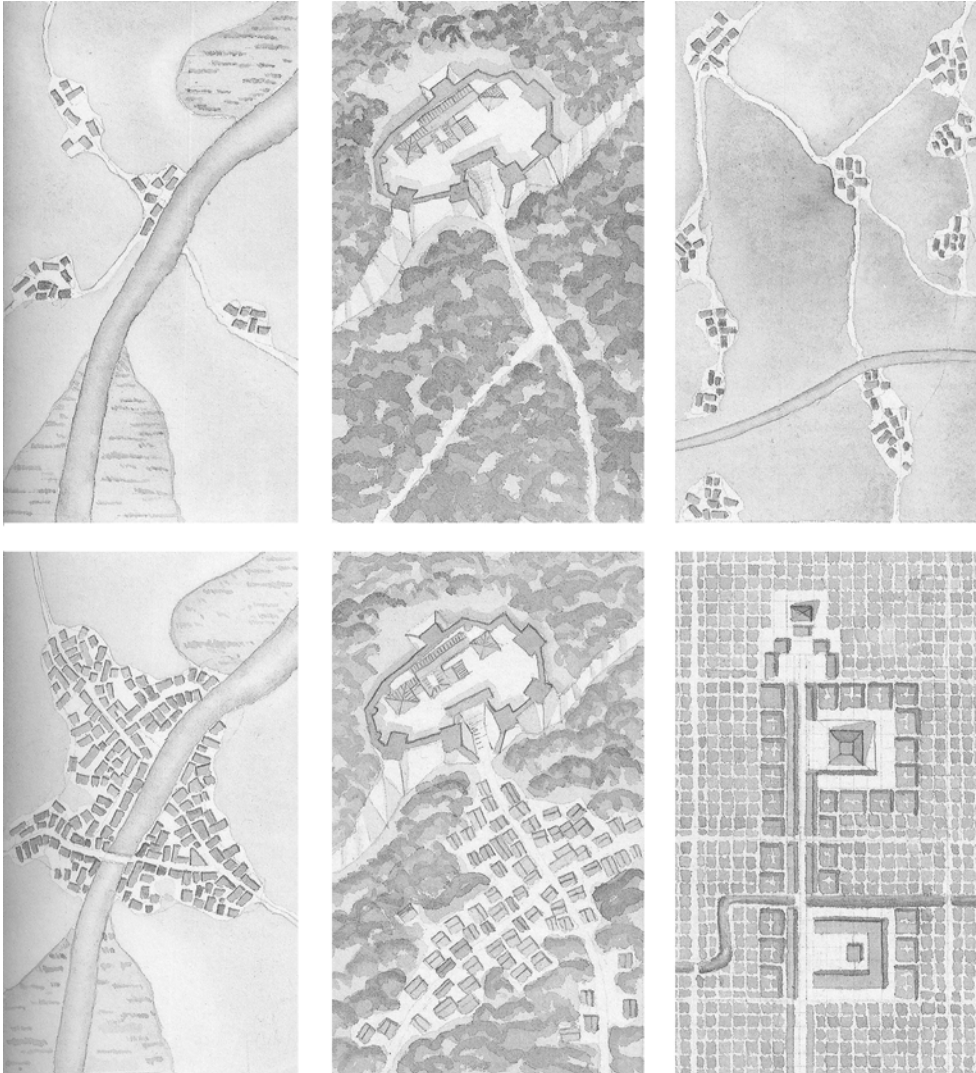
Ερμηνευτική μέθοδος

Η ερμηνευτική μέθοδος που ακολουθείται είναι η συγκριτική. Προηγείται η ανάλυση της έννοιας της πόλης. Ακολουθεί η συγκριτική ανάλυση των παραδειγμάτων τριών μεσογειακών πόλεων - λιμανιών, της Νάπολης, της Μασσαλίας και της Βαρκελώνης, όπου καταδεικνύεται η επιρροή που ασκεί η Εξουσία στη διαμόρφωση της δομής τους. Τέλος, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη σύγκριση χρησιμοποιούνται ως γνώμονας για τη μελέτη της πόλης του Ρεθύμνου. Παράλληλα γίνεται συγκριτική παρουσίαση των ιστορικών χαρτών και των απεικονίσεων της πόλης που εκπονήθηκαν από διάφορους μηχανικούς και περιηγητές ανά τους αιώνες. Από την ανάλυση αυτή προκύπτουν ποικίλα συμπεράσματα που ενισχύονται και τεκμηριώνονται από τις πινακίδες που παρατίθενται στο τέλος της έρευνας.

Κεφάλαιο Α': η έννοια της πόλης

Εικόνα 2. Η αστική μορφή παράγεται μέσα από μία ποικιλία οικιστικών διαδικασιών: (αριστερά) μέσω του συνοικισμού, (κέντρο) οι υπηρεσίες εξυπηρέτησης μεγαλώνουν κοντά στο παλάτι, στο ναό, ή στα φρουριακά συγκροτήματα, (δεξιά) οι διοικητικές εξουσίες του συγκροτήματος ήταν αρκετές για να καθορίσουν έναν αυστηρό κανάβο

Ορισμοί της έννοιας «πόλη»

Είναι δύσκολο να οριστεί η έννοια της πόλης καθώς αυτή περιλαμβάνει εκτός από τα γεωγραφικά της όρια και ένα πλήθος ανθρώπινων δραστηριοτήτων και λειτουργιών. Η εξέταση των απαρχών των ανθρώπινων οικήσεων υπήρξε αναπόσπαστο τμήμα της ενασχόλησης πολλών ερευνητών και φιλοσόφων με τις επιστήμες του χώρου. Οι ορισμοί που έδωσαν ποικίλουν, ανάλογα με την ιδιότητα (κοινωνιολόγος, γλωσσολόγος, ιστορικός της αρχιτεκτονικής, πολεοδόμος κ.λπ.) εκείνου που επιχειρεί να ορίσει την έννοια της πόλης. Οι περισσότεροι προσδιορίζουν την πόλη με βάση κάποια κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά (Kostof²) που τη διακρίνουν ή που αποκτά αυτή στο πέρας του χρόνου, ενώ άλλοι με βάση κάποια αλληλένδετα στοιχεία που την αποτελούν (Conzen³) (Εικ.3). Έτσι για τον κοινωνιολόγο Louis Wirth⁴, πόλη είναι «ένας σχετικά μεγάλος, πυκνός και μόνιμος οικισμός των κοινωνικά ετερογενών ατόμων». Για τον ιστορικό, κοινωνιολόγο και φιλόσοφο Lewis Mumford, μία πόλη είναι ένα «σημείο μέγιστης συγκέντρωσης για την εξουσία και τον πολιτισμό της κοινότητας». Και οι δύο επιστήμονες ταυτίζουν την πόλη με το κοινωνικό σύνολο (άνθρωποι) που την απαρτίζει.

Εικόνα 3. Τα βασικά συστατικά ενός σχεδίου πόλης που προσδιορίζονται από τον αστικό γεωγράφο M.R.G. Conzen είναι: το ρυμοτομικό σχέδιο ή το σχέδιο των δρόμων (αριστερά), το σχέδιο χρήσεων γης (κέντρο) και ο τρισδιάστατος οικοδομικός ιστός της πόλης (δεξιά)

2 Spiro Costof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings through History*, Thames and Hudson Ltd, United Kingdom 1991, σελ.37-41

3 Spiro Costof, ό.π., σελ.25-26

4 Spiro Costof, ό.π., σελ.37

Ο πολεοδόμος Kevin Lynch⁵ πιστεύει ότι: «Οι μορφές της πόλης, η πραγματική τους λειτουργία, οι ιδέες και οι αξίες που οι άνθρωποι αποδίδουν σ' αυτές συνθέτουν ένα μοναδικό φαινόμενο». Ενώ, ο γεωγράφος James Vance θεωρεί, ότι «το πιο διαρκές χαρακτηριστικό της πόλης είναι η φυσική της κατασκευή, η οποία παραμένει με αξιοθαύμαστη επιμονή στο χρόνο, κερδίζοντας αυξήσεις, που ανταποκρίνονται στην πρόσφατη οικονομική ζήτηση και αντικατοπτρίζουν την τελευταία στιλιστική μόδα, διατηρώντας όμως τα στοιχεία της αστικής κουλτούρας του παρελθόντος για τις παρούσες και τις μελλοντικές γενιές».

Ο ιστορικός της αρχιτεκτονικής Spiro Kostof⁶ υποστηρίζει την ύπαρξη κάποιων θεμελιωδών προϋποθέσεων για τις πόλεις, ανεξάρτητα από την πατρίδα τους, τη μορφή τους, τους δημιουργούς τους (Εικ.4). Οι σημαντικότερες απ' αυτές με τη σειρά που τις παραθέτει ο ίδιος είναι οι ακόλουθες:

- A. Οι πόλεις είναι μέρη, όπου συνωστίζεται μεγάλος αριθμός ενεργών πολιτών.
- B. Συναντώνται σε αστικούς σχηματισμούς και συνυπάρχουν με άλλες πόλεις.
- Γ. Διαθέτουν κάποιο περίγραμμα υλικό ή συμβολικό, για το διαχωρισμό εκείνων που ανήκουν στην αστική τάξη από εκείνους που δεν ανήκουν.
- Δ. Σ' αυτές υφίσταται μία μορφή εξειδίκευσης της εργασίας. Οι άνθρωποι είναι ιερείς, τεχνίτες ή στρατιώτες και ο πλούτος δεν κατανέμεται εξίσου μεταξύ των πολιτών.
- Ε. Ευνοούνται: α) από μία πηγή εισοδήματος (π.χ. εμπόριο, εντατική γεωργία, πλεονάσματα τροφίμων), β) από ένα φυσικό πόρο (π.χ. μέταλλα, πηγές - λουτρά), γ) από ένα γεωμορφολογικό πόρο (π.χ. φυσικό λιμάνι), ή δ) από έναν ανθρώπινο πόρο (π.χ. βασιλιά).
- ΣΤ. Η ύπαρξή τους επιβεβαιώνεται από γραπτά στοιχεία (Νόμοι, τίτλοι ιδιοκτησιών).
- Ζ. Συνδέονται στενά με την ύπαιθρό τους. Διαθέτουν μία περιοχή που τους παρέχει τροφή, γι' αυτό την προστατεύουν και της παρέχουν υπηρεσίες.
- Η. Διακρίνονται από κάποιο είδος μνημειώδους καθορισμού, όπου ο ιστός είναι κάτι περισσότερο από ένα στρώμα κατοικιών.
- Θ. Αποτελούνται από κτίρια και ανθρώπους.

Ο Kostof επισημαίνει ακόμη ότι οι πόλεις μεταβάλλονται και ότι η αστική αλήθεια βρίσκεται στη ροή.

Για τον Aldo Rossi⁷ η πόλη θεωρείται ως ένα αρχιτεκτονικό έργο, ένα έργο των χεριών του ανθρώπου. Μ' αυτό τον τρόπο ο Rossi δεν αναφέρεται μόνο στην ορατή εικόνα της πόλης και το σύνολο των αρχιτεκτονικών έργων αλλά κυρίως αναφέρεται στην ίδια την αρχιτεκτονική ως κατασκευή στο πέρασμα του χρόνου.

Ένας γενικός εγκυκλοπαιδικός ορισμός για την πόλη θα μπορούσε να είναι ο ακόλουθος: «Πόλη⁸ είναι ένα οικιστικό σύνολο, στο οποίο συγκεντρώνεται μη αγροτικός πληθυσμός και παρατηρείται ταξική διαφοροποίηση των κατοίκων με βάση την καταγωγή τους, αλλά και τον καταμερισμό της εργασίας (επαγγελματικές – οικονομικές τάξεις)».

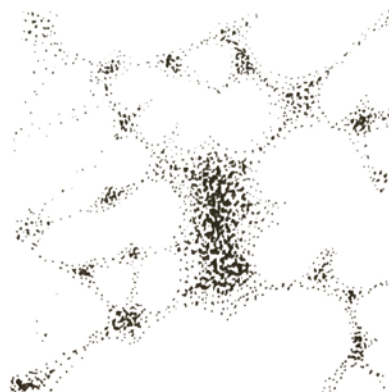
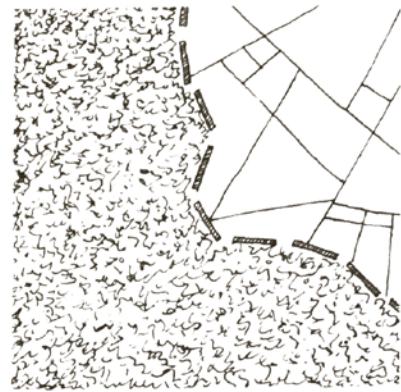
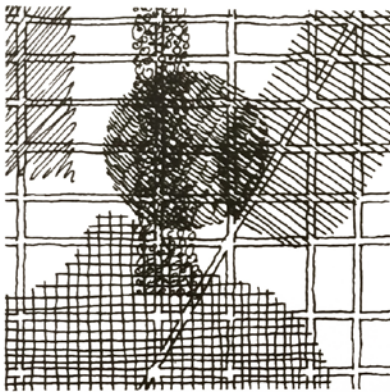
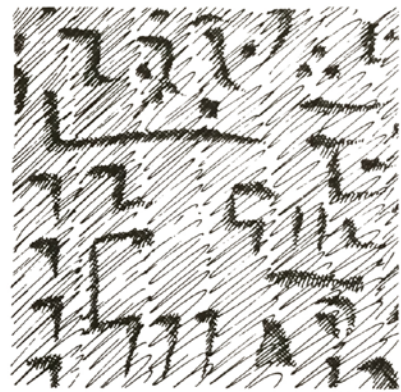
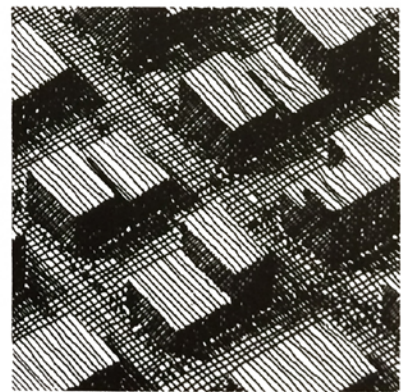
5 Spiro Costof, ό.π., σελ.40

6 Spiro Costof, ό.π., σελ.37-41

7 Aldo Rossi, *L' Architettura della città*, Edizioni Città Studi, Milano 1995, σελ.31

8 Έκδοση Συνεργασίας, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Τόμος Πεντηκοστός, σελ.65

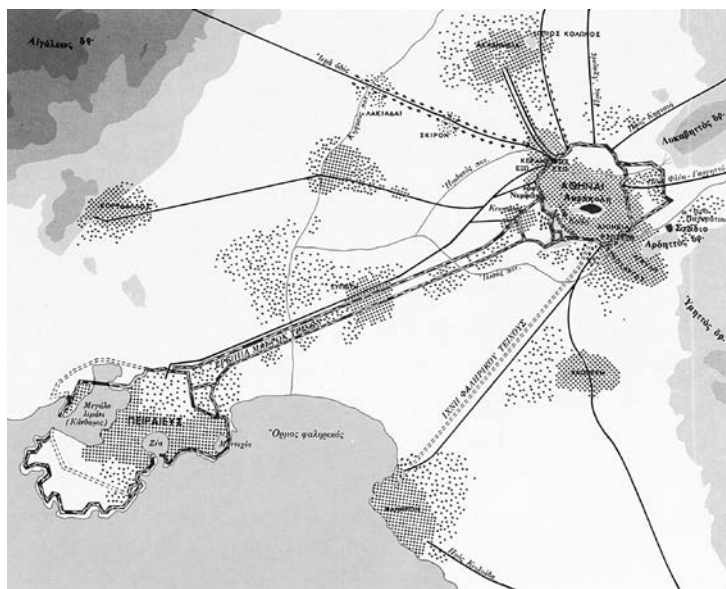

A ενεργός συνωστισμός**B** αστικοί σχηματισμοί**Γ** φυσικό περίγραμμα**Δ** διαφοροποίηση των χρήσεων**Ε** αστικές πηγές**ΣΤ** γραπτές μαρτυρίες**Ζ** χώρα και ύπαιθρος**Η** μνημειώδης καθορισμός**Θ** κτίρια και άνθρωποι

Εικόνα 4. Τα χαρακτηριστικά των πόλεων

Ιστορική αναδρομή

Ο όρος «πόλις»⁹ ήδη συναντάται από την αρχαιότητα με ποικίλες σημασίες και αποδίδει: α) το φρούριο της πόλης, την ακρόπολή της (η υπόλοιπη πόλη αποκαλούνταν σε παλαιότερες εποχές «άστυ»), β) την πόλη-κράτος (πατρίδα), γ) τον τόπο (μεγάλη περιοχή), δ) την ελεύθερη πολιτεία, όπου υφίσταται το πολίτευμα της δημοκρατίας, ε) το σύνολο των πολιτών (δήμος). Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο (Εικ.5), η έννοια της πόλης θα βρεθεί στο απόγειό της με το θεσμό της πόλης – κράτους, όπου ως πόλη νοείται το κοινωνικό σύνολο. Τα λόγια του στρατηγού Νικία¹⁰ προς τους Αθηναίους στρατιώτες στις Συρακούσες καταδεικνύουν την έννοια της πόλης για τους αρχαίους Έλληνες: «Είστε εσείς οι ίδιοι η πόλη, όπου κι αν επιλέξετε να εγκατασταθείτε ... είναι οι άνδρες που κάνουν την πόλη, όχι τα τείχη και τα πλοία χωρίς αυτούς» (Θουκυδίδης). Κατά τον φιλόσοφο Αριστοτέλη ο άνθρωπος είναι ένα «πολιτικό όν», προορισμένο από τη φύση του να ζει σε μια πόλη. Σ' αυτό το είδος της πόλης δεν υπάρχουν μνημειώδεις κατασκευές εκτός από αυτές που απευθύνονται στους θεούς. Υπάρχουν μέρη όπως ο λόφος της Πνύκας, όπου οι πολίτες συγκεντρώνονται για να πάρουν αποφάσεις, που σχετίζονται με την κοινή τους μοίρα και τον τρόπο που θέλουν να ζήσουν. Η πόλη κατά την αρχαιότητα αποτύπωνε το μέτρο της ηθικής του κάθε πολίτη. Υπ' αυτήν την έννοια οι ενάρετοι άνθρωποι ζουν στις πόλεις. Οι άνθρωποι που παραβαίνουν τα χρηστά ήθη εξορίζονται από την πόλη τους. Γράφει ο Σοφοκλής¹¹: «Δεν έχει πόλη αυτός που τολμά να κατοικήσει με ατιμία».

Εικόνα 5. Χάρτης του λεκανοπεδίου της Αθήνας με τα τείχη του 5ου αι. π.Χ. και τις θέσεις οικισμών και νεκροταφείων

Στην εποχή της ύστερης Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ο λατινικός όρος *civitas*, όπως παραδίδει ο Κικέρωνας, αναφέρεται στο κοινωνικό σώμα των *cives*¹², πολιτών δηλαδή ενωμένων υπό το νόμο (*Concilium coetusque hominum jure sociati*). Πρόκειται για μία πολιτική κοινότητα, κυρίαρχη και ανεξάρτητη. Η ίδια λέξη χρησιμοποιείται από τους Ρωμαίους συγγραφείς για να εκφράσει την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, που καθορίζεται από το είδος του πολιτεύματος, αλλά και την πόλη - κράτος (*res publica*), τους πολίτες και την υλική πόλη (*urbs*). Ο λατινικός όρος **urbs** δηλώνει την κατ' εξοχήν πόλη, που νοείται ως το σύνολο των κτιρίων και των υποδομών. Η *civitas* με την αυστηρή έννοια του όρου, έχει το δικό της ιερό όριο, το **pomerium** και επομένως είναι αφιερωμένη στους θεούς. Το *pomerium* είναι η ειδοποιός διαφορά της **urbs** από το **oppidum**, δηλαδή την απλή οχυρωμένη πόλη, που δεν έχει τα θρησκευτικά και πολιτικά προνόμια της αστικής περιοχής. Το ιερό όριο, γύρω από το οποίο αργότερα θα ανεγερθούν τα τείχη, οριοθετεί

9 Έκδοση Συνεργασίας, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, ό.π., σελ.65

10 Spiro Costof, ό.π., σελ.36

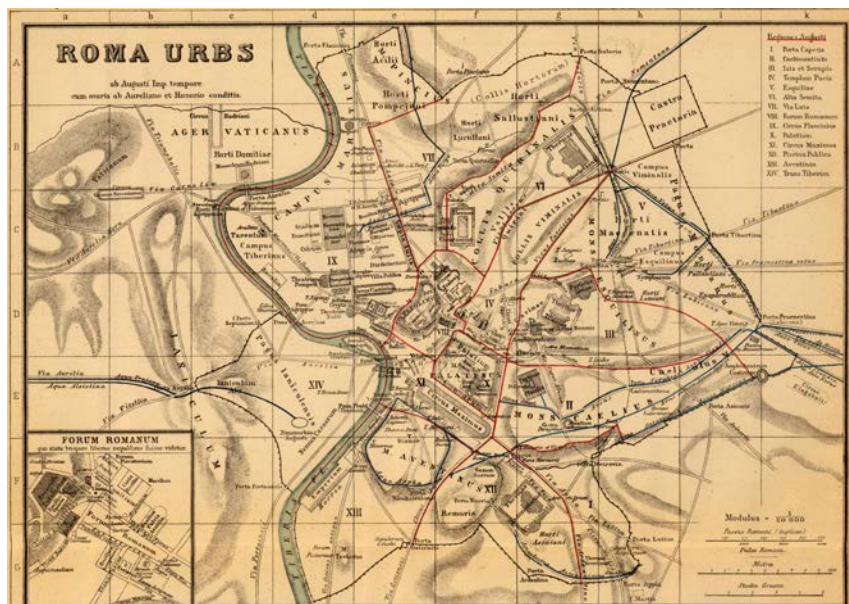
11 Spiro Costof, ό.π., σελ.36

12 William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1875, σελ. 291-293

τον εσωτερικό χώρο που προορίζεται για την πολιτική ζωή, από τον εξωτερικό, που προορίζεται για τις στρατιωτικές λειτουργίες. Μέσα στο *romerium*, ο πολίτης είναι πραγματικά ένας *civis* με όλα τα δικαιώματα που συνεπάγεται ο όρος αλλά απαγορεύεται αυστηρά να φέρει όπλα. Έξω από το *romerium* μπορεί να γίνει *miles*, δηλαδή πολεμιστής στην υπηρεσία της πόλης. Επομένως το ιερό τμήμα της πόλης που εξυπηρετεί θρησκευτικές, πολιτικές και στεγαστικές ανάγκες αποδίδει ο όρος *urbs*.

Ο όρος *Civitas*¹³ φαίνεται να αντικατέστησε τον όρο *urbs*, όταν η Ρώμη (η κατ' εξοχήν *urbs*) έχασε το κύρος της (Εικ.6). Μετά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή εποχή παρουσιάζεται και πάλι η έννοια της κοινότητας¹⁴, που στηρίζει μερικές από τις ρωμαϊκές πόλεις, παρά τη θλιβερή κατάσταση στην οποία περιήλθαν μετά τη διάλυση της αυτοκρατορίας. «Δεν είναι οι πέτρες, αλλά οι άνθρωποι», διατείνεται ο Ισίδωρος της Σεβίλλης τον 7ο αιώνα στην περιγραφή της *Civitas*.

Εικόνα 6. Η Ρώμη την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου

Στη Δυτική Ευρώπη¹⁵, κατά το Μεσαίωνα, η πόλη αναπτύσσεται πάλι. Μερικοί νομάδες έμποροι επιλέγουν ως κέντρο των δραστηριοτήτων τους ό,τι απέμεινε από τους αρχαίους αστικούς πυρήνες. Από το αυξανόμενο πλεόνασμα των προϊόντων της γεωργίας, σε βάρος των φεουδαρχών, οι μεσαιωνικές πόλεις συσσωρεύουν πλούτη. Οι πόλεις υποστηρίζουν τις αγροτικές κοινότητες και την χειραφέτηση των αγροτών αποσκοπώντας και στο δικό τους όφελος. Αποτελούν τα κέντρα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, όπου σωρεύεται ο πλούτος, καλλιεργούνται η γνώση και οι τεχνικές και δημιουργούνται έργα τέχνης και μνημεία. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, η προσπάθεια των πολιτών να σταθούν απέναντι στο κάστρο και στον καθεδρικό ναό, στον άρχοντα και στον επίσκοπο, θα καθορίσει ριζικά τη δημιουργία του αστικού τοπίου.

Για το μαρξιστή φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Henri Lefebvre¹⁶ το κλειδί για την κατανόηση της αστικής προβληματικής είναι η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία. Η πόλη υπήρχε και πριν από την εκβιομηχάνιση. Οι πιο επιφανείς αστικές δημιουργίες, οι πιο «όμορφες» («όμορφες», επειδή είναι έργα και όχι προϊόντα) ανάγονται σε εποχές, πριν από εκείνη της εκβιομηχάνισης. Υπήρχε η ανατολίτικη πόλη (που

13 Online Etymology Dictionary, *City*, <http://www.etymonline.com/index.php?term=city>

14 Spiro Costof, *The City Shaped*, ό.π., σελ.36

15 Henri Lefebvre, *Writings on cities*, translated and edited by Eleonore Kofman and Elisabeth Lebas, Blackwell Publishing, USA 2013, σελ.66

16 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.65

συνδεόταν με τον ασιατικό τρόπο ζωής), η αρχαία πόλη (ελληνική και ρωμαϊκή που συνδεόταν με την κατοχή των σκλάβων) και η μεσαιωνική πόλη (που αγωνιζόταν ενάντια σε μία εδραιωμένη φεουδαρχία). Η ανατολίτικη και η αρχαία πόλη είχαν ουσιαστικά πολιτικό χαρακτήρα. Η μεσαιωνική πόλη, χωρίς να χάσει τον πολιτικό της χαρακτήρα, σχετιζόταν κατά κύριο λόγο με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τον τραπεζικό τομέα.

Όταν αρχίζει η εκβιομηχάνιση και γεννιέται ο καπιταλισμός, η πόλη είναι ήδη μία ισχυρή πραγματικότητα. Ο πλούτος δεν αφορά μόνο τον τομέα των ακινήτων, η γεωργική παραγωγή δεν είναι πλέον κυρίαρχη, ούτε και η κτηματική περιουσία. Οι φεουδάρχες χάνουν τα ακίνητά τους, τα οποία περνούν στα χέρια των αστών καπιταλιστών που πλουτίζουν από το εμπόριο, τις τράπεζες, την τοκογλυφία. Αυτό συμβαίνει σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Η πόλη¹⁷ τότε κυριαρχεί αλλά δεν είναι πλέον η πόλη-κράτος της αρχαιότητας. Κατ' αυτή την περίοδο κυρίαρχες έννοιες είναι: η κοινωνία, το κράτος και η πόλη. Κάθε πόλη συνιστά από μόνη της ένα αυτόνομο σύστημα που διατηρεί τον οργανικό χαρακτήρα της κοινότητας. Η κοινοτική ζωή δεν απαγορεύει την ταξική πάλη. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των απλών ανθρώπων και των πλούσιων αστών - της αριστοκρατίας και της ολιγαρχίας - έχουν την πόλη ως πεδίο μάχης τους, καθώς τη διεκδικούν καθεμιά για λογαριασμό της.

Οι πλούσιοι και ισχυροί¹⁸, πάντα αισθάνονται ότι απειλούνται. Έτσι δικαιολογούν την κυριαρχία τους στην κοινότητα κάνοντας μεγάλες δαπάνες. Κατασκευάζουν πολυτελή κτίρια, ευαγή ιδρύματα και παλάτια και οργανώνουν εκδηλώσεις. Καθώς όμως η παραγωγή των προϊόντων αντικαθιστά τη δημιουργία κτιρίων, μεταβάλλονται και οι κοινωνικές σχέσεις που συνδέονται με αυτά, κυρίως η πόλη. Στο αστικό σύστημα¹⁹, αυτό που αξίζει ν' αναλυθεί, είναι η δράση που ασκείται μέσω συγκεκριμένων συγκρούσεων: ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, ανάμεσα στη συγκέντρωση του πλούτου και στη μη παραγωγική επένδυση στην πόλη, ανάμεσα στη συσσώρευση του κεφαλαίου και στη κατασπατάλησή του σε εκδηλώσεις και ανάμεσα στην επέκταση της επιφάνειας επικυριαρχίας και στις απαιτήσεις αυστηρής οργάνωσης της περιοχής γύρω από την άρχουσα πόλη.

Η μετάβαση από τον εμπορικό στον τραπεζικό καπιταλισμό, καθώς και από τη βιοτεχνική στη βιομηχανική παραγωγή και στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό, εκτός του ότι συνοδεύεται από μία γιγαντιαία κρίση, σχετίζεται και με την πόλη και το «αστικό σύστημα». Η αναδυόμενη βιομηχανία²⁰ τείνει κατά κανόνα να εγκατασταθεί εκτός των πόλεων. Η σύσταση των βιομηχανικών επιχειρήσεων, αρχικά σποραδική, εξαρτάται από τις πολλαπλές τοπικές, περιφερειακές και εθνικές συνθήκες. Η νέα βιομηχανία εγκαθίσταται κοντά σε πηγές ενέργειας (ποτάμια, δάση, καύσιμη ύλη), μεταφορικά μέσα (ποτάμια, κανάλια, σιδηρόδρομοι), πρώτες ύλες (ξυλεία, ορυκτά), ομάδες εργατικής δύναμης (τεχνίτες, χωρικούς). Ταυτόχρονα οι παλιές πόλεις λειτουργούν ως αγορές, ως πηγές διαθέσιμων κεφαλαίων, ως τόπος όπου τα κεφάλαια διαχειρίζονται τράπεζες, ως κατοικίες των οικονομικών και πολιτικών ηγετών, ως δεξαμενές εργασίας (δηλ. χώροι όπου υπάρχει ο «εφεδρικός στρατός εργασίας», όπως τον αποκαλούσε ο Μαρξ), ως εργαστήρια και επιτρέπουν τη συγκέντρωση σ' έναν περιορισμένο χώρο τα μέσα παραγωγής: εργαλεία, πρώτες ύλες, εργασία.

Από τη στιγμή που η εγκατάσταση εκτός των πόλεων καθίσταται προβληματική για τους «επιχειρηματίες», σύντομα η βιομηχανία²¹ μετακινείται κοντά στα αστικά κέντρα. Έτσι η πόλη επιταχύνει την εκβιομηχάνιση, καθώς επιτρέπει την ταχεία αύξηση της παραγωγικότητας. Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι αστικές συγκεντρώσεις οδηγούν στη συγκέντρωση του κεφαλαίου. Η βιομηχανία δημιουργεί τα δικά της αστικά κέντρα: μερικές φορές πρόκειται για μικρές πόλεις και βιομηχανικές περιοχές (Le Creusot) (Εικ.7), άλλες φορές για μεσαίου μεγέθους (Saint-Étienne) (Εικ.8) και κάποιες φορές για γιγάντιες εγκαταστάσεις (Ruhr, η οποία θεωρείται ως ένα «αστικό συγκρότημα») (Εικ.9).

17 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.67

18 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.67

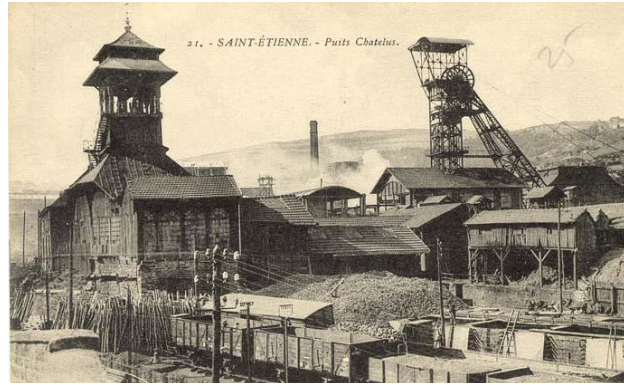
19 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.68

20 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.68

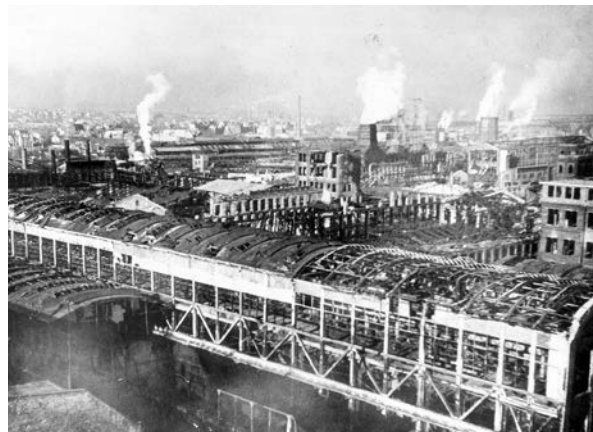
21 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.69

Εικόνα 7. Le Creusot - Πόλη της Villedieu

Εικόνα 8. Puits Chatelus Saint-Étienne

Εικόνα 9. Η βαριά βιομηχανία στην κοιλάδα του Ruhr (1949)

Η βιομηχανία πλήττει το προ-υπάρχον δίκτυο παλαιών πόλεων, καθώς το οικειοποιείται και το μεταπλάθει σύμφωνα με τις ανάγκες της. «Επιτίθεται» στην πόλη και την προσβάλλει. Ο θεσμός της πόλης²² διέρχεται κρίση. Οι αστικές λειτουργίες δυσχεραίνουν. Επεκτείνονται οι πόλεις και οι οικισμοί με την προσθήκη των παραγκουπόλεων. Πρόκειται για μία διττή διαδικασία²³: την εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση, την ανάπτυξη και την εξέλιξη, την οικονομική παραγωγή και την κοινωνική ζωή. Η εκβιομηχάνιση δεν παράγει μόνο επιχειρήσεις (εργαζόμενους και ιδιοκτήτες ιδιωτικών επιχειρήσεων), αλλά και διάφορες θέσεις όπως τραπεζικές, οικονομικές, τεχνικές και πολιτικές.

Θεωρητικά, η έννοια της πόλης, της αστικής δηλαδή πραγματικότητας συνίσταται σε παραστάσεις που δανείστηκε από την προ-βιομηχανική και προ-καπιταλιστική πόλη, αλλά σε μία διαδικασία μετασχηματισμού και νέας επεξεργασίας. Πρακτικά, ο αστικός πυρήνας μεταβάλλεται, χωρίς να δίνει όμως τη θέση του σε μία νέα «πραγματικότητα», όπως συνέβη με το χωριό που επέτρεψε στην πόλη να γεννηθεί.

Έτσι γεννιέται ή ξαναγεννιέται η αστική σκέψη²⁴. Ακολουθεί μία πολεοδομία που δεν υπακούει σε καμία λογική. Οι παλαιοί άρχοντες δεν ένιωθαν την ανάγκη να εξωραΐσουν τις πόλεις τους, επενδύοντας τον πλούτο που προέρχεται από την εργασία σε έργα. Η αστική περίοδος βάζει ένα τέλος σ' αυτή τη μακραίωνη παράδοση.

22 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.74

23 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.70

24 Henri Lefebvre, ό.π., σελ.81

Κεφάλαιο Β΄: συγκριτική μελέτη μεσογειακών πόλεων: Νάπολης, Μασσαλίας, Βαρκελώνης

Εικόνα 10. Πανοραμική άποψη της Νάπολης

Εικόνα 11. Πανοραμική άποψη της Μασσαλίας

Εικόνα 12. Πανοραμική άποψη της Βαρκελώνης

Οι πόλεις που αναπτύχθηκαν κατά την αρχαιότητα γύρω από τη Μεσόγειο θάλασσα εμφανίζουν σήμερα μία μακραίωνη ιστορία και παράδοση που είναι συνυφασμένη με μία πληθώρα χωρικών επεμβάσεων πάνω στον αστικό τους ιστό. Οι επεμβάσεις αυτές που έγιναν σε διάφορες ιστορικές περιόδους από τους κατακτητές, από τον ίδιο το γηγενή πληθυσμό καθώς και από τους ιθύνοντες των εθνικών κρατών στα οποία ανήκουν, μετέβαλαν την εικόνα τους και επηρέασαν την ανάπτυξή τους. Τη μεγάλη σημασία της εξουσίας στη διαμόρφωση της πόλης επεσήμανε ο A. Rossi²⁵ ο οποίος υποστήριξε ότι η πολιτική επιλέγει τη μορφή της πόλης και ως εκ τούτου η μορφή της πόλης είναι ανάλογη με το είδος της πολιτικής που εφαρμόζεται.

Για τη συγκριτική παρουσίαση επιλέχθηκαν σαν παραδείγματα τρεις μεσογειακές πόλεις λόγω των χαρακτηριστικών που συγκεντρώνουν: η πόλη της Νάπολης στην Ιταλία, η πόλη της Μασσαλίας στη Γαλλία και η πόλη της Βαρκελώνης στην Ισπανία. Πρόκειται για τρεις πόλεις - λιμάνια της Μεσογείου, με μακραίωνη και πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία διαμόρφωσης, που με μια πρώτη ματιά δεν φαίνεται να παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τη δομή τους. Στην πραγματικότητα όμως και στις τρεις ενυπάρχουν από την ίδρυσή τους εκείνοι οι αστικοί συντελεστές που θα καθορίσουν την πορεία και την εξέλιξή τους στο χρόνο. Στη συνέχεια η έρευνα θα εστιαστεί στην πόλη του Ρεθύμνου. Στην ανάλυση αυτή θα εξεταστούν επτά ιστορικές περίοδοι: η αρχαϊκή, η ρωμαϊκή, η περίοδος του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού καθώς και η περίοδος του 19ου και του 20ού αιώνα (Πίνακας 1).

---

25 Aldo Rossi, ό.π., σελ.238-241

Αρχαϊκή περίοδος

Στην αρχαϊκή περίοδο κοινό χαρακτηριστικό και των τριών πόλεων είναι ότι υπήρξαν αποικίες που ιδρύθηκαν σε φυσικές, οχυρές τοποθεσίες για να εξασφαλίσουν φυσική και τεχνητή προστασία από τους διάφορους κατακτητές. Έτσι η Νάπολη ιδρύεται στον μυχό του ομώνυμου κόλπου, η Μασσαλία στον κολπίσκο του Lacydon, ενώ η Βαρκελώνη στους πρόποδες του λόφου Montjuic. Κοινό στοιχείο και των τριών αποικιών ως προς τη δομή τους αποτελεί η μεταφορά του πολεοδομικού συστήματος των μητροπόλεων τους σ' αυτές κατά τρόπο μιμητικό. Στις αποικίες της Νάπολης και της Μασσαλίας οι άποικοι υιοθετούν το πολεοδομικό σύστημα των πόλεων - κρατών του ελλαδικού χώρου. Και οι δύο αποικίες ιδρύονται σε περιοχές που έχουν άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα πάνω σε δύο φυσικούς κόλπους και προσανατολίζονται εξαρχής στο εμπόριο ως πηγή οικονομικού πλούτου. Παράλληλα οι άποικοι εγκαθιδρύουν στις αποικίες και το πολιτειακό σύστημα των μητροπόλεων τους. Οι αποικίες δεν είναι απλά νέες πόλεις, αλλά χώροι απεικόνισης του ετέρου. Είναι μία εφαρμογή στην πράξη της «ετεροτοπίας» του Φουκώ²⁶, καθώς πρόκειται για μία ακριβή μεταφορά ενός πρωταρχικού τύπου δομής και μορφής της πόλης σ' έναν άλλο χώρο. Η αρχαία ελληνική δομή αυτών των πόλεων καθώς και οι αστικοί συντελεστές τους (χαράξεις δρόμων, μνημεία), επιβιώνουν από το παρελθόν και αποτελούν τις βάσεις για την εξέλιξη των πόλεων στο μέλλον, όπως επισημαίνει στη θεωρία του για την πόλη ο A. Rossi²⁷.

Το πιο απτό παράδειγμα είναι αυτό της **Νάπολης** στην οποία το πολεοδομικό σχέδιο ορθογώνιου εμβαδογράμματος²⁸ της αρχαίας ελληνικής πόλης (Εικ.13), με τις 3 πλατείες οδούς προσανατολισμένες στον άξονα Ανατολής - Δύσης και τις 20 στενωπούς οδούς στον άξονα Βορρά – Νότου, επιβιώνει μέχρι σήμερα στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Τα οικοδομικά τετράγωνα διαστάσεων 185m X 35m διατηρούνται με μικρές μεταβολές. Στην αρχαϊκή εποχή η αγορά στη Νάπολη αναδεικνύεται σε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο, ενώ η πόλη αναπτύσσεται γύρω της. Δημόσιες λειτουργίες αναπτύσσονται ακόμη πάνω στις μεγάλες οδικές αρτηρίες της εποχής.

Στη **Μασσαλία** (Εικ.14,15) η αρχαία ελληνική αγορά υπήρξε κατά την αρχαιότητα το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης και επιβιώνει μέχρι σήμερα ως αστικός συντελεστής. Συγκεκριμένα τοποθετείται στη θέση της σημερινής Place de Lenche²⁹ (Εικ.16), η οποία βρίσκεται σε γειτνίαση με το Παλιό Λιμάνι (Vieux - Port) σε μία από τις πιο ιστορικές συνοικίες της πόλης.

Σε αντίθεση με τη Νάπολη και τη Μασσαλία, η **Βαρκελώνη** ιδρύθηκε ως φοινικική αποικία³⁰ και τα λιγοστά στοιχεία που υπάρχουν από εκείνη την περίοδο δεν επιτρέπουν την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων για τη δομή της.

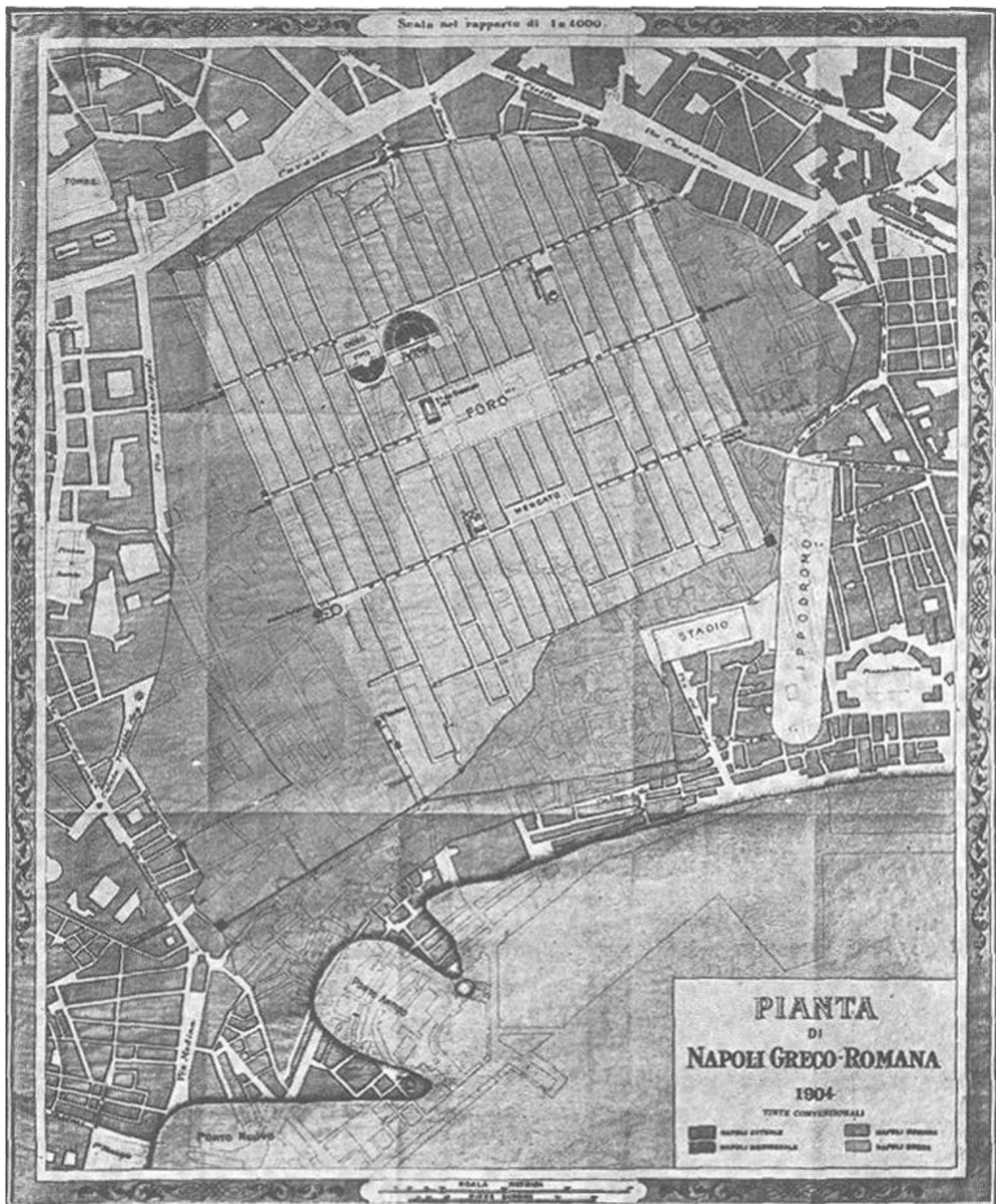
26 Michel Foucault, *Dits et écrits, 1954-1988*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2012, σελ.255-270

27 Aldo Rossi, *L'Architettura della città*, ό.π.

28 *Comune di Napoli, Storia dell'urbanistica e dell'architettura di Napoli*, <http://www.comune.napoli.it>

29 *Site Officiel de la Ville de Marseille, Histoire de l'urbanisme*, <http://www.marseille.fr/sitevdm/logement-et-urbanisme/histoire-et-patrimoine/histoire-de-lurbanisation>

30 *Barcino to Barcelona: 2000 years of history*, http://www.barcelonacheckin.com/en/r/barcelona_tourism_guide/photo-articles/barcino-barcelona.php

Εικόνα 13. Ιστορικός χάρτης της ελληνορωμαϊκής Νάπολης του 1904 του Bartolomeo Capasso

Εικόνα 14. Μακέτα της ελληνικής αποικίας της Μασσαλίας

Εικόνα 15. Ο Κήπος των Ερειπίων, η θέση του πρώτου λιμανιού της Μασσαλίας

Εικόνα 16. Place de Lenche

Ρωμαϊκή περίοδος

Στη Ρωμαϊκή περίοδο, οι βασικές πολεοδομικές αρχές που εφαρμόζουν οι Ρωμαίοι σχετίζονται με την υπάρχουσα δομή των πόλεων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Νάπολης και της Μασσαλίας. Ο τρόπος όμως, με τον οποίο γίνεται η αφομοίωση των στοιχείων του νέου κατακτητή από τον αστικό ιστό διαφέρει κατά περίπτωση, επειδή ο τρόπος άσκησης της εξουσίας στη Νάπολη δεν είναι ίδιος μ' αυτόν της Μασσαλίας. Στην περίπτωση της **Νάπολης** παρατηρείται μία καθαρή αφομοίωση του ελληνικού ιστού από το ρωμαϊκό και μία τυπολογική μετατροπή των αστικών συντελεστών. Συγκεκριμένα οι πλατείες οδοί (οριζόντιοι) και οι στενωποί οδοί (κάθετοι) μετατρέπονται αντίστοιχα σε Decumanus (οδός στον άξονα Ανατολής - Δύσης) (Εικ.17) και Cardo (οδός στον άξονα Βορρά - Νότου)³¹ (Εικ.18), ενώ η Αγορά δίνει τη θέση της στο Forum. Αντίθετα, στην περίπτωση της **Μασσαλίας** (Εικ.19) παρατηρείται ένας διαχωρισμός³² στη δομή του αστικού ιστού. Συγκεκριμένα το άνω τμήμα της πόλης αποτελεί το κατεχοχόν στρατιωτικό τμήμα, όπου βρίσκονται τα καταλύματα της ρωμαϊκής φρουράς, ενώ το κάτω τμήμα της παραμένει ελληνικό. Στην περίπτωση της **Βαρκελώνης** που δεν υφίσταται κάποιος προϋπάρχων ιστός ιδιαίτερης σημασίας οι Ρωμαίοι δημιουργούν μία νέα πόλη – στρατόπεδο (Barcino) (Εικ.20, 22) σε μία πεδινή περιοχή, εύκολα υπερασπιζόμενη. Η πόλη αυτή ακολουθεί πιστά τα πρότυπα οργάνωσης της ρωμαϊκής πόλης και το κέντρο της, το Forum, τοποθετείται στη θέση της σημερινής πλατείας Plaza de Sant Jaume³³ (Εικ.21). Παράλληλα με τις παραπάνω μεταβολές κατασκευάζονται και στις τρεις πόλεις νέες οχυρώσεις που περικλείουν τον αστικό πυρήνα. Το Forum τοποθετείται στη συμβολή των κύριων οδών Cardo και Decumanus και λειτουργεί ως διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο στο οποίο συγκεντρώνονται όλες οι δημόσιες λειτουργίες και τα δημόσια κτήρια της πόλης.

Εικόνα 17. Decumano maggiore, Νάπολη

Εικόνα 18. Stenopo via San Gregorio Armeno, Νάπολη

31 Comune di Napoli, ό.π.

32 Μασσαλία, η αρχαία ελληνική πόλη των Φωκαέων πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης 2013, <http://www.logiosermis.net/2012/01/2013.html#.VF15GclsOoo>

33 Barcelona History, Signs from the distant past, <http://www.lonelyplanet.com/spain/barcelona/history>

Εικόνα 19. Ερείπια του ρωμαϊκού λιμανιού της Μασσαλίας, Vieux-Port

Εικόνα 20. Αναπαράσταση της ρωμαϊκής αποικίας του Barcino

Εικόνα 21. Plaça Sant Jaume, Βαρκελώνη

Εικόνα 22. Η αρχαία ρωμαϊκή πύλη της Βαρκελώνης

Μεσαίωνας

Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη φρουριακή οργάνωση και των τριών πόλεων με στόχο την καλύτερη δυνατή προστασία τους από τις τυχόν επιδρομές που πραγματοποιούνται από στεριά και θάλασσα. Γι' αυτό το λόγο κατασκευάζονται νέα τείχη σύμφωνα με τις τεχνικές προδιαγραφές της εποχής. Ακόμη πραγματοποιούνται διαδοχικές επεκτάσεις της οχύρωσης προκειμένου να εξασφαλιστεί η ανάπτυξη του αστικού ιστού εντός της περιοχής που περικλείεται από τα τείχη. Οι πόλεις περνούν μία μακρά περίοδο αλλαγών. Κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι βασιλικές οικογένειες που διαδέχονται η μία την άλλη στην εξουσία. Η τελική διαμόρφωση της εικόνας των πόλεων και του αστικού ιστού προκύπτει από τις προσπάθειες επιβολής της Εξουσίας που προκειμένου να ισχυροποιηθεί, έχει ανάγκη αρχικά να αποκτήσει σταθερό έρεισμα στην πόλη. Γι' αυτό το λόγο οι βασιλείς κατασκευάζουν εκτεταμένα οχυρωματικά έργα στις πόλεις τους. Μέσω των φρουρίων εξασφαλίζουν τον στρατιωτικό έλεγχο της πόλης και παράλληλα μέσα σ' αυτά ασκούν τη διοικητική εξουσία. Στη συνέχεια, οι βασιλικές οικογένειες προχωρούν στην κατασκευή δημοσίων κτηρίων και έργων κοινής ωφέλειας, προκειμένου να κερδίσουν τη συμπάθεια του λαού. Πρόκειται στην ουσία για κάποιες γενικές αρχές που εφαρμόζει η εκάστοτε εξουσία και στις τρεις πόλεις με μικρές παραλλαγές. Στην **Νάπολη** ξεχωρίζουν τα έργα του βασιλιά Carlo I ³⁴ που αναλαμβάνει πρωτοβουλίες όπως: η κατασκευή οχυρώσεων (Εικ.23, 24, 25), η αποξήρανση τεράστιων βαλτωδών περιοχών, η ενθάρρυνση της ιδιωτικής ανοικοδόμησης, η κατασκευή της εκκλησίας του Sant'Eligio Maggiore, ενός νοσοκομείου και μίας νέας αγοράς, η διευθέτηση των δρόμων, των υδραγωγείων και των αρδευτικών καναλιών. Η **Μασσαλία** γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή όταν ο Καρλομάγνος³⁵ (Charlemagne) την αναδεικνύει ως το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της αυτοκρατορίας του. Μετά την επιδημία της πανώλης και τις επιδρομές των Aragonese η πόλη ανακάμπτει, όταν ο κόμης της Προβηγκίας René του Ανζου τη μετατρέπει στο δεύτερο στρατιωτικό κέντρο της Γαλλίας μετά το Παρίσι. Στα ερείπια του παλιού πύργου Maubert χτίζει μία σειρά από αμυντικές οχυρώσεις, στοχεύοντας να ενισχύσει την είσοδο του λιμανιού και να την χρησιμοποιήσει σαν βάση για την κατάκτηση του βασιλείου της Σικελίας. Παράλληλα το εμπόριο ανθεί και η συντεχνία των εμπόρων αποκτά μία κυρίαρχη θέση στην πόλη. Την ίδια περίοδο η **Βαρκελώνη** χτίζεται ως γοτθική πόλη γύρω από ένα γεωμετρικό και πολιτικό κέντρο, την πλατεία Plaça de Sant Jaume³⁶ (Εικ.26), που υπήρξε το κέντρο της πόλης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι τεχνίτες ευημερούν γύρω από τη Βασιλική της Santa Maria del Mar, στο προάστιο της La Ribera, μετατρέποντας έτσι την Βαρκελώνη σε μια πόλη εμπόρων, θαλασσοπόρων και επαγγελματιών. Στην πραγματικότητα, στη Βαρκελώνη κυρίαρχο ρόλο αποκτούν από τον Μεσαίωνα οι συντεχνίες.

Εικόνα 23. Castel dell' Ovo, Νάπολη

³⁴ Comune di Napoli, ό.π.

³⁵ Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire, <http://www.marseille.fr/sitevdm/decouvrir-marseille/histoire-de-marseille>

³⁶ The history and evolution of Barcelona - Barcino - Catalonia, Spain, http://www.spaindreams.com/eng/barcelona_history.htm

Εικόνα 24. Castel Sant' Elmo, Νάπολη

Εικόνα 25. Castel Nuovo ή Maschio Angioino, Νάπολη

Εικόνα 26. Plaça Sant Jaume, Βαρκελώνη

Αναγέννηση

Στην περίοδο της Αναγέννησης βασιλικές οικογένειες ασκούν την εξουσία στις πόλεις και προχωρούν σε διαδοχικές επεκτάσεις των υφισταμένων οχυρώσεων με στόχο την προστασία του ολόεντα και αυξανόμενου αστικού ιστού εντός των τειχών. Έτσι το μέγεθος της αστικής περιοχής των πόλεων και ο πληθυσμός τους σχεδόν διπλασιάζεται, καθώς οι οχυρώσεις περιλαμβάνουν πλέον και τα μέχρι εκείνη την εποχή προάστια των μεσαιωνικών πόλεων. Σ' αυτή την περίοδο και οι τρεις πόλεις αναδεικνύονται σε κυρίαρχες πόλεις - λιμάνια στη Μεσόγειο θάλασσα με αποτέλεσμα εκτός από τις προσθήκες στα υφιστάμενα οχυρωματικά έργα, να πραγματοποιούνται και άλλα νέα έργα σύμφωνα με τις πολεμικές πρακτικές της εποχής. Έτσι οι πόλεις μετατρέπονται σε ορμητήρια για την ικανοποίηση της ιμπεριαλιστικής πολιτικής των βασιλικών οικογενειών που ασκούν την εξουσία. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στις οχυρώσεις γύρω από τα λιμάνια, καθώς αυτά αποτελούν το στρατιωτικό και οικονομικό κέντρο των πόλεων. Οι βασιλικές οικογένειες προχωρούν επιπλέον και στη ριζική αλλαγή της εικόνας των πόλεων μέσω της κατασκευής δημοσίων κτηρίων και ναών από σπουδαίους αρχιτέκτονες της περιόδου, προκειμένου να καταδείξουν τον πλούτο και τη δύναμη που διαθέτουν. Παράλληλα εισάγεται και η έννοια του δημόσιου χώρου που περιβάλλει τα δημόσια κτίρια. Έτσι η κατασκευή της πόλης, η αρχιτεκτονική της, γίνεται το μέσο άσκησης της εξουσίας πάνω στο λαό. Ξεχωρίζει ιδιαίτερα αυτή την περίοδο η **Νάπολη**. Το πνεύμα της Αναγέννησης³⁷, που κυριαρχεί στις ιταλικές πόλεις του βορρά και ιδίως στη Φλωρεντία, μεταφέρεται και στο νότο χάρη στην άριστη σχέση που διαθέτουν οι Aragoneses της Νάπολης με τους Medici της Φλωρεντίας. Έτσι φημισμένοι αρχιτέκτονες της Τοσκάνης φτάνουν στην πόλη με σκοπό την ανέγερση εκκλησιών (Εικ.27), αριστοκρατικών παλατιών (Εικ.28) και την κατασκευή νέων συστημάτων άμυνας. Το νέο στυλ αφομοιώνεται μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο από τους τοπικούς συναδέλφους και δημιουργείται η Ναπολιτάνικη Αναγέννηση.

Στη **Μασσαλία** ο βασιλιάς της Γαλλίας³⁸ Φραγκίσκος Α' αποφάσισε εκείνη την περίοδο να κατασκευάσει αμυντικές οχυρώσεις στη νησίδα του Ιφ (Εικ.29), που χρησίμευσαν λίγο αργότερα στην υπεράσπιση της πόλης. Έναν αιώνα αργότερα, ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΔ' προκειμένου να αντιμετωπίσει μία εξέγερση κατά του τοπικού κυβερνήτη αποφάσισε την κατασκευή δύο νέων φρουρίων στο λιμάνι, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου (Εικ.30), στα οποία και τοποθέτησε στρατιωτική φρουρά.

Το πνεύμα της Αναγέννησης³⁹ επηρέασε και τη **Βαρκελώνη** κατά το 16ο αιώνα και μετέτρεψε την αστική της αρχιτεκτονική. Οι παραδόσεις που συνδέονταν με τη γοτθική αρχιτεκτονική σχεδόν ατόνησαν κατά τις πρώτες δεκαετίες. Δείγματα της νέας τεχνοτροπίας θεωρούνται: η Casa Gralla, η νότια όψη του Palau de la Generalitat de Catalunya (κυβερνείο της Καταλονίας) (Εικ.31) και το Pati dels Tarongers (αίθριο με τις πορτοκαλιές) που βρίσκεται στο ίδιο κτήριο (Εικ.32) καθώς και η λότηζια του Patio interior (εσωτερικού αιθρίου) της Casa de la Ciutat (δημαρχείο της πόλης).

37 *Comune di Napoli*, ό.π.

38 *Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire*, ό.π.

39 *Generalitat de Catalunya, Renaissance architecture, painting and sculpture*, <http://www20.gencat.cat/portal/site/cultur-acatalana>

Εικόνα 27. Chiesa del Gesù Nuovo ή Trinità Maggiore, Νάπολη

Εικόνα 28. Palazzo Orsini di Gravina, έδρα της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Νάπολης

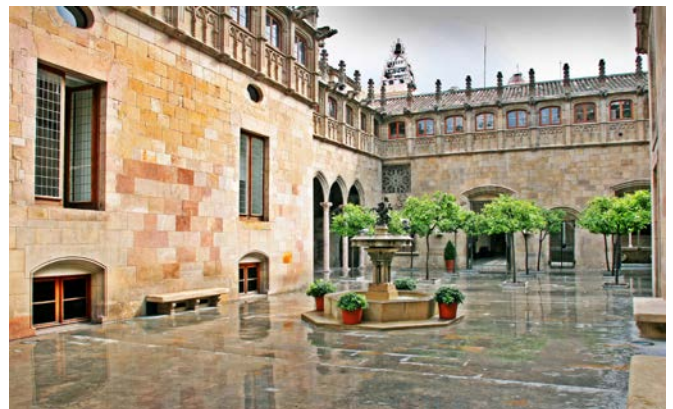
Εικόνα 29. Το Château d'If με τη Μασσαλία στο φόντο

Εικόνα 30. Άποψη του Fort Saint-Nicolas και του Fort Saint-Jean

Εικόνα 31. Η νότια πρόσοψη στο Palau de la Generalitat de Catalunya

Εικόνα 32. Το αίθριο με τις πορτοκαλιές στο Palau de la Generalitat de Catalunya

Εικόνα 33. Χάρτης της Νάπολης του 1566 από τον Antonio Lafreri (Mappa di Napoli)

Εικόνα 34. Χάρτης της Μασσαλίας του 1575

Εικόνα 35. Χάρτης της Βαρκελώνης του 1535 από τον Jan Cornelisz Vermeyen

Διαφωτισμός

Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού και στις τρεις πόλεις κατασκευάζονται οι τελευταίες φρουριακές κατασκευές, οι οποίες ακολουθούν τα πρότυπα των οχυρωματικών έργων της εποχής. Κατ' ουσία πρόκειται για τις τελευταίες επεκτάσεις των τειχών και για τη δημιουργία φρουρίων, όπως η Ciutadella στη Βαρκελώνη, τα οποία λειτουργούν καθαρά ως στρατιωτικά κέντρα. Πρόκειται για μία μακρά περίοδο αλλαγών και ανακατατάξεων η οποία οφείλεται στις ιδέες του Διαφωτισμού για την άσκηση της εξουσίας και κατ' επέκταση για την ίδια την πόλη. Προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα ξεκινούν και οι πρώτες διανοίξεις στα τείχη προκειμένου να αποσυμφοριστούν οι πόλεις από την κυκλοφορία. Απόρροια των διανοίξεων αυτών είναι η χάραξη νέων δρόμων για την ανάπτυξη της πόλης σε παλιές αγροτικές περιοχές εκτός των τειχών. Οι περιοχές αυτές συνθέτουν ένα τοπίο δομημένο με αμέτρητα εξοχικά σπίτια, σπίτια αγροτικής παραγωγής, αλλά και οικογενειακές κατοικίες, που κατά τον επόμενο αιώνα θα γνωρίσει μία ραγδαία ανοικοδόμηση. Μ' αυτόν τον τρόπο η πόλη διαφοροποιείται και εμπλουτίζεται από τις κατασκευές που δημιουργούνται σε αυτές τις νέες περιοχές.

Στις πόλεις η κατάσταση είναι ρευστή, καθώς ο παλιός αγροτικός τρόπος ζωής υποχωρεί και ανοίγει το δρόμο για τη δημιουργία των σύγχρονων πόλεων και των βιομηχανικών κέντρων. Ουσιαστικά πρόκειται για τη σταδιακή πτώση των μοναρχικών καθεστώτων και την αρχή της καπιταλιστικής εποχής. Στη **Νάπολη** η παρουσία του Carlo III των Βουρβόνων στο θρόνο θα σηματοδοτήσει μία νέα εποχή όπου αρχιτέκτονες ξένοι προς την τοπική κοινωνία θα σχεδιάσουν συγκροτήματα (Εικ.36), παλάτια (Εικ.37) και βίλες σε μπαρόκ τεχνοτροπία, αλλά με κλασικιστικές επιρροές. Εκείνη την περίοδο η δημιουργία ενός τοπογραφικού χάρτη από το Δούκα του Νοζα⁴⁰, που αναφέρεται στην πόλη και στα περίχωρά της και χρονολογείται το 1775, αποτελεί μία σημαντική πηγή πληροφόρησης για την αστική ανάπτυξη της περιοχής. Ο χάρτης αυτός επιτρέπει τη μελέτη του αρχικού πολεοδομικού σχεδιασμού της περιοχής του Βεζούβιου, που λειτουργεί ως θέρετρο ευγενών ναπολιτάνων.

Στη **Μασσαλία** επεκτείνονται οι υπάρχοντες οδικοί άξονες της πόλης. Η rue Canebier⁴¹ (Εικ.38) γίνεται μία σημαντική οδική αρτηρία που επεκτείνεται μέχρι το παλιό λιμάνι, το οποίο είναι εκείνη την εποχή το επιχειρηματικό κέντρο της πόλης. Ακόμη ο άξονας που σχηματίζεται από την rue de Rome, την cours Saint-Louis και την cours Belsunce (Εικ.39) οριοθετεί ένα μεγάλο μέρος της πόλης. Έτσι, η Μασσαλία αποκτά τη φήμη ενός παγκόσμιου λιμανιού. Αυτό το άνοιγμα στον κόσμο είναι η κινητήρια δύναμη της προόδου της Μασσαλίας και η αφετηρία μιας συνεχούς εξέλιξης της σ' όλους τους τομείς. Τέλος, η **Βαρκελώνη**⁴² γνωρίζει εκείνη την περίοδο οικονομική ανάκαμψη χάρη στο εμπόριο που αναπτύσσεται με την Αμερική. Μέσα στα τείχη της πόλης οι επεμβάσεις οδηγούν στην ανάπτυξη των προαστίων La Rambla (Εικ.40) και El Raval (Εικ.41) και στον εξωραϊσμό των κεντρικών δρόμων της πόλης με νεοκλασικά κτήρια και προσόψεις.

40 *Comune di Napoli*, ό.π.

41 *Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire*, ό.π.

42 *The history and evolution of Barcelona - Barcino - Catalonia*, ό.π.

Εικόνα 36. Foro Carolino, Νάπολη

Εικόνα 37. Palazzo Reale, Νάπολη

Εικόνα 38. Η οδός Canebière από το λιμάνι, Μασσαλία

Εικόνα 39. Le Cours Belsunce, Μασσαλία

Εικόνα 40. La Rambla στη Βαρκελώνη, άποψη από το άγαλμα του Κολόμβου

Εικόνα 41. Carrer de l'Hospital, El Raval, Βαρκελώνη

Εικόνα 42. Χάρτης της Νάπολης του 1615 από τον Henry de Beauvau (Mappa di Napoli)

Εικόνα 43. Χάρτης της Μασσαλίας του 1743 από τους Razaud & Randon (Plan of Marseille)

Εικόνα 44. Χάρτης της Βαρκελώνης του 1700 από τον Isaac Basire. Διακρίνεται η La Rambla στο κέντρο πλακισωμένη στα δεξιά από τα τείχη της παλιάς πόλης

19ος αιώνας

Κατά την περίοδο του 19ου αιώνα οι πόλεις αποκτούν τα σπουδαιότερα μνημεία τους και δημιουργούνται νέοι δημόσιοι χώροι που τα πλαισιώνουν. Ακόμη γίνονται διανοίξεις μεγάλων οδικών αρτηριών και χαράσσονται νέες συνοικίες. Οι πόλεις συνεχίζουν να επεκτείνονται προς τα προάστια εκτός των τειχών, όπως συνέβαινε και κατά τον προηγούμενο αιώνα και να απορροφούν τις μικρότερες γειτονικές πόλεις. Κυρίαρχο ρόλο για την ανάπτυξη των πόλεων έχουν οι μεταφορές. Γι' αυτό το λόγο κατασκευάζονται νέες υποδομές, όπως λιμάνια και σιδηροδρομικοί σταθμοί. Επίσης αναπτύσσονται βιομηχανικές περιοχές στα όρια των πόλεων, οι οποίες συνδέονται μ' ένα εκτεταμένο δίκτυο μεταφοράς εμπορευμάτων και πρώτων υλών. Οι μεγάλες αλλαγές που πραγματοποιούνται αυτή την περίοδο στις πόλεις οφείλονται σε πολιτικούς παράγοντες (άσκηση εξουσίας) και σε οικονομικούς παράγοντες (παγκόσμιες εκθέσεις). Η εξουσία πλέον ασκείται από τα εθνικά κράτη που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Στη **Νάπολη** στις αρχές του αιώνα ο Giuseppe Bonaparte⁴³, αδελφός του Ναπολέοντα, κατασκεύασε μία σειρά από μεγάλα δημόσια έργα που άλλαξαν την εικόνα της πόλης και έδωσαν μία αύρα εκσυγχρονισμού. Με την έλευση του Gioacchino Murat, στρατάρχη του Ναπολέοντα, αποφασίστηκε μία ατζέντα μεταρρυθμίσεων για την πόλη που προέβλεπε την αποκέντρωση της σε πολιτικό και αστικό επίπεδο. Η πόλη εμπλουτίστηκε με σημαντικά πολιτιστικά ιδρύματα. Στο πλαίσιο της βασιλείας του Μουράτ ενσωματώθηκαν στην πόλη τα casali των Bagnoli, Fuorigrotta, Roggioneale και Vomero. Μετά την αποκατάσταση της εξουσίας τους οι Βουρβόνοι αποφασίζουν ως πρώτη ενέργεια την ολοκλήρωση της Piazza del Plebiscito (Εικ.45), που είχε ήδη αρχίσει από τη γαλλική περίοδο με την ανέγερση της Βασιλικής του San Francesco di Paola (Pietro Bianchi) (Εικ.46) κατά μίμηση του Πάνθεον. Επιπλέον συνεχίστηκε η διάνοξη οδικών αρτηριών που ξεκίνησε από τη γαλλική περίοδο, όπως η Via Posillipo. Το 1839 ιδρύθηκε το Consiglio edilizio που αποτύπωσε την οικοδομική παράδοση της Νάπολης μέχρι την ενοποίηση της Ιταλίας. Μετά την ενοποίηση, η δυναστεία των Savoia, υλοποίησε έργα που είχαν ήδη ξεκινήσει από τη δυναστεία των Βουρβόνων. Το πιο φιλόδοξο σχέδιο ήταν αυτό της εξυγίανσης της κάτω πόλης δηλαδή εκείνης προς τη θάλασσα. Αυτές οι περιοχές ήταν επισφαλείς από συνθήκες υγιεινής – περιβάλλοντος. Πραγματοποιήθηκε έτσι μία σειρά από έργα όπως: η υλοποίηση του Corso Umberto I (οδική αρτηρία και ίσως το πιο περίφημο έργο του σχεδίου) (Εικ.47), η διεύρυνση της Via Duomo, η κατασκευή της ζώνης της Santa Brigida με την κατασκευή της Galleria Umberto I (Εικ.48). Παρά το γεγονός ότι η εξυγίανση αυτή προέβλεπε την επίλυση των αστικών προβλημάτων, στην πραγματικότητα επιδείνωσε περισσότερο τα κοινωνικά προβλήματα με το να θυσιάσει μνημεία μεγάλης ιστορικής αξίας, όπως η κατεδάφιση του μοναστηριού του San Pietro και του μοναστηριού του Sant' Agostino.

Στη **Μασσαλία** το 1839 εγκαινιάστηκε η Αψίδα του Θριάμβου (Porte d' Aix) (Εικ.49), η οποία σηματοδοτεί την είσοδο της πόλης. Σύμφωνα με εντολή του Ναπολέοντα III ⁴⁴, ο οποίος τοποθέτησε τη Μασσαλία στο επίκεντρο των οικονομικών φιλοδοξιών της αυτοκρατορίας του, η πόλη μεγάλωσε πέρα από τα τείχη της και απέκτησε τα σπουδαιότερα μνημεία της όπως η Notre Dame de la Garde (Εικ.50) και το Palais Longchamp (Εικ.51). Η δημιουργία του βιομηχανικού λιμένα μαζί με τον σιδηροδρομικό σταθμό Gare Saint-Charles (Εικ.52) ήταν τα κλειδιά γι' αυτή την ανάπτυξη. Με την ανάπτυξη της αστικής περιοχής και του πληθυσμού της, το νερό καθίσταται ανεπαρκές για τη Μασσαλία και έτσι ξεκινούν εργασίες προκειμένου να μεταφερθούν τα νερά του ποταμού Durance στα περίχωρα της Μασσαλίας. Το 1849 τα έργα ολοκληρώθηκαν και το γεγονός αυτό γιορτάστηκε με την κατασκευή του αναμνηστικού μνημείου, του Palais Longchamp. Το 1848, δημιουργήθηκε ο χώρος περιπάτου της Corniche. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η Μασσαλία έγινε το πρώτο γαλλικό λιμάνι για τις αποικίες. Για να αντιμετωπιστεί η ανάπτυξη του εμπορίου, αποφασίζεται η διεύρυνση των λιμενικών υποδομών που μέχρι τότε περιορίζονταν στο παλιό λιμάνι προς τη La Joliette (Εικ.53) και την Arenç⁴⁵, γειτονίες στις οποίες κατασκευάστηκαν αποβάθρες και βιομηχανικές υποδομές. Η Οδός της Δημοκρατίας (rue de la République) (Εικ.54), γνωστή τότε ως Αυτοκρατορική Οδός (rue Impériale), διανοίγεται το 1864

43 *Comune di Napoli*, ό.π.

44 *The Urban History, From the Greek town built around the Lacydon to the creation of the modern port on the Joliette watershed*, <http://www.euromediterranee.fr/topics/architecture/lhistoire-urbaine.html?L=1>

45 *Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire*, ό.π.

για να στεγάσει τους πλούσιους έμπορους και να συνδέσει το παλιό και το νέο λιμάνι. Εκείνοι δεν θα εγκατασταθούν εκεί, συνεχίζοντας έτσι τη μετατόπισή τους προς το νότιο τμήμα της πόλης που είχε αρχίσει από το 18ο αιώνα και λειτουργούσε εις βάρος του κέντρου της πόλης. Οι συνοικίες της Noailles και της Belsunce, πρώην συνοικίες αστών, υποβαθμίστηκαν λόγω της εγκατάστασης των μεταναστών που έρχονταν για να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό του λιμανιού. Κάτι ανάλογο συνέβη και στο Panier και τη Joliette. Οι λιμενικές υποδομές της La Joliette (1895) επηρέασαν για μεγάλο χρονικό διάστημα την πολεοδομία και την κοινωνική δομή του κέντρου της πόλης. Στο νότο, όπου εγκαταστάθηκε η βιομηχανική αστική τάξη, διανοίχθηκε η Avenue du Prado από τη δεκαετία του 1830. Η αστικοποίηση ήταν εντελώς διαφορετική στις δύο πλευρές της λεωφόρου. Στα δυτικά του Prado, στη συνοικία του Périer αναπτύχθηκε μία πλούσια κατοικημένη περιοχή καθώς και γύρω από τη Rue Paradis, όπου κατασκευάστηκαν κτήρια από τον Haussmann. Στα ανατολικά του Prado, στη γειτονιά του Rouet, συγκεντρώθηκαν αντίθετα εργοστάσια και κατοικίες εργαζομένων. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η Μασσαλία έφτασε στο απόγειό της. Το λιμάνι αναγνωρίστηκε αφενός ως «διεθνές εμπορικό λιμάνι» και αφετέρου ως «μεγάλο επιβατηγό λιμάνι» και έγινε η αφετηρία αναχώρησης των γραμμών κρουαζιέρας στην Άπω Ανατολή και η στάση των γραμμών του Σουέζ.

Μεγάλης κλίμακας αλλαγές συνέβησαν στο τέλος της περιόδου και στη **Βαρκελώνη**. Αιτία των αλλαγών αυτών ήταν το σχέδιο του Ildefons Cerdà (1860) που πρότεινε μεταρρυθμίσεις για την ανάπτυξη και την επέκταση της πόλης. Επρόκειτο ουσιαστικά για ένα υποδάμειο σύστημα κανάβου με τετράπλευρη, κανονική και ανοικτή δομή. Το σχέδιο αυτό υπήρξε η αιτία αναγέννησης της πόλης και προκάλεσε πλήθος αλλαγών. Τέτοιες ήταν: το γκρέμισμα των τειχών που εξακολουθούσαν να την περιβάλλουν χάρη στο οποίο έγινε δυνατή η ανάπτυξη της πόλης, η απορρόφηση γειτονικών πόλεων και η καταστροφή της στρατιωτικής Ciutadella⁴⁶ (τοποθεσία της στρατιωτικής φρουράς), προκειμένου να δημιουργηθεί ο αναγκαίος χώρος για να φιλοξενηθεί η Παγκόσμια Έκθεση του 1888 με τα τοπόσημα (Εικ.55) και τα περίπτερα που τη συνόδευαν (Εικ.56). Έτσι η ιστορία της Βαρκελώνης με τη χρήση μεγάλης κλίμακας εκδηλώσεων για το μετασχηματισμό και την προαγωγή της πόλης ξεκίνησε από το 1888. Ο χαρακτηρισμός της ως «Παρίσι του Νότου» χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον προκειμένου ν' αλλάξει την εικόνα της πόλης και να διαμορφώσει μία ταύτιση τύπου ετεροτοπίας με τη μητρόπολη της Γαλλίας. Οι μεγάλες αστικές επεμβάσεις που συντελέστηκαν σ' αυτήν από τον Baron Hausmann και τον Napoleon III είχαν ως στόχο τη μοντερνοποίηση της πόλης του Παρισιού και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης μέσω της διάνοιξης των μεγάλων λεωφόρων (boulevard) και της κατεδάφισης των πυκνοκατοικημένων μεσαιωνικών γειτονιών. Οι επεμβάσεις αυτές σαφώς αποτέλεσαν μία πολύ ξεκάθαρη διάθεση της εξουσίας για ολοκληρωτική επιβολή στην πόλη. Ένας άλλος χαρακτηρισμός που αποδόθηκε στη Βαρκελώνη εκείνης της περιόδου είναι «το μικρό Μάντσεστερ» και αναφέρεται στον τομέα της βιομηχανίας. Πρόκειται για μία δεύτερη ετεροτοπία που στηρίζεται στην τεράστια ανάπτυξη και αστικοποίηση που γνώρισε κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης η αγγλική πόλη του βορρά, όταν υπήρξε βιομηχανικό κέντρο της παραγωγής βαμβακερών υφασμάτων. Η ετεροτοπία αυτή συνδέεται με την ανάπτυξη που παρουσίασε η Βαρκελώνη στα τέλη του αιώνα και οφείλεται στη ραγδαία εκβιομηχάνισή της που υποστηρίχτηκε από τη δημιουργία του πρώτου σιδηροδρόμου στην Ισπανία το 1848.

Εικόνα 45. Piazza del Plebiscito, Νάπολη

Εικόνα 46. San Francesco di Paola, Νάπολη

Εικόνα 47. Corso Umberto I προς την piazza Garibaldi, Νάπολη

Εικόνα 48. Άποψη του εσωτερικού χώρου της Galleria Umberto I, Νάπολη

Εικόνα 49. Porte d'Aix ή Porte Royale, Μασσαλία

Εικόνα 50. Notre-Dame de la Garde, Μασσαλία

Εικόνα 51. Palais Longchamp, Μασσαλία

Εικόνα 52. Σιδηροδρομικός Σταθμός Gare de Marseille - Saint Charles

Εικόνα 53. Le Bassin de la Joliette, Μασσαλία

Εικόνα 54. Rue de la République, Μασσαλία

Εικόνα 55. Η Αψίδα του Θριάμβου στο πάρκο της Ciutadella, Βαρκελώνη

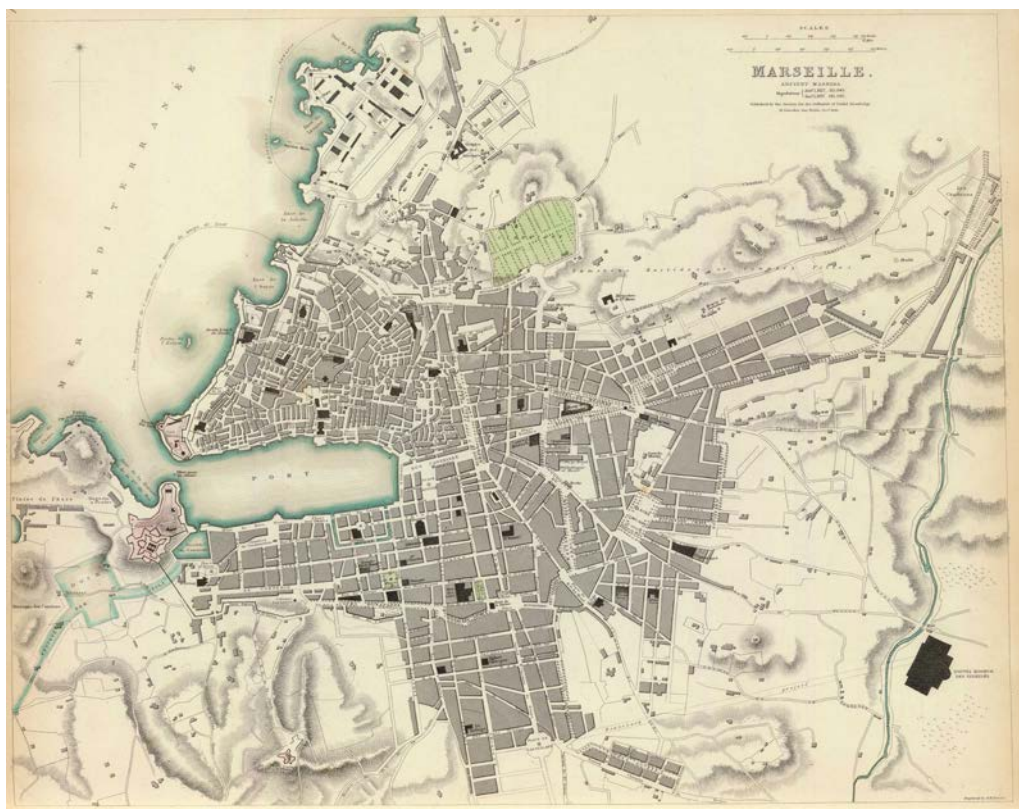

Εικόνα 56. Περίπτερο της Παγκόσμιας έκθεσης του 1888 στο πάρκο της Ciutadella, Βαρκελώνη

Εικόνα 57. Χάρτης της Νάπολης του 1835 από τον William Barnard Clarke

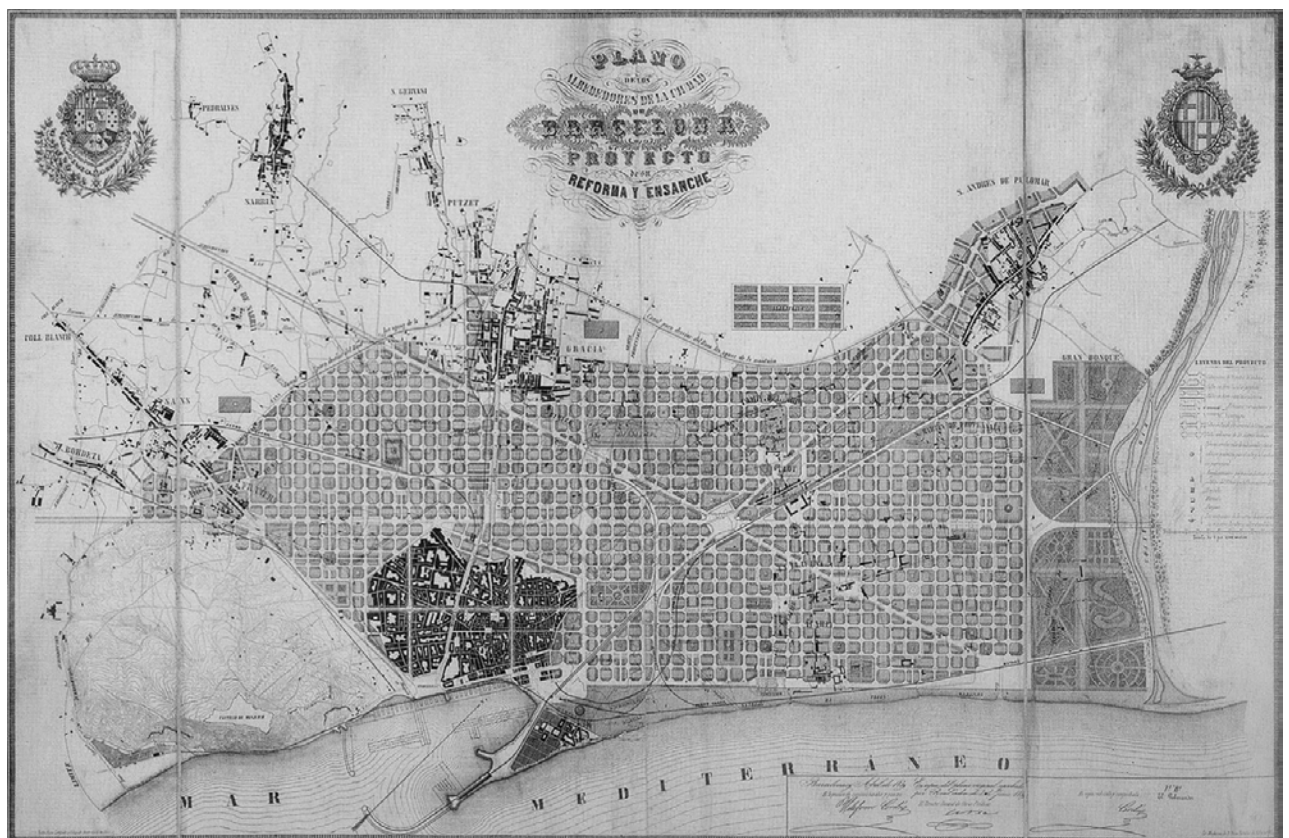

Εικόνα 58. Χάρτης της Μασσαλίας από το B.R. Davies του 1840

Εικόνα 59. Χάρτης της οχυρωμένης πόλης της Βαρκελώνης και του φρουρίου της Ciudadela του 1806

Εικόνα 60. Χάρτης της Βαρκελώνης από τον Ildefonso Cerdá του 1859 (Plan Cerdá)

20ός αιώνας

Εισαγωγή

Κατά την περίοδο του 20ού αιώνα η ραγδαία εκβιομηχάνιση έφερε αλλαγές στη δομή των πόλεων που γνώρισαν τη μεγαλύτερη δημογραφική έκρηξη στη μέχρι τότε ιστορία τους. Τα νέα πολεοδομικά σχέδια στόχευαν στην ανάπτυξη των πόλεων με βάση σύγχρονες προδιαγραφές. Πριν την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ακραίες εθνικιστικές τάσεις κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή και απόκτησαν την εξουσία. Στην Ιταλία η φασιστική περίοδος διακυβέρνησης του Μουσολίνι συνοδεύτηκε από μεγάλες αλλαγές στη Νάπολη, ενώ στην Ισπανία η δικτατορία του Φράνκο στόχευε στην καταστολή των δημοκρατικών δυνάμεων που είχαν σαν προπύργιό τους τη Βαρκελώνη. Με την έκρηξη του Β' παγκοσμίου πολέμου στην Ευρώπη διακόπηκε η μέχρι πρότινος ανάπτυξη των πόλεων και προκλήθηκαν τεράστιες μεταβολές στη δομή τους. Βομβαρδίστηκαν πόλεις και ιστορικά κέντρα. Οι βομβαρδισμοί σε πρώτη φάση από τις δυνάμεις του Άξονα για την κατάληψη των πόλεων και σε δεύτερη φάση από τους Συμμάχους οδήγησαν στην ολοκληρωτική καταστροφή μνημείων, υποδομών και στην παράλυση της βιομηχανίας. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο ξεκίνησε μία μακρά περίοδος ανασυγκρότησης. Νέα πολεοδομικά σχέδια εκπονήθηκαν και υλοποιήθηκαν. Η ραγδαία ανοικοδόμηση στηρίχτηκε στη συλλογική κατοίκηση προκειμένου να καλυφθούν οι τεράστιες ανάγκες στέγασης του πληθυσμού που βρέθηκε χωρίς εστία μετά τον πόλεμο. Εμφανίστηκαν στον ιστό των πόλεων τα πρώτα συγκροτήματα εργατικών κατοικιών. Παλιές και νέες κατασκευές στα ιστορικά κέντρα των πόλεων συνυπήρχαν άλλοτε αρμονικά και άλλοτε όχι. Στο τέλος του αιώνα οι κρατικοί μηχανισμοί έθεσαν ως στόχο την ανάδειξη των πόλεων μέσω της διοργάνωσης δημόσιων εκδηλώσεων (όπως αθλητικά γεγονότα) και της εκπόνησης στρατηγικών σχεδίων ανάπτυξης. Μέσω αυτών των σχεδίων οι κυβερνήσεις των κρατών αποσκοπούσαν στην οικονομική ανάπτυξη, στη βελτίωση των αστικών υποδομών των πόλεων, στην προβολή τους στο ευρωπαϊκό στερέωμα και στη διεθνή καταξίωση. Αυτά τα σχέδια προσέφεραν μία μεγάλη ευκαιρία για την εξυγίανση των πόλεων, αλλά ταυτόχρονα έδωσαν τη δυνατότητα για επιβολή και άσκηση της εξουσίας από τις κεντρικές κυβερνήσεις σ' ένα μεγάλο τμήμα του αστικού χώρου.

Η Νάπολη κατά τον 20ό αιώνα

Στη Νάπολη, κατά την περίοδο της αναδιοργάνωσης⁴⁷ (risanamento) έγινε σαφής η σοβαρότητα των κοινωνικών συνθηκών καθώς και οι κίνδυνοι που ελλόχευαν στην οικονομία. Έτσι, το 1904 ένας νέος νόμος προώθησε την εκβιομηχάνισή της με την τοποθέτηση των εγκαταστάσεων παραγωγής στο Bagnoli (Εικ.61) και στο San Giovanni. Με την έλευση του φασιστικού καθεστώτος εγκρίθηκε μια δέσμη μέτρων για την πόλη μεταξύ των οποίων ήταν: η περαιτέρω αύξηση των συνοικιών γύρω από τη Νάπολη και η ίδρυση της Σχολής Αρχιτεκτόνων στο Palazzo Gravina, στην οποία σπούδασαν πολλοί από τους κορυφαίους αρχιτέκτονες της Νάπολης. Το 1939 εγκρίθηκε το νέο ρυθμιστικό σχέδιο που χρησίμευσε ως βάση για την αστική ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου. Στο τέλος των προσαρτήσεων η πόλη αποτελούνταν από μία επιφάνεια υπερδιπλάσια και από ένα πληθυσμό αυξημένο κατά τα δύο τρίτα. Κατά τη διάρκεια μίας εικοσαετίας επιδιώχτηκε η ανύψωση της τοπικής οικονομίας στο επίπεδο του Porto dell' impero (Λιμανιού της Αυτοκρατορίας), σε μια θέση πολύ προνομιακή για συνδέσεις με εξωτερικούς προορισμούς και με αποικιακές κτήσεις. Βασική πρόθεση του φασιστικού καθεστώτος ήταν να διαφοροποιηθεί από την πολεοδομία της περιόδου του **Umberto I** (umbertina), η οποία εγκαινιάστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και επέμενε στον κλασικό και μνημειώδη χαρακτήρα των μορφών.

Η ζημία που προκλήθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν τεράστια. Η καταστροφή της βιομηχανίας και των υποδομών που έγινε από τους Γερμανούς κατά την υποχώρησή τους συμπληρώθηκε με εκείνη των Συμμάχων. Η ανοικοδόμηση διήρκεσε ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο αστικός χώρος θεωρήθηκε μία σημαντική πηγή στην οποία μπορεί κανείς να επενδύσει από οικονομική και πολιτική πλευρά. Ο νόμος για την Ανασυ-

47 *Comune di Napoli, ό.π.*

γκρότηση⁴⁸ του 1947 έδωσε στους ιδιοκτήτες κτηρίων ένα δάνειο 80% επί των δαπανών διατήρησης για την ανάκτηση των κατεστραμμένων κελυφών. Οι ιδιοκτήτες, ωστόσο, προκειμένου να καλύψουν το υπόλοιπο 20% των δαπανών, αποφάσισαν να πουλήσουν τα δικαιώματα της ανακατασκευής σε κάθε είδους κερδοσκόπους και επιχειρηματίες οι οποίοι έτσι μπορούσαν να δρουν ανενόχλητοι. Η εντατική ανοικοδόμηση των λόφων και η πύκνωση σημαντικών τμημάτων του αρχαίου ιστού που ακολούθησε, διατάραξαν το τοπίο της πόλης, μειώνοντας στο ελάχιστο τους δημόσιους χώρους και τους χώρους πρασίνου και προκάλεσαν κορεσμό σε κάθε οικοδομήσιμο έδαφος. Επιπλέον εμποδίστηκε η δημιουργία κατάλληλου οδικού δικτύου.

Οι διαδικασίες της οικιστικής εντατικοποίησης που συνέβησαν τη μεταπολεμική περίοδο δεν επηρέασαν μόνο το δήμο της Νάπολης αλλά και τους γύρω δήμους, όπως το Pozzuoli, οδηγώντας στη δημιουργία ενός μεγάλου πολεοδομικού συγκροτήματος (*superpolitana*) (Εικ.63). Σε αυτό το πολεοδομικό συγκρότημα τα προάστια ήταν υποβαθμισμένα και άδεια, ενώ πλήθος ανθρώπων μετακινήθηκε προς το κέντρο της πόλης, στο οποίο γίνονταν οι σημαντικές εμπορικές συναλλαγές. Στη δεκαετία του '70 υπήρξε η ιδέα της σύνδεσης των προαστίων με τα μέσα μαζικής μεταφοράς, μεταξύ των οποίων και το σχέδιο του μετρό. Μετά το σεισμό του 1980, πραγματοποιήθηκαν ορισμένες παρεμβάσεις σε δημόσιες εκτάσεις, κυρίως σε κεντρικό επίπεδο. Επίσης ακολούθησε η ανοικοδόμηση των προαστίων με αξιολογα δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής.

Το σημείο καμής ωστόσο ήταν το νέο ρυθμιστικό σχέδιο του 1972 το οποίο αντικατέστησε εκείνο του 1939. Αυτό το σχέδιο οδήγησε σε μία ανεξέλεγκτη ανοικοδόμηση ενθαρρύνοντας την κερδοσκοπία σε βάρος των κατώτερων τάξεων. Το 1980 με το Σχέδιο Έκτακτης Ανάγκης για τους σεισμόπληκτους, επαναχρησιμοποιήθηκαν τα διάφορα συγκροτήματα σπιτιών των προαστίων και δημιουργήθηκαν ολόκληρες συνοικίες - κοινότητες προορισμένες για τις κατώτερες τάξεις, οικοδομημένες με τις ελάχιστες προδιαγραφές. Εν τω μεταξύ, το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης υπονόμωσε την κατάσταση της οικονομίας του κράτους και της ίδιας της πόλης. Οι περιοχές των πρώην χαλυβουργιών της Ilva και της Italsider ανακηρύχθηκαν περιοχές βιομηχανικής αρχαιολογίας. Πολλά κελύφη κατεδαφίστηκαν για να δημιουργηθεί χώρος για εκπαιδευτικούς σκοπούς, όπως η Πόλη της Επιστήμης (Εικ.62), προκειμένου η περιοχή να μετατραπεί σ' ένα από τα πιο προηγμένα κέντρα στο ιταλικό επιστημονικό περιβάλλον. Ο «πυρετός του ποδοσφαίρου» του Παγκοσμίου Κυπέλλου προσέφερε πολλές ευκαιρίες στο ναπολιτάνικο πολεοδομικό σχεδιασμό. Όλα τα αθλητικά κέντρα ανακαινίστηκαν και προσαρμόστηκαν για να μπορούν να επιτύχουν το μέγιστο αριθμό καθισμάτων.

Στις 30 Μαΐου 1994 παρουσιάστηκε στο Castel dell'Ono η «Carta di Megaride» η οποία αντιπροσώπευε το αστικό μοντέλο που θα έπρεπε να ακολουθήσει η Νάπολη μαζί με δεκαοκτώ άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Οι βασικές αρχές της «πόλης του μέλλοντος» θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: ισορροπία μεταξύ αστικού και φυσικού περιβάλλοντος, ποιότητα ζωής, ελεύθερη πρόσβαση σε πληροφορίες, κινητικότητα πεζών και ποδηλάτου, τεχνολογική καινοτομία, αποκατάσταση των υφιστάμενων κτιρίων αντί για οικοδόμηση νέων, ασφάλεια των αστικών κέντρων, λειτουργικότητα του διοικητικού μηχανισμού και ανάδειξη του πολιτισμού. Τέλος, το επιχειρηματικό κέντρο⁴⁹ (*centro direzionale*) (Εικ.64) που ήταν μέρος του ρυθμιστικού σχεδίου του 1939, πραγματοποιήθηκε μόνο στη δεκαετία του '90 σε σχέδιο του Kenzo Tange. Το νέο συγκρότημα υπήρξε μειωμένο σε σύγκριση με τον αρχικό σχεδιασμό και παρουσίασε διαφορετικά επίπεδα. Το υπόγειο επίπεδο συνέδεε τον Περιφερειακό με τη Βιομηχανική Ζώνη αποσυμφορώντας την κυκλοφορία και χρησιμοποιόταν επιπλέον ως χώρος στάθμευσης. Το ισόγειο επίπεδο χρησιμοποιόταν για εμπόριο ή ψυχαγωγία με την προσθήκη τόπων εστίασης και συνάντησης, ενώ το ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος, διατέθηκε για κατοικίες. Το κτίριο σύμβολο ολόκληρου του συγκροτήματος ήταν το ζευγάρι των πύργων ENEL (Εικ.65) που χρησιμοποιούνταν ως χώροι γραφείων.

48 *Comune di Napoli*, ό.π.

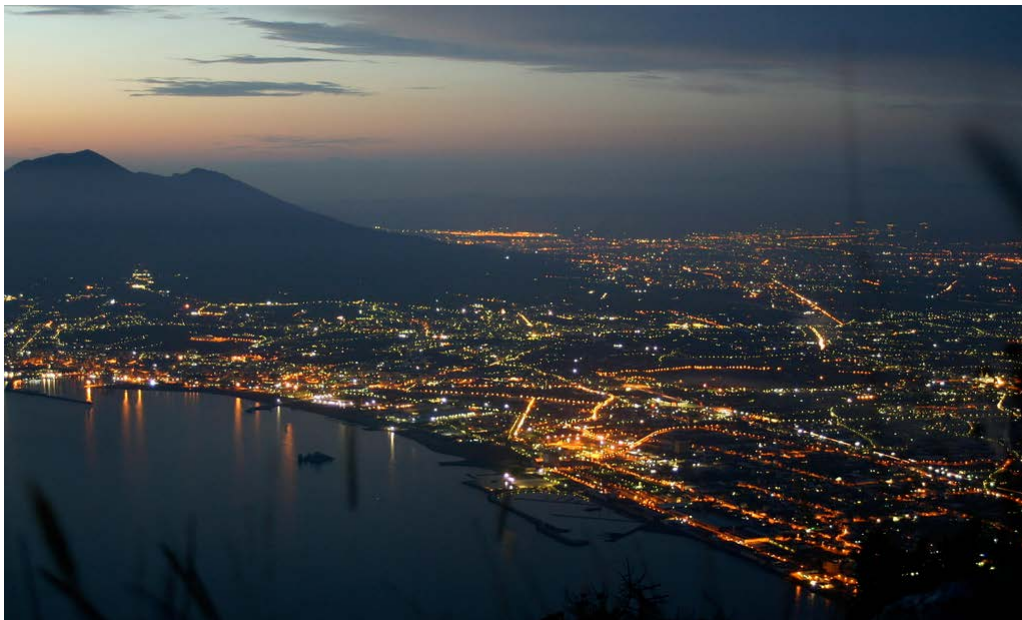
49 *Comune di Napoli*, ό.π.

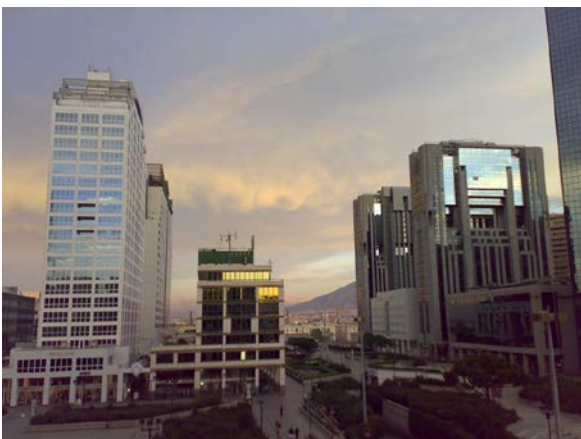
Εικόνα 61. Τα εργοστάσια της Italsider στο Bagnoli πριν τη διακοπή της λειτουργίας τους τη δεκαετία του '90

Εικόνα 62. Πόλη της Επιστήμης (Città della scienza)

Εικόνα 63. Ο κόλπος της Νάπολης το βράδυ

Εικόνα 64. Η λεωφόρος του Συντάγματος του επιχειρηματικού κέντρου της Νάπολης

Εικόνα 65. Άποψη του επιχειρηματικού κέντρου της Νάπολης με τους δύο πύργους ENEL

Η Μασσαλία κατά τον 20ό αιώνα

Στο διάστημα ενός αιώνα, η Μασσαλία είδε τον πληθυσμό της να πενταπλασιάζεται (500.000 κάτοικοι γύρω στο 1900). Στην πόλη κατέφθαναν κύματα μεταναστών που προσελκύνονταν από την έντονη εμπορική της δραστηριότητα⁵⁰. Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, οι μετανάστες ασκούσαν οικοδομικά επαγγέλματα (κτίστες, σοβατζήδες, πλακάδες). Το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα εξαφανίστηκαν οι βιομηχανικές μονάδες μεταποίησης εισαγόμενων πρώτων υλών. Οι μεγάλες υποδομές στο οδικό δίκτυο και τις μεταφορές που συνόδευσαν αυτή την εξέλιξη, πραγματοποιήθηκαν με πολύ ισχυρές αστικές περικοπές. Η ακτινική οργάνωσή τους, από τον περιφερειακό προς τις πύλες του κέντρου της πόλης, υπαγορεύτηκε από το ανάγλυφο. Η απελευθέρωση από τους τοπογραφικούς περιορισμούς επέφερε την απομόνωση ορισμένων περιοχών κατά την αποδόμηση του τοπικού δικτύου, το οποίο ήταν καλύτερα προσαρμοσμένο στην τοπογραφία και το τοπίο. Αυτή η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο κλίμακες δικτύων, υπερτοπικές και τοπικές συνεχίζεται και σήμερα. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε βαθιά τη Μασσαλία. Η πόλη καταλήφθηκε το 1942 και οι Γερμανοί κατέστρεψαν μέρος της συνοικίας του Panier κατά τη διάρκεια της Μάχης της Μασσαλίας το 1943 (Εικ.66). Η καταστροφή των παλιών συνοικιών προκάλεσε την εκκένωσή τους από χιλιάδες ανθρώπους. Η περιοχή ανοικοδομήθηκε μετά την απελευθέρωση από τον αρχιτέκτονα Fernand Rouillon⁵¹. Τα κτήρια σε αυτό το τμήμα της πόλης που φτάνει μέχρι το παλιό λιμάνι είναι γνωστά ως κτίρια Rouillon (Εικ.67).

Το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα υπήρξε αρχή βαθιών αλλαγών. Η ανάγκη για στέγαση του άστεγου πληθυσμού οδήγησε στη δημιουργία κτιρίων συλλογικής κατοίκησης, το πιο διάσημο από τα οποία η Unité d'habitation (Εικ.68) του Le Corbusier χτίστηκε στη νότια Μασσαλία μεταξύ των ετών 1947 – 1952. Η ανάπτυξη των βιομηχανιών των πετροχημικών και του χάλυβα οδήγησαν στην επέκταση του λιμανιού σε νέες περιοχές γύρω από το Fos (Εικ.69) και τη λιμνοθάλασσα Berre. Στη δεκαετία του '60 και του '70, για να αντιμετωπιστεί η μαζική μετανάστευση που είχε σχηματίσει παραγκουπόλεις στις βόρειες συνοικίες, αλλά και στις νότιες, όπως η Cayolle, αποφασίστηκε να χτιστούν πολλά μεγάλα οικιστικά συγκροτήματα. Αυτά χτίστηκαν κυρίως στις βόρειες συνοικίες της πόλης, οι οποίες αστικοποιήθηκαν πολύ γρήγορα. Στις νότιες, ζούσαν οι πιο εύποροι κάτοικοι σε πολυτελείς κατοικίες, όπως στη Rouvière ή στη Cadenelle.

Στη δεκαετία του 1980, η Μασσαλία στράφηκε σκόπιμα προς τη νεωτερικότητα και το μέλλον. Τότε ξεκίνησαν τα μεγάλα έργα εξυγίανσης του κέντρου της πόλης. Εκείνη την περίοδο κατασκευάστηκε η Technopôle de Château Gombert, το 2^ο γαλλικό επιστημονικό κέντρο. Από το 1995, οι περιοχές του Arenç και της Joliette, που χαρακτηρίζονταν από το βιομηχανικό παρελθόν τους, καθώς και το Panier και το Porte d'Aix, αποτέλεσαν το αντικείμενο μιας από τις μεγαλύτερες αστικές αναπλάσεις στην Ευρώπη. Το Euroméditerranée⁵² (Εικ.70) ήταν το μεγάλο σχέδιο του τέλους του 20ού αιώνα. Πρόκειται για ένα αστικό σχεδιασμό με γνώμονα την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής ανάμεσα στο λιμάνι και το κέντρο της πόλης, που αποσκοπούσε να καταστήσει τη Μασσαλία ένα σημαντικό σταυροδρόμι μεταξύ της Ευρώπης και της Μεσογείου (Νότιο Ευρωπαϊκό πόλο προώθησης και ανάπτυξης του εμπορίου). Μεταξύ των σημαντικών εργασιών το Euroméditerranée αρχικά προχώρησε στην ανακαίνιση της Rue de la République και των αποβάθρων και στη συνέχεια προέβλεψε τη μελλοντική κατασκευή ενός πάρκου γύρω από το Porte d'Aix και ουρανοξυστών στις αποβάθρες Arenç (Εικ.71), την κατασκευή του πύργου CMA - CGM και ακόμη του MUCEM. Η ανάπλαση επεκτάθηκε πρόσφατα σε μία άλλη περιοχή που ονομάζεται Euroméditerranée 2⁵³ (Εικ.72) προς τις γειτονίες του Crottes και του Canet. Το σχέδιο προβλέπει την κατασκευή της βόρειας Corniche πάνω από την ακτογραμμή, ενός συγκοινωνιακού κόμβου στο Capitaine Gèze και ενός πάρκου κατά μήκος του ρέματος Aygalades. Το 1999, ιδρύθηκε η Αστική Κοινότητα (Communauté Urbaine) «Marseille Provence Métropole», που παρέχει τη δυνατότητα σε 18 δήμους του πολεοδομικού συγκροτήματος να αναδιοργανωθούν και να ενωθούν. Από το 2000, η Κοινότητα έχει αναλάβει

50 Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire, ό.π.

51 Site Officiel de la Ville de Marseille, Histoire de l'urbanisme, ό.π.

52 Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire, ό.π.

53 Site Officiel de la Ville de Marseille, Histoire de l'urbanisme, ό.π.

την κατασκευή 8.000 κατοικιών οι οποίες χτίστηκαν μέσα σε 3 χρόνια καθώς και πολλών επιχειρήσεων (PRI, ΟΡΑΗ).

Σήμερα το ζήτημα της κατοίκησης εξακολουθεί να είναι ευαίσθητο θέμα για την πόλη. Η επέκταση του δικτύου του μετρό και η κατασκευή δύο γραμμών τραμ αποτυπώνει τις νέες αστικές πρακτικές. Η ανάπτυξη της κοινωνικής κατοικίας ανθεί για χιλιάδες οικογένειες. Αυτές οι λύσεις στοχεύουν σε έναν μεσοπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο σχεδιασμό προκειμένου να καταστήσουν τη γη διαθέσιμη για μία πραγματική αειφόρο αστική ανάπτυξη.

Εικόνα 66. Βομβαρδισμός της περιοχής του Παλιού Λιμανιού το 1943

Εικόνα 67. Τα κτίρια Rouillon στο παλιό λιμάνι της Μασσαλίας

Εικόνα 68. Unité d'Habitation, Le Corbusier

Εικόνα 69. Το Fos μία θαλάσσια πύλη για τη Βόρεια Ευρώπη

Εικόνα 70. Το σχέδιο γενικής διάταξης των δύο φάσεων του Euroméditerranée

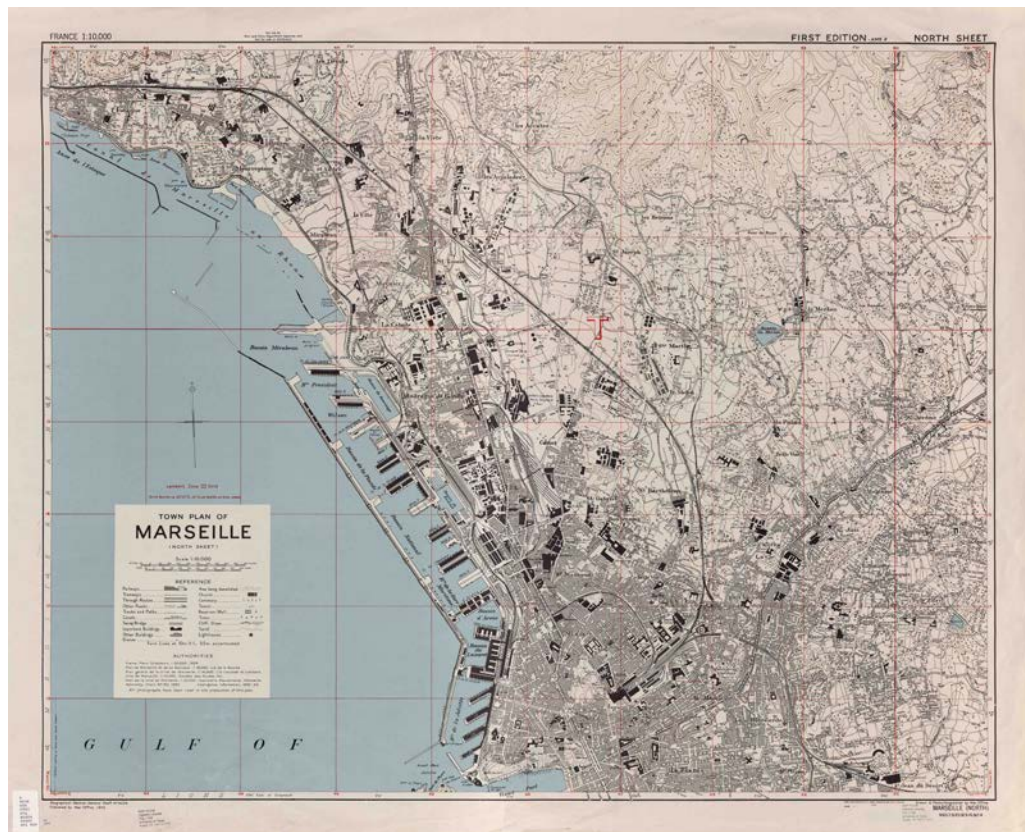

Εικόνα 71. Οι ουρανοξύστες του Euroméditerranée I

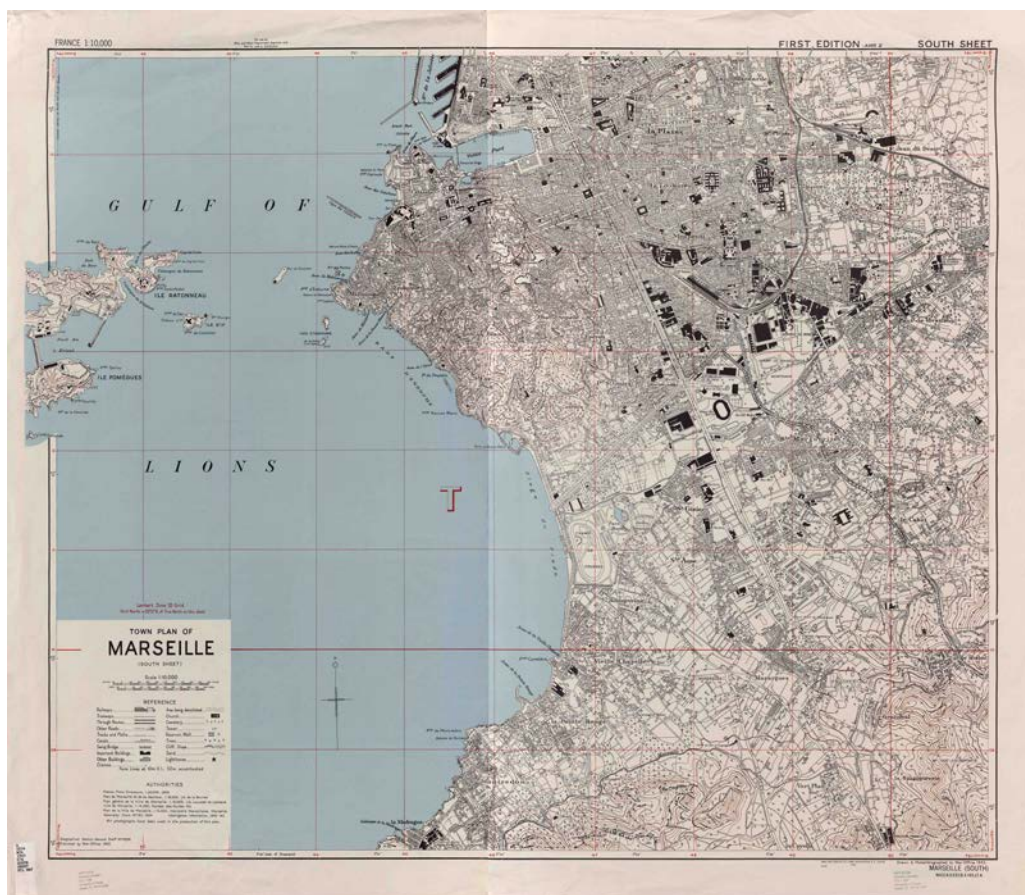

Εικόνα 72. Φωτορεαλιστική απεικόνιση του Euroméditerranée II

Εικόνα 73. Χάρτης του βόρειου τμήματος της Μασσαλίας το 1943, Αμερικανική Υπηρεσία Στρατού

Εικόνα 74. Χάρτης του νότιου τμήματος της Μασσαλίας το 1943, Αμερικανική Υπηρεσία Στρατού

Η Βαρκελώνη κατά τον 20ό αιώνα

Στη Βαρκελώνη, στις αρχές του 20ού αιώνα, η ισχυρή αστική τάξη εμπόρων και βιομηχάνων επέτρεψε την ανάπτυξη των τεχνών και της αρχιτεκτονικής. Τέτοιο παράδειγμα, αποτελούν τα κτήρια του Antonio Gaudí που κατασκευάστηκαν εκείνη την περίοδο. Η εκστρατεία για την ανάπτυξη της πόλης ξεκίνησε το 1901, όταν η «Lliga Regionalista» - το «βιομηχανικό» και εθνικιστικό κόμμα⁵⁴ - άρχισε να εφαρμόζει τη νέα αστική πολιτική του που οραματιζόταν την οικοδόμηση μίας ιδανικής πόλης με διατεταγμένες γειτονιές και σπουδαία μνημεία. Το 1903 το δημοτικό συμβούλιο της Βαρκελώνης δημοσίευσε έναν διαγωνισμό αστικού σχεδιασμού, το «Plan de Enlances» (Σχέδιο Σύνδεσης). Ο Γάλλος αρχιτέκτονας Leon Jausseley κέρδισε και δημιούργησε το σχέδιο της αστικής πολιτικής της Βαρκελώνης. Στόχος του ήταν να εισαχθεί η έννοια των «ζωνών», για να δημιουργηθεί μία σαφής λειτουργική δομή στην αστική περιοχή και να δοθεί έμφαση στις αστικές μορφές και την αρχιτεκτονική που αντανακλούσαν το σχέδιο της «Όμορφης Πόλης» στην Ευρώπη εκείνη την εποχή. Το σχέδιο Jausseley υιοθετήθηκε επισήμως το 1907 και ενώ δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, καθοδήγησε την ανάπτυξη της πόλης για δεκαετίες.

Εκτός του σχεδίου του Jausseley, κατατέθηκαν και άλλες προτάσεις για τη βελτίωση της πόλης που πραγματοποιήθηκαν αργότερα, όπως η αποκατάσταση του ιστορικού κέντρου με έργα αστικής ανάπτυξης, που αποτύπωναν την πρόθεση της μνημειοποίησης ενός τμήματος του αστικού χώρου. Μέσα στην παλιά οχυρωμένη πόλη οι πρώτες μεταρρυθμίσεις έγιναν για την αντιμετώπιση της έλλειψης κοινόχρηστων χώρων καθώς και για την ανάκτηση των περιουσιών των θρησκευτικών ταγμάτων κατά μήκος της Ramblas και στο Raval. Η αγορά της πόλης άρχισε να απευθύνεται το 1908 προς τους διεθνείς τουρίστες κι αυτό το γεγονός κατέδειξε μία νέα εικόνα της «Κοσμοπολίτικης Βαρκελώνης». Μερικά έργα που έγιναν κατά την περίοδο αυτή ήταν: η πλατεία στο κέντρο της πόλης Plaza de Catalunya (Εικ.75), τα μοντέρνα μνημεία όπως η «εκκλησία Sagrada Familia (Εικ.76, 77), η Casa Milà ή La Pedrera (Εικ.78) κ.α., η Paseo de Gracia (Εικ.79) και τα μοντέρνα ψηλά κτίρια στη γοτθική συνοικία. Τα ιστορικά μνημεία και τα σύγχρονα κτήρια συνυπήρχαν αρμονικά συνδυάζοντας τη σύγχρονη εικόνα της πόλης με το σεβασμό στο παρελθόν. Αργότερα, τα έργα που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της Παγκόσμιας Έκθεσης του 1929 (Εικ.80) ανέδειξαν το βουνό του Montjuïc σε νέο τοπόσημο της πόλης.

Η Βαρκελώνη έγινε πρωτεύουσα της πολιτιστικής πρωτοπορίας. Μία νέα γενιά βιομηχάνων και πολιτικών ξεκίνησαν με φιλόδοξα βιομηχανικά και αναπτυξιακά σχέδια για τη μετατροπή της Βαρκελώνης σε μία σύγχρονη μητρόπολη, την οποία ονόμασαν «μεγάλη» Βαρκελώνη. Κυκλοφόρησαν τα πρώτα τρένα της πόλης, το τραμ ηλεκτροδοτήθηκε, οι δρόμοι φωτίστηκαν και ανεγκυσθήρες εγκαταστάθηκαν στα κτήρια. Τα βουνά του Montjuïc και του Tibidabo αναπτύχθηκαν και η πόλη επεκτάθηκε στα ανατολικά.

Η στρατιωτική εξέγερση και οι βόμβες του Εμφυλίου Πολέμου (1936-1939) άφησαν πίσω μία νικημένη πόλη, χωρίς πόρους και ενέργεια για να αντιμετωπίσει τη μακρά μεταπολεμική περίοδο. Στα χρόνια που ακολούθησαν τον πόλεμο, η καθημερινή ζωή της πόλης ήταν ένας αγώνας για επιβίωση. Έτσι η Βαρκελώνη της δεκαετίας του 50', περιβαλλόταν από τις παραγκουπόλεις που μεγάλωναν στη σκιά των νέων βιομηχανικών συγκροτημάτων. Η ισχυρή βιομηχανική συγκέντρωση συνοδεύτηκε από κύματα μεταναστών, αλλά και από επέκταση των χρήσεων γης χωρίς συνολικό χωρικό και αναπτυξιακό σχεδιασμό. Στα σύνθετα αυτά προβλήματα δεν μπόρεσαν ν' ανταποκριθούν με επάρκεια τα σχέδια⁵⁵ που εκπονήθηκαν από το 1953 έως το 1976. Έως τα μέσα της δεκαετίας του '70 γινόταν προσπάθεια προσαρμογής της γης στη βιομηχανική ανάπτυξη και τις ανάγκες του νέου πληθυσμού που συγκεντρωνόταν αρχικά στην ίδια τη Βαρκελώνη και στη συνέχεια στην ευρύτερη περιοχή της. Μετά την κατάρρευση της δικτατορίας του Φράνκο και το τέλος της βιομηχανικής κρίσης ακολουθήθηκε μία ενεργητική πολεοδομική τακτική με ξεχωριστά στρατηγικά σχέδια. Η Βαρκελώνη βρέθηκε έτσι μέσα σε μία δυναμική φάση επέκτασης με κατασκευαστικά προγράμματα και επενδύσεις μεγάλη κλίμακας που μετέβαλαν την παγκόσμια εμβέλειά της. Η ένταξη της Ισπανίας στην ΕΟΚ είχε θετικές συνέπειες

54 *Barcelona: Urban Transformation and 92' Olympic Games*, <http://www.mt.usi.ch/barcelona>

55 Ελένη Ανδρικοπούλου, Αθηνά Γιαννάκου, Γρηγόρης Καυκαλάς, Μάγδα Πιτσιαβά – Λατινόπουλου, *Πόλη και πολεοδομικές πρακτικές για τη βιώσιμη ανάπτυξη*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σελ.253-259

για τη Μητροπολιτική Περιοχή⁵⁶ της Βαρκελώνης καθώς αυτή αποτέλεσε ένα καλό παράδειγμα διαφοροποιημένης πολυκεντρικής μητρόπολης με σημαντική παραγωγική εξειδίκευση των διάφορων οικισμών που περιλαμβάνει.

Η Βαρκελώνη μετέφερε τη ζωντανή αρχιτεκτονική της παράδοση στις σύγχρονη εποχή και για ακόμη μία φορά ανέλαβε έναν εντυπωσιακό αστικό μετασχηματισμό, πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες⁵⁷ του 1992. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες έπαιξαν τεράστιο ρόλο στον καθορισμό σχεδίων ανάπλασης. Η πόλη τελικά άλλαξε την εικόνα της και μετατράπηκε από μία τυπική βιομηχανική πόλη σε μία ευέλικτη πόλη. Το Ολυμπιακό πρόγραμμα περιελάμβανε έργα, όπως το άνοιγμα της πόλης στη θάλασσα, η αποκατάσταση των ιστορικών κτηρίων στις γοτθικές συνοικίες και το βουνό του Montjuïc (Εικ.81) και η κατασκευή των περιφερειακών δρόμων γύρω από την μητροπολιτική περιοχή της πόλης. Μερικοί διάσημοι αρχιτέκτονες κλήθηκαν να σχεδιάσουν τα νέα έργα για το Ολυμπιακό Χωριό (Εικ.82): ο Calatrava τον Πύργο Τηλεπικοινωνιών στο Montjuïc, ο Gregotti την ανακατασκευή του Σταδίου του Montjuïc, ο Pei το Διεθνές Κέντρο Εμπορίου στο λιμάνι και ο Isozaki την αθλητική αίθουσα του Palau Sant Jordi. Πολλά έργα χρειαζόταν να ολοκληρωθούν πριν από τους Αγώνες, ωστόσο, η πλειονότητα από αυτά δεν χρησιμοποιήθηκε άμεσα για τους Αγώνες. Η Βαρκελώνη είχε προγραμματίσει τα έργα με στρατηγική, ώστε ο μέγιστος αριθμός της ωφέλιμης επένδυσης να μείνει σαν παρακαταθήκη στην πόλη μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Εικόνα 75. Πλατεία της Καταλονίας (Plaza Catalunya)

Εικόνα 76. Η όψη της Γέννησης στην εκκλησία της Sagrada Família

Εικόνα 77. Ο αστικός ιστός της περιοχής του Eixample και η Sagrada Família

56 Ελένη Ανδρικοπούλου, Αθηνά Γιαννάκου, Γρηγόρης Καυκαλάς, Μάγδα Πιτσιαβά – Λατινόπουλου, ό.π., σελ.253-259
57 *Barcelona: Urban Transformation and 92' Olympic Games*, ό.π.

Εικόνα 78. Casa Milà ή La Pedrera

Εικόνα 79. Άποψη της Passeig de Gràcia από τη Casa Milà

Εικόνα 80. Πανοραμική άποψη της Διεθνούς Έκθεσης της Βαρκελώνης το 1929

Εικόνα 81. Ο αστικός ιστός γύρω από το λόφο του Μοντjuïc

Εικόνα 82. Ολυμπιακό Χωριό της Βαρκελώνης

Εικόνα 83. Σχέδιο της Βαρκελώνης από τον Léon Jaussely του 1903 (Plan Jaussely)

Κεφάλαιο Γ΄: Ρέθυμνο, αστικός ιστός και σχέσεις εξουσίας

Εικόνα 84. Ο αστικός ιστός της πόλης του Ρεθύμνου τον 21ο αιώνα

Το Ρέθυμνο είναι η πρωτεύουσα του ομώνυμου Νομού και η τρίτη σε μέγεθος πόλη της Κρήτης. Βρίσκεται στα βόρεια παράλια της, μεταξύ της πόλης των Χανίων και του Ηρακλείου, πάνω σε ένα μικρό ακρωτήριο στη μέση σχεδόν του κόλπου του Αλμυρού και ανάμεσα στο ακρωτήριο του Σταυρού ανατολικά και του Δρέπανου δυτικά. Η Ιστορία της πόλης του Ρεθύμνου αρχίζει κατά την Υστερομινωική περίοδο. Στους αιώνες που πέρασαν το όνομα της πόλης άλλαξε πολλές φορές. Το τοπωνύμιο Ρίθυμνα με αρχαιότατες ρίζες έδωσε τη θέση του στη σημερινή ονομασία «Ρέθυμνο», έπειτα από μία σειρά γλωσσικών επεμβάσεων στην προφορά του ονόματος της πόλης από τους διάφορους κατακτητές. Αλλά και η εικόνα της πόλης δε θα μπορούσε να μείνει αναλλοίωτη στο πέρασμα του χρόνου. Τα αίτια αυτής της μεταβολής που ήταν πληθυσμιακά, οικονομικά και πολιτικά, δεν κατάφεραν ν' αλλοιώσουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της ως μίας μεσογειακής πόλης.

Η σύνδεση της πόλης με τη θάλασσα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα κατέστησε το Ρέθυμνο μία πολύ ενδιαφέρουσα μεσογειακή πολιτεία με μακραίωνη ιστορία. Αν και το μέγεθος της πόλης ήταν και εξακολουθεί να είναι μικρό σε σχέση με το μέγεθος άλλων πόλεων της Μεσογείου, οι σχέσεις που καθόρισαν τη δομή των πόλεων αυτών στο διηνεκές του χρόνου, δε διαφέρουν από αυτές που επηρέασαν την αντίστοιχη δομή της πόλης του Ρεθύμνου.

Για την καλύτερη μελέτη της ιστορικής – πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης, θα εξεταστούν επτά ιστορικές περιόδους: η αρχαϊκή και η ρωμαϊκή περίοδος, η περίοδος του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού, η περίοδος του 19ου αιώνα και η περίοδος του 20ού αιώνα (Πίνακες 2, 3). Ο διαχωρισμός σε ιστορικές περιόδους, αν και είναι συμβατικός, βοηθά τον αναγνώστη αφενός να παρακολουθήσει την ιστορία της πόλης και αφετέρου να κάνει μία πρώτη σύγκριση με τις μεσογειακές πόλεις της Νάπολης, της Μασσαλίας και της Βαρκελώνης (Πίνακας 1).

Σχετικά με την ονοματοθεσία της πόλης έχουν διατυπωθεί ποικίλες ετυμολογήσεις του ονόματος Ρίθυμνα ή Ρείθυμνα⁵⁸. Οι πιο ενδιαφέρουσες από αυτές επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι η πρώτη ανθρώπινη εγκατάσταση έγινε στην περιοχή του ακρωτηρίου. Ο Vladimir Georgiev, πιστεύει ότι αποτελεί σύνθεση των λέξεων ρεΐθρον και ύδωρ. Ο καθηγητής Νικόλαος Πλάτων ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το Ρί-Ρέα (= γη), την ρίζα θυμ-τυμ (= τύμβος) και την προελληνική κατάληξη -να. «Ρίθυμνα» σύμφωνα με αυτή την εκδοχή σημαίνει λόφος γης. Ίσως να πρόκειται για το λόφο του Παλαιοκάστρου, που υπήρξε το λίκνο της αρχαίας πόλης, στον οποίο είναι χτισμένη η Φορτέτζα, το βενετσιάνικο φρούριο της πόλης.

58 Κωνσταντίνος Καλοκύρης, *Αρχαία Ρίθυμνα*, Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1998

Αρχαϊκή περίοδος

Η εγκατάσταση ανθρώπων στην περιοχή που βρίσκεται η σημερινή πόλη του Ρεθύμνου, αρχίζει με βεβαιότητα κατά την Υστερομινωική περίοδο, όπως αποδεικνύει ένας λαξευτός τάφος στην περιοχή του Μασταμπά, ασύλητοι θαλαμωτοί τάφοι της ίδιας περιοχής καθώς κι ένας αμφορέας που βρέθηκε στον συνοικισμό Βομβοπλήκτων, πιθανόν προερχόμενος από κάποιον άλλο τάφο. Με βάση την τοποθέτηση των ευρημάτων στο χώρο, συμπεραίνεται ότι η μινωική πόλη, στην οποία ανήκε το νεκροταφείο, βρισκόταν στο ακρωτήριο στο οποίο είναι κτισμένο το φρούριο της Φορτέτζας. Επιπλέον στοιχεία για τη δομή αυτής της εγκατάστασης δε διασώζονται σήμερα.

Κατά την κλασσική περίοδο η Ρίθυμνα έφτασε στην ακμή της τον 4ο και 3ο π.Χ. αιώνα, όπως δείχνουν τα ασημένια και χρυσά νομίσματά⁵⁹ της. Το γεγονός ότι έκοβε δικό της νόμισμα αποδεικνύει ότι η πόλη ήταν αυτόνομη. Αυτής της εποχής είναι και η αρχαιότερη σωζόμενη επιγραφή της πόλης. Ωστόσο στοιχεία για τη δομή της κατά την κλασσική εποχή δεν υπάρχουν.

Εκτός από τους τάφους της υστερομινωικής περιόδου, τα νομίσματα της κλασσικής εποχής και τις επιγραφές των αρχαίων χρόνων δε διασώζονται στο Ρέθυμνο άλλα μνημεία της αρχαϊκής εποχής. Από τους ερευνητές δεν γίνεται καθόλου λόγος για λείψανα της αρχαίας πόλης από τις προηγούμενες περιόδους, τη Μινωική, την Ελληνιστική, τη Ρωμαϊκή και τη Βυζαντινή. Γενικά η έλλειψη ερειπίων⁶⁰ ή άλλων μνημείων της αρχαίας Ρίθυμνας μπορεί να δικαιολογηθεί, αν σκεφτεί κανείς από τη μία τις επιχώσεις των αιώνων και από την άλλη τους μετέπειτα κατακτητές (Άραβες, Βενετούς, Τούρκους), οι οποίοι αφού κατάκτησαν τον τόπο, κατέστρεψαν ή άρπαξαν ό,τι βρήκαν σ' αυτόν.

Με βάση τις παραπάνω ενδείξεις η πόλη θα πρέπει να εκτεινόταν στο χώρο νοτιοανατολικά του λόφου του Παλαιοκάστρου⁶¹, σε μια εποχή που το ακρωτήριο δεν είχε τη σημερινή του διαμόρφωση. Η Ρίθυμνα ως αυτόνομη πόλη θα πρέπει να ήταν οργανωμένη κατά το πρότυπο της αρχαίας ελληνικής πόλης – κράτους. Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό η επιλογή της τοποθεσίας για την ίδρυση της πόλης είχε πολύ μεγάλη σημασία, επειδή έπρεπε να εξασφαλίζει φυσική προστασία από τους κατακτητές και τους βόρειους ανέμους. Η πόλη σχηματιζόταν από την ένωση συνοικισμών που βρίσκονταν γύρω από μία ισχυρή θέση, την ακρόπολη. Στην περίπτωση της Ρίθυμνας δεν μπορεί παρά να ακολουθήθηκε μία ανάλογη διαδικασία κατά την οποία συνοικισμοί σχημάτιζαν μία πόλη γύρω από την οχυρή θέση του λόφου του Παλαιοκάστρου, όπου κτίστηκε η ακρόπολη. Βέβαια θα πρέπει να θεωρείται η ύπαρξη ναών και δημοσίων κτηρίων στην ακρόπολη της Ρίθυμνας, όπως ο ναός του Απόλλωνα και το ιερό της Αρτέμιδας, που μαρτυρούνται από ιστορικούς, αλλά και από τα νομίσματα της πόλης. Κάτω και γύρω από την ακρόπολη θα απλώνονταν οι κατοικίες και τα καταστήματα, όπου τεχνίτες, ξυλουργοί, αγγειοπλάστες και έμποροι εργάζονταν για να καλύψουν τις ανάγκες της ζήτησης. Από έρευνες που έγιναν, εντοπίστηκαν ίχνη οχύρωσης⁶² της ακρόπολης στο λόφο του Παλαιοκάστρου (Εικ.85). Επομένως το αρχαίο τοπωνύμιο διασώζει μέχρι σήμερα την πληροφορία της ύπαρξης μίας οχυρής ακρόπολης, ενός παλαιού κάστρου. Η ύπαρξη λαξευμένου δρόμου (Εικ.86), εμφανούς μέχρι σήμερα, που οδηγούσε στην ακρόπολη, δικαιολογεί τη θέση της στην κορυφή του λόφου. Η ακρόπολη ήταν το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο το οποίο είχε την πλήρη εποπτεία της πόλης που απλωνόταν κάτω από το λόφο. Στην ουσία πρόκειται για ένα πανοπτικό σύστημα⁶³ (ακρόπολη - ψηλά vs πόλη - χαμηλά) επιβολής της εξουσίας που επιτρέπει την αδιάκοπη παρακολούθηση της πόλης και την άμεση αναγνώριση οποιουδήποτε κινδύνου. Το φυσικό λιμάνι της πόλης βρισκόταν στη δυτική παραλία του λόφου του Παλαιοκάστρου, όπως μαρτυρούν τα ίχνη δύο νεώσοικων, λαξευμένων στο φυσικό βράχο. Στην ύπαιθρο διέμενε ένα μέρος του πληθυσμού που ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία.

59 Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο, Οδηγός για την πόλη και τα περίχωρα της*, Δ' Έκδ, Αθήνα 1995, σελ.8

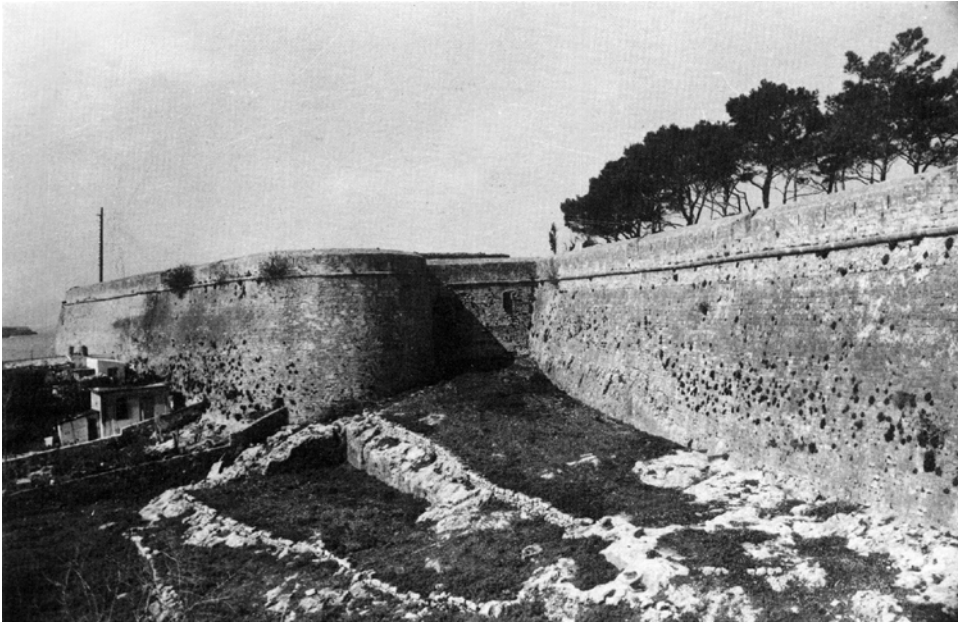
60 Κωνσταντίνος Καλοκύρης, ό.π., σελ.33-34

61 Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.8

62 Ιωάννα Στεριώτου, *Οι θενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646), Συμβολή στη Φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, Εκδόσεις Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992, Τόμος Β' σελ.1-5

63 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, μετάφραση Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989, σελ.265

Εικόνα 85. Οι λαξεύσεις στο φυσικό βράχο ανάμεσα στους προμαχώνες του Αγίου Λουκά και του Αγίου Ηλία

Εικόνα 86. Το λαξευμένο πάνω στο φυσικό βράχο μονοπάτι που οδηγεί στην κύρια πύλη της Φορτέτζας

Ρωμαϊκή περίοδος

Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, η πόλη αρχίζει να παρακμάζει. Στην ουσία πρόκειται για μία παραθαλάσσια εγκατάσταση μικρού μεγέθους, στο παράλιο τμήμα ανατολικά του λόφου του Παλαιοκάστρου, στην περιοχή που σήμερα βρίσκεται το λιμάνι. Για την εγκατάσταση αυτή παρέχονται πληροφορίες από ένα Βενετό αξιωματούχο⁶⁴. Με βάση τις μαρτυρίες του τεκμηριώνεται η ύπαρξη οχυρωμένης εγκατάστασης που διέθετε πύργους και φυλακή καθώς και η ύπαρξη δύο δεξαμενών. Βέβαιη θα πρέπει να θεωρείται και η ύπαρξη κατοικιών (*palazzi*), καθώς αυτή επιβεβαιώνεται α) από τα ψηφιδωτά που βρέθηκαν κατά τη θεμελίωση του Τελωνείου, β) από το τμήμα κρηπίδας και γ) από τη βάση και από το τμήμα κορμού κοχλιωτού κίονα που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών στην περιοχή της πλατείας Πλαστήρα⁶⁵. Ακόμη, δεν μπορεί να αποκλειστεί κάποιου είδους εγκατάσταση στο λόφο του Παλαιοκάστρου με βάση πηγές του 3ου αιώνα π.Χ. στις οποίες αναφέρεται η ύπαρξη ναού της Ροκκαίας Αρτέμιδος (το Ροκκαία πιθανώς προέρχεται από το λατινικό «*Rocca*», που σημαίνει κάστρο ή φρούριο σε απόκρημνο ύψωμα).

Όταν το Ρέθυμνο έγινε τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της πόλης μεταφέρθηκε κοντά στη θάλασσα, ενώ γύρω του δημιουργήθηκε παραθαλάσσιος οικισμός. Επομένως η άσκηση της εξουσίας γινόταν από το λιμάνι στην πόλη, που οργανώθηκε γύρω του. Αυτό τεκμηριώνεται από την ύπαρξη φυλακής ως μέσου επιβολής και τήρησης του ρωμαϊκού νόμου. Η οχύρωση του λιμανιού αποδεικνύει ότι κύριος στόχος των Ρωμαίων κατά τη διάρκεια της παραμονής τους υπήρξε η προστασία του. Επίσης το θρησκευτικό κέντρο της πόλης παρέμενε στο λόφο του Παλαιοκάστρου με κάποιου είδους οχυρό περίβολο να το περικλείει.

64 Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646)*, ό.π., σελ.44

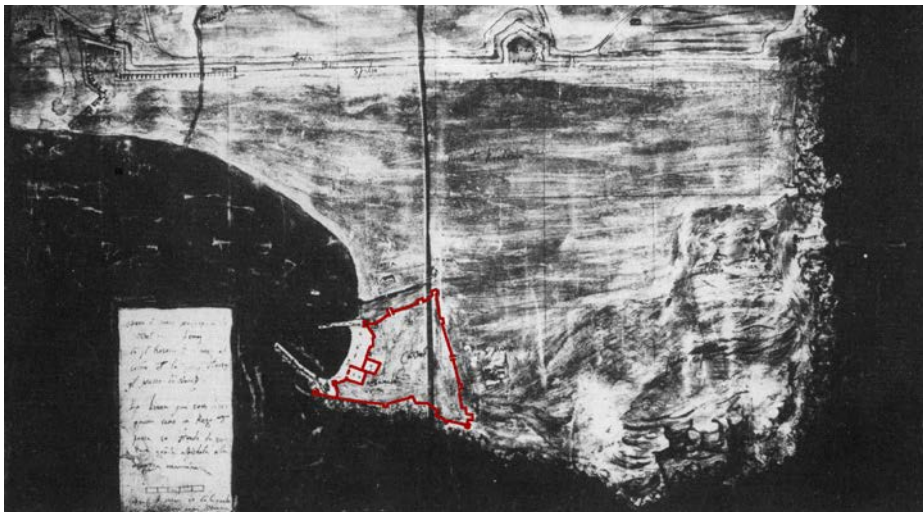
65 Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.8

Μεσαίωνας

Για τη χρονική περίοδο που εκτείνεται από τα ύστερα Ρωμαϊκά χρόνια μέχρι την Α' Βυζαντινή περίοδο (325-824 μ.Χ.) δεν υπάρχει καμία πληροφορία για την πόλη του Ρεθύμνου. Κατά τη διάρκεια της Αραβικής περιόδου (824-961 μ.Χ.) που ακολουθεί η ύπαρξη ζωής τεκμηριώνεται από 8 χάλκινα νομίσματα. Το Ρέθυμνο εικάζεται ότι ήταν ένας ψαράδικος οικισμός⁶⁶ και λειτουργούσε σαν σκάλα ανεφοδιασμού και καταφυγής για τα πλοία που διέσχιζαν τα βόρεια παράλια της Κρήτης.

Κατά τη διάρκεια της Β' Βυζαντινής περιόδου, στην ίδια παραθαλάσσια περιοχή υπήρχε μικρός οικισμός διαστάσεων 200x150 περίπου μέτρων. Πρόκειται για το βυζαντινό οχύρωμα, το Castel Vecchio ή Castrum Rethemi ή Castello Rethemi, όπως αποτυπώνεται στο χάρτη του Zuanne Magagnatto του 1559 (Εικ.87). Το φρούριο κτίστηκε κάτω από το λόφο και αρχικά περιέκλειε την πόλη εντός των τειχών (κατοικίες και αποθήκες) και προστάτευε αμυντικά το λιμάνι από τυχόν επιδρομές. Η ανάπτυξη της πόλης από τον 13ο αιώνα και μετά συνεχίστηκε έξω από τα ασφυκτικά όρια του φρουρίου που κρίθηκε ανεπαρκές, κατά μήκος της παραλίας αφήνοντας διακριτά όρια από αυτό. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εκτεταμένου προαστίου (burgo) που αργότερα συμπεριλήφθηκε στη νέα αμυντική οργάνωση της πόλης από τους Ενετούς. Ο πρώτος αυτός πυρήνας της αστικής ανάπτυξης του Ρεθύμνου έχει αφήσει διακριτά ίχνη μέχρι σήμερα στον αστικό ιστό, ενώ τα διαφορετικά όρια της μεσαιωνικής από την αναγεννησιακή πόλη αποτυπώνονται σε όλους τους μεταγενέστερους χάρτες. Τα χαρακτηριστικά που τον διακρίνουν είναι: η δαιδαλώδης οργάνωση του ιστού, τα στενά σοκάκια, τα ψηλά κτήρια και η απώλεια προσανατολισμού. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποδίδουν μία φρουριακή οργάνωση σ' αυτό το τμήμα της πόλης. Επιπλέον, τεκμηριώνεται η ύπαρξη στο βραχώδη λόφο του Παλαιοκάστρου κάποιας οχύρωσης που διακρίνεται στο χάρτη του Z. Magagnatto (1559), στην κορυφή του λόφου ως «Paleocastro»⁶⁷. Αυτό το «Παλαιόκαστρο» της εποχής του Magagnatto, θα πρέπει να ήταν ένα βυζαντινό οχύρωμα, για να διασώζει τόσους αιώνες σαν τοπωνύμιο το ελληνικό του όνομα.

Κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου το διοικητικό - στρατιωτικό κέντρο της πόλης παρέμενε κοντά στη θάλασσα. Κύριος στόχος ήταν η προστασία του λιμανιού που λειτουργούσε ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης της πόλης και ως μέσο επικοινωνίας με την υπόλοιπη αυτοκρατορία. Η εποπτεία της πόλης γινόταν ακόμη από το οχυρωματικό έργο στην κορυφή του λόφου του Παλαιοκάστρου, στη θέση Βίγλα. Πρόκειται για ένα είδος πανοπτικού⁶⁸ του Bentham, όπου η φρουρά του οχυρού έβλεπε χωρίς να την βλέπουν.

Εικόνα 87. Το Castel Vecchio στο χάρτη του Zuanne Magagnatto του 1559

66 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, Έκδοση Λιμενικό Ταμείο, Ρέθυμνο 2013, σελ.18

67 Νίκος Μουτσόπουλος - Γεώργιος Ζέρβας, *Μελέτη Προστασίας και Αναδείξεως της Παλαιάς Πόλεως Ρεθύμνης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1973, σελ.39

68 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.267

Αναγέννηση

Η Ενετική περίοδος του Ρεθύμνου (1210-1646 μ.Χ.) ξεκίνησε μετά από τη βραχύβια κατοχή του νησιού από τον κόμη της Μάλτας Ερρίκο Πεσκατόρε (1204-1210 μ.Χ.). Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας μετέφερε το πολεοδομικό σύστημα της μητρόπολης - Βενετίας στην αποικία της που συνίστατο από μία σειρά αυτοτελών συνοικιών και ενοριών γύρω από τα ορθογωνικά πλατώματα των «Campi» και από την μεγάλη πλατεία του Αγίου Μάρκου, τη Piazzetta (Εικ.88, 89), που συγκέντρωνε την έντονη πολιτική και δημόσια ζωή. Αυτό το σύστημα υπήρξε για πολλές από τις παράλιες πόλεις – εμπορεία του ενετικού κράτους της Ανατολής ένα ιδανικό πρότυπο για μίμηση⁶⁹. Το Ρέθυμνο δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Οι μεταβολές που έγιναν στην πόλη του Ρεθύμνου άφησαν διακριτά όρια μεταξύ του αναγεννησιακού αστικού ιστού και του μεσαιωνικού. Το κενό μεταξύ των δύο ιστών γεφυρώθηκε με τη δημιουργία του νέου δημόσιου χώρου της πόλης, της κεντρικής πλατείας, της piazzetta (Εικ.90) & (Πίνακας 10). Η δημόσια ζωή της πόλης συγκεντρώθηκε γύρω από την piazzetta, που βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με το λιμάνι και λειτουργούσε ως το «θέατρο» της εξουσίας του κατακτητή. Η piazzetta προσανατολισμένη στη θάλασσα κατά τα πρότυπα της πλατείας του Αγίου Μάρκου δημιουργήθηκε στην περιοχή έξω από τα μεσαιωνικά τείχη και κοσμήθηκε από τους Ενετούς με δημόσια κτήρια (Loggia (Εικ.91), Torre dell' orologio (Εικ.93, 94), Fontana Rimondi) αντίστοιχα με αυτά της μητρόπολης – Βενετίας αλλά πολύ μικρότερης κλίμακας (Palazzo Ducale, Loggetta (Εικ.92), Torre dell' orologio (Εικ.95), Biblioteca Marciana). Και η χωροθέτηση των μνημείων ακολούθησε τον προσανατολισμό προς τη θάλασσα. Παράλληλα κατασκευάστηκαν γύρω της μία σειρά από θολωτά εργαστήρια⁷⁰. Σταδιακά η μεσαιωνική πόλη μετατράπηκε σε αναγεννησιακή με την κατασκευή των palazzi (Εικ.96, 97, 98) και των εξωραϊσμό της με δημόσια κτήρια. Για την ανάπτυξη της αναγεννησιακής πόλης χαράχτηκαν νέοι δρόμοι πέραν των στενών ορίων του Castel Vecchio και η πόλη απέκτησε ξεκάθαρο προσανατολισμό προς τη θάλασσα που αποτελούσε την κύρια πηγή πλούτου και δύναμης, όχι μόνο της Βενετίας αλλά και των κτήσεων της. Συνεχίστηκε η εξάπλωση της πόλης κατά μήκος της ανατολικής ακτής σε αρμονία με το φυσικό τοπίο, αφού ο αστικός ιστός της υπαγόρευε την εξωστρέφεια της πόλης, τη σχέση της με τη θάλασσα.

Ο νέος κατακτητής πέρα από τα οχυρωματικά έργα για την προστασία και τον έλεγχο του ακρωτηρίου της πόλης, υιοθέτησε δυτικά πρότυπα στη μορφή και την οργάνωσή της μεταφέροντας τον αναγεννησιακό ρυθμό από την Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική. Στόχος ήταν η αλλαγή της εικόνας της πόλης, η οποία πλάστηκε κατά το πρότυπο της Βενετίας. Πρόκειται για μία ετεροτοπία της αντιστάθμισης για τον Φουκώ⁷¹ σύμφωνα με την οποία οι αποικίες δεν αφήνουν απλώς το σημάδι τους στους χώρους και στους πολιτισμούς που εγκαθίστανται, αλλά επιδιώκουν ν' αποτελέσουν ένα «ιδανικό» μοντέλο οργάνωσης, στο οποίο αυτοί πρέπει να προσαρμοστούν. Το Ρέθυμνο λοιπόν οργανώθηκε σαν αποικία που ακολούθησε το «ιδανικό» μοντέλο της μητρόπολης της – Βενετίας – κατ' αναλογία με τις αποικίες των κλασικών χρόνων των πόλεων - κρατών της Αρχαίας Ελλάδας στην Κάτω Ιταλία – Σικελία (Μεγάλη Ελλάδα). Η ίδια η πόλη αποτέλεσε το φυσικό πεδίο αυτής της ετεροτοπίας και ο αστικός της χώρος διαμόρφωσε τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ κατακτητή και κατακτημένου.

Οι Ενετοί προκειμένου να προστατεύσουν την πόλη, που αναπτύχθηκε έξω από τα όρια του Castel Vecchio, κατασκεύασαν νέα οχύρωση. Στόχος της νέας οχύρωσης που σχεδιάστηκε σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής από τον Michele Sanmicheli⁷² ήταν να περιλάβει ολόκληρη την πόλη (εξώβουργο) (Πίνακες 2, 3). Τμήμα της κεντρικής πύλης αυτής της οχύρωσης (Porta Guora) (Πίνακας 8) καθώς και μέρος της τάφρου (Πίνακας 5) διασώζονται μέχρι σήμερα. Αντίθετα τα θεμέλια της Πύλης της Άμμου (Sabbionara) (Πίνακας 4) που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα κατά

69 Συλλογικό έργο, *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ιορδάνης Δημακόπουλος, *Η «Lozza» του Ρεθύμνου*, Ένα αξιολογικό έργο της αρχιτεκτονικής του Michele Sanmicheli στην Κρήτη, Τόμος Β', Αθήνα 1974, σελ.64-83

70 Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, Εκδότης Σύλλογος Κατοίκων Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2014, σελ.196

71 Michel Foucault, *Dits et écrits, 1954-1988*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2012, σελ.255-270

72 Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.10-11

τη διάρκεια των εργασιών ανάπλασης της πλατείας του Αγνώστου Στρατιώτη καλύφθηκαν από τμήμα της σύγχρονης πλατείας. Στη συνέχεια για την καλύτερη άμυνα της πόλης και την αντιμετώπιση των επιδρομών των πειρατών κατασκευάστηκε το φρούριο της Φορτέτζας (Εικ.99) στο λόφο του Παλαιοκάστρου. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του φρουρίου δημιουργήθηκε στη νότια πλευρά του λόφου το στρατιωτικό κενό της Σπιανάδα (Spianata) (Πίνακας 12). Η Φορτέτζα αρχικά χτίστηκε με στόχο να περιλάβει μέσα στα τείχη της ολόκληρη την πόλη, κάτι που στη συνέχεια αποδείχθηκε αδύνατο. Έτσι λειτούργησε ως στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο της πόλης αφού διέθετε: στρατώνες, επισκοπείο, κατοικία του πολιτικού διοικητή (rettore) και των συμβούλων, αποθήκες πυροβολικού και ναό (duomo) (Εικ.100). Επιπλέον στο κέντρο του φρουρίου υπήρχε πλατεία η οποία περιελάμβανε από τη μία πλευρά τον κεντρικό δρόμο του φρουρίου και από τις άλλες τρεις τον καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου και το καμπαναριό, την μεγαλοπρεπή κατοικία του Ρέκτορα (Palazzo Pubblico), την εντυπωσιακή κατοικία των δύο Συμβούλων του Ρεθύμνου και την κατοικία του Λατίνου επισκόπου του Ρεθύμνου. Υπήρχε πρόβλεψη στην πλατεία της Φορτέτζας να κατασκευαστούν δύο ακόμη επιφανή κτίρια. Αυτά ήταν ο πύργος του δημόσιου ρολογιού και μία διώροφη Λότζια. Αυτό όμως δεν συνέβη και η πλατεία δεν απέκτησε ποτέ λειτουργικότητα εξαιτίας της άρνησης των Ρεθεμνιωτών να οικοδομήσουν τις κατοικίες του εντός του φρουρίου.

Η ζωή της πόλης βρισκόταν υπό τη στενή επιτήρηση του στρατιωτικού και διοικητικού κέντρου της Φορτέτζας που απλωνόταν πάνω από την πλατεία, στο λόφο του Παλαιοκάστρου. Έτσι οι Ενετοί εξασφάλιζαν την πλήρη εποπτεία της πόλης. Μία εξουσία όμως για να επιβληθεί χρειαζόταν και φυλακές προκειμένου να χρησιμοποιεί το φόβο της ποινής για την τήρηση της τάξης. Φυλακές λειτουργούσαν εντός της Φορτέτζας. Οι πολίτες ήταν ελεύθεροι, αλλά επιτηρούνταν στενά και οι παραβάτες τιμωρούνταν. Επρόκειτο κατά βάση για μία φαινομενική ελευθερία, μέσα στα πλαίσια μίας οχυρωμένης πόλης που διέθετε σαφή όρια (τείχος) και ένα κέντρο επιτήρησης (φρούριο) που βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο απ' όπου η θέα προς την πόλη ήταν απρόσκοπτη. Στην ουσία επρόκειτο για την εγκατάσταση μίας πανταχού παρούσας και παντογνώστριας εξουσίας μέσω του Πανοπτικού Συστήματος⁷³. Η αποκατάσταση της εξουσίας των Ενετών, όταν αυτή πληττόταν, γινόταν με την παραδειγματική τιμωρία των ενόχων μέσω της εφαρμογής της θανατικής ποινής. Οι εκτελέσεις⁷⁴ ήταν δημόσιες και γίνονταν στο λόφο του Τιμίου Σταυρού (Φουρκοκέφαλο). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα έργα που εκτελέστηκαν στην πόλη κατά την Ενετική περίοδο πραγματοποιήθηκαν με αγγαρείες του ντόπιου πληθυσμού, αφού σύμφωνα με την οικονομία της δουλείας⁷⁵, ο ρόλος των κολαστικών μηχανισμών της εξουσίας ήταν να προσκομίσουν ένα συμπλήρωμα από εργατικά χέρια διαμορφώνοντας μία «αστική» δουλεία.

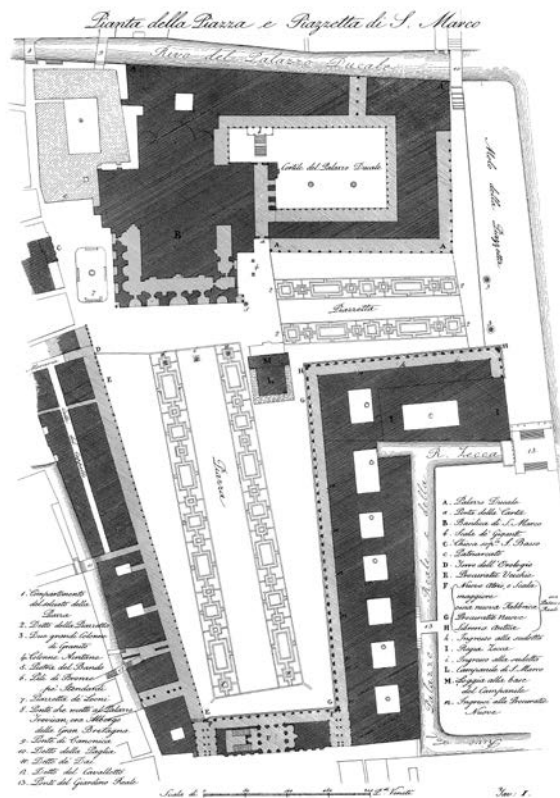
Επιπλέον σε μία προσπάθεια ισχυροποίησης του Ρεθύμνου και ανάδειξης του σε τρίτη ισχυρότερη πόλη - λιμάνι της Κρήτης, μετά τα Χανιά και το Ηράκλειο, οι Ενετοί προχώρησαν στην κατασκευή νέων λιμενικών υποδομών (νεωρίων, μόλων) (Εικ.101). Επίσης για την προστασία του λιμανιού κατασκεύασαν αμυντικά έργα (πύργος της θάλασσας). Σ' όλη τη διάρκεια της ενετικής κατοχής της πόλης εκπονήθηκαν πολλές μελέτες για την αλλαγή της θέσης του λιμανιού (Εικ.102) και τη μεταφορά του στη θέση του αρχαίου ελληνικού λιμανιού της Ρίθυμνας, που δεν ευοδώθηκαν. Το ζήτημα της θέσης του λιμανιού απασχόλησε ξανά την πόλη κατά τον 20ό αιώνα.

73 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.262, 265-267

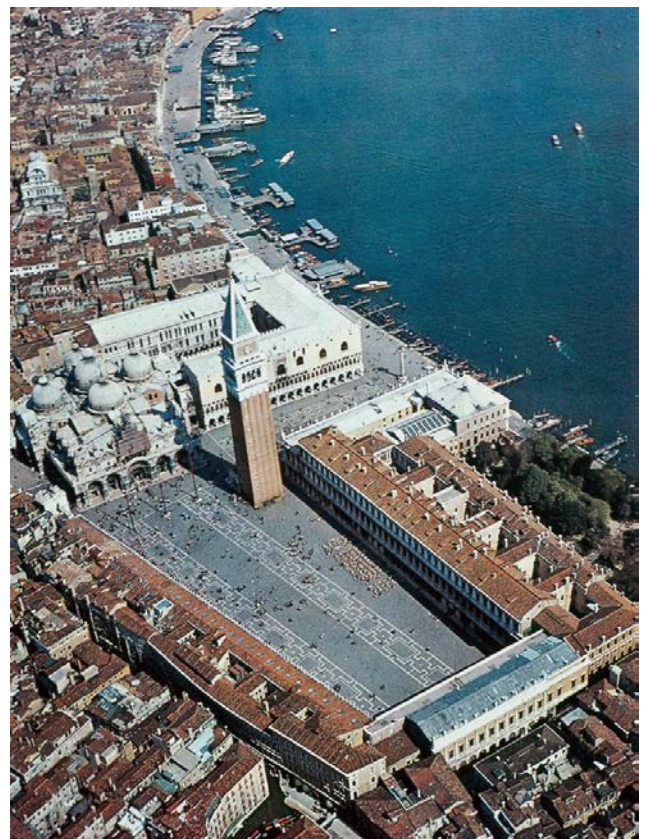
74 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.17, 66

75 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.37

Εικόνα 88. Χάρτης της πλατείας του Αγίου Μάρκου, Βενετία

Εικόνα 89. Αεροφωτογραφία της πλατείας του Αγίου Μάρκου

Εικόνα 90. Η piazzetta όπως απεικονίζεται στον πίνακα Civitas Rethymnae

Εικόνα 91. Η Loggia του Ρεθύμνου

Εικόνα 92. Η Loggetta του Sansovino στη Βενετία

Εικόνα 93. Αναπαράσταση του Πύργου του Ρολογιού, G. Gerola

Εικόνα 94. Ερείπια του Πύργου του Ρολογιού, G. Gerola

Εικόνα 95. Ο Πύργος του Ρολογιού της πλατείας του Αγίου Μάρκου

Εικόνα 96. Πόρτα palazzo, στην οδό Βερνάρδου

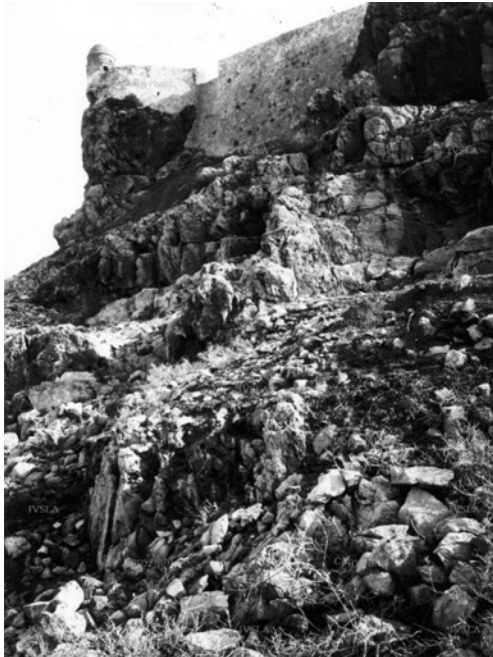

Εικόνα 97. Πόρτα palazzo, στην οδό Τομπάζη

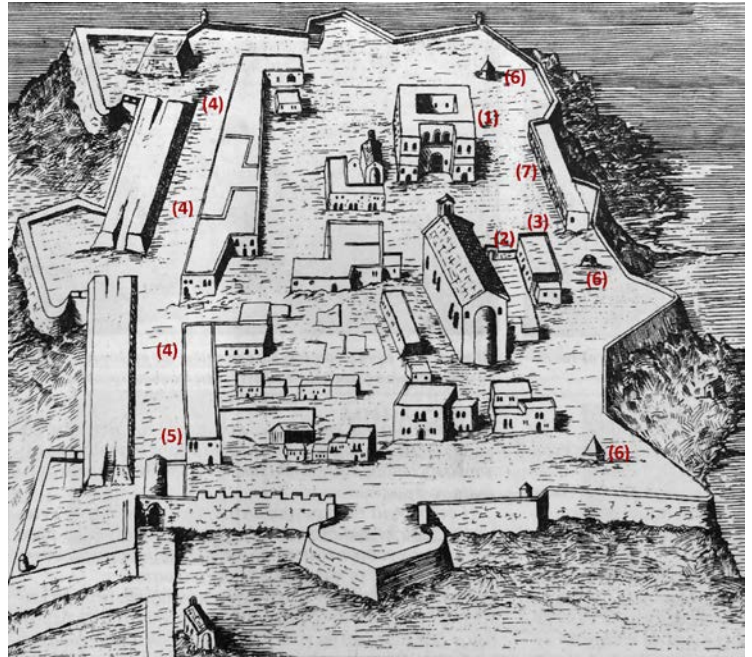

Εικόνα 98. Πόρτα palazzo, στην οδό Κλειδή

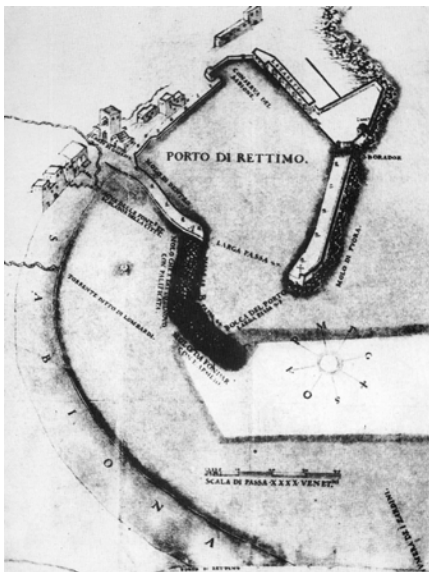

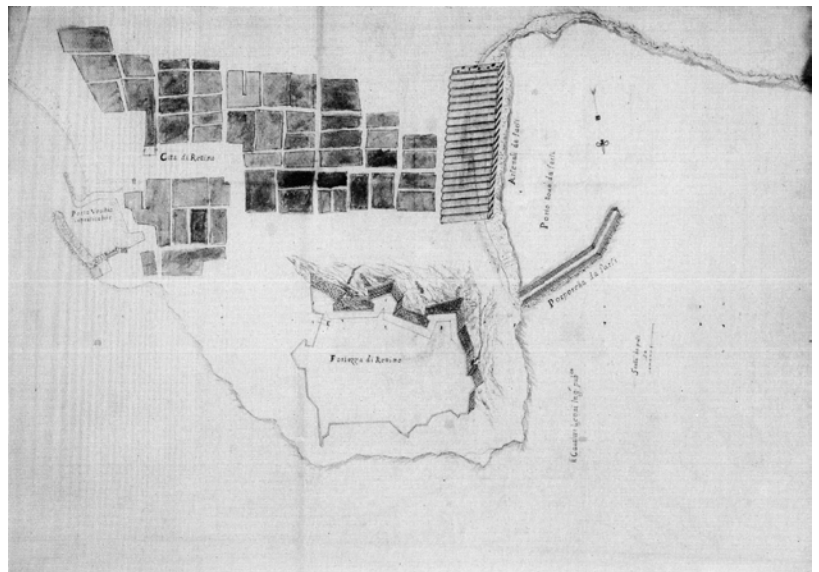
Εικόνα 99. Τα τείχη της Φορτέτζας

Εικόνα 100. Σχέδιο της Φορτέτζας την εποχή της Ενετοκρατίας στο οποίο απεικονίζονται: 1. το Palazzo Pubblico, 2. Duomo San Nicola, 3. Επισκοπείο, 4. Στρατώνες, 5. Αποθήκες πυροβολικού, 6. Πυριτιδαποθήκες, 7. Συγκρότημα αποθηκών και δεξαμενών

Εικόνα 101. Σχέδιο του Francesco Basilicata με προτάσεις για νέες κατασκευές στο λιμάνι Ρεθύμνου, 1627

Εικόνα 102. Σχέδιο του μηχανικού Leone Leoni για το λιμάνι του Ρεθύμνου, 1641

Διαφωτισμός

Με την κατάληψη της πόλης από τα οθωμανικά στρατεύματα άρχισε η περίοδος της οθωμανικής κατοχής του Ρεθύμνου (1646-1897 μ.Χ.). Την ίδια εποχή στην Ευρώπη διαδιδόταν το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού, στο οποίο η Κρήτη λόγω της Οθωμανικής κατοχής δε μετείχε. Ο νέος κατακτητής μετά την κατάληψη της χριστιανικής πόλης με τα αναγεννησιακά στοιχεία και τα σύμβολα των Ενετών διάχυτα στο χώρο, αισθάνθηκε την ανάγκη να υποδηλώσει την παρουσία του και την εξουσία του. Η πόλη λειτούργησε ως το θρησκευτικό κέντρο άσκησης της εξουσίας του οθωμανού κατακτητή που κατασκεύαζε μιναρέδες και θόλους και μετέτρεπε σε τζαμιά τους καθολικούς και ορθόδοξους ναούς της. Εφάρμοσε ένα θεοκρατικό σύστημα επιβολής στην πόλη το οποίο στηρίχτηκε στην επανάχρηση και τη μετατροπή του υφιστάμενου κτηριακού αποθέματος των δημοσίων κτιρίων (loggia) (Εικ.103) αλλά και των ναών (Εικ.104, 105, 106, 107, 108), με την προσθήκη μιναρέδων και θόλων. Επιπλέον χρησιμοποίησε αρχικά ως διοικητικό κέντρο⁷⁶ το σημερινό Λαογραφικό Μουσείο στην οδό Βερνάδου 30, γνωστό τότε με το όνομα «Του Σελήμ Μπέη η καμάρα» (Εικ.109) και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο Μαρέτι (ενετικός ναός Αγίου Φραγκίσκου) του μετέπειτα τούρκικου σχολείου. Η Φορτέτζα λειτούργησε ως στρατιωτικό κέντρο, από το οποίο ο νέος κατακτητής επόπτευε την πόλη. Ακολούθησε η καταστροφή και η αλλοίωση (απόξεση) των συμβόλων της Βενετίας (φτερωτών λεόντων) (Εικ.110, 111) και των επιγραφών⁷⁷ απ' όλα τα δημόσια κτήρια της πόλης και τα οχυρωματικά έργα. Στις ιδιωτικές κατοικίες οι επεμβάσεις αφορούσαν κυρίως την κατασκευή σαχνισιών στις προσόψεις των υφιστάμενων σπιτιών (κιάσκια) (Εικ.112). Κύριος στόχος της Οθωμανικής διοίκησης ήταν να θυμίζει το Ρέθυμνο πόλη της Ανατολής.

Στην ύστερη τουρκοκρατία η πόλη συμπλήρωσε τη μορφή της με την κάλυψη όλων των ελεύθερων χώρων. Η προσθήκη ενός ολόκληρου οικοδομικού τετραγώνου στην piazzetta τη μετέτρεψε σε έναν απλό δρόμο. Η μέχρι τότε «θαλασσινή» πλατεία του Ρεθύμνου αντικαταστάθηκε από μία πλατεία «στεριανή», το «Μεϊντάνι» ή «Πλάτανο»⁷⁸ (Εικ.113, 114), στραμμένη προς την ενδοχώρα της πόλης. Η αλλαγή προσανατολισμού σηματοδότησε με τον δικό της τρόπο την απόσπαση του Ρεθύμνου από μία αυτοκρατορία θαλασσινή, εκείνη της Βενετίας και την υπαγωγή του σε μία ηπειρωτική, την Οθωμανική. Ακολούθησε η οικοδόμηση όλων των υπολοίπων ελεύθερων χώρων που υπήρχαν στην παραλία, στην πλατεία των στρατιωτικών καταλυμάτων, στο εσωτερικό της Μεγάλης Πόρτας και στην Srianata⁷⁹. Ακόμη και η πλατεία που υπήρχε μέσα στη Φορτέτζα οικοδομήθηκε. Η προσθήκη τριών επιμήκων οικοδομικών τετραγώνων στο παραλιακό τμήμα, βόρεια της σημερινής οδού Αρκαδίου, πάνω στην αμμώδη παραλία του Ρεθύμνου (Πίνακες 2, 3) έγινε από τους Οθωμανούς για στρατιωτικούς λόγους και είχε σαν αποτέλεσμα την αποκοπή της πόλης από τη θάλασσα. Τα τετράγωνα αυτά δεν ήρθαν να επεκτείνουν την πόλη προς τη θάλασσα, εξαιτίας της αναμφισβήτητης πολεοδομικής ασφυξίας, αλλά να την απομακρύνουν⁸⁰ ουσιαστικά απ' αυτήν. Αυτό καταδεικνύει η αντικατάσταση των 13 δρόμων, που οδηγούσαν στην ακτή κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, από μόλις 3 κατά την Τουρκοκρατία. Η οθωμανική διοίκηση έδωσε ακόμη βάρος στην ενίσχυση των αδύνατων σημείων των οχυρωματικών έργων της πόλης με την κατασκευή του πενταγωνικού οχυρού απέναντι από την κεντρική πύλη της Φορτέτζας (Εικ.115) και την κατασκευή ενός μικρότερου οχυρού στον προμαχώνα της Sabbionara (Μπαλτά Ντάμπια) (Εικ.116) & (Πίνακας 4). Το πενταγωνικό οχυρό χρησιμοποιήθηκε και ως φυλακή για την επιβολή του οθωμανικού νόμου. Για τους αντιφρονούντες (επαναστάτες) γίνονταν δημόσιες εκτελέσεις σε κεντρικά σημεία της πόλης (Πλάτανος πλατείας Πετυχάκη και Πλάτανος πλατείας Τεσσάρων Μαρτύρων).

Φαίνεται ότι ο νέος κατακτητής μ' όλες αυτές τις επεμβάσεις στόχευε αφενός στην προστασία της πόλης και αφετέρου στη μεταβολή της εικόνας της σε ανατολίτικη. Γι' αυτό το λόγο δε διατήρησε τους δεσμούς με τη θάλασσα, αλλά «σφράγισε» τους δρόμους που οδηγούσαν σ' αυτή. Η θάλασσα για τους Οθωμανούς εγκυμονούσε

76 Αθηνά Πετρακάκη, *Πυξίδα Οδηγός στην Ιστορία του Ρεθύμνου*, Εκδόσεις Γραφικές Τέχνες Καραγιαννάκη, Ρέθυμνο 2008, σελ.44-45

77 Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, ό.π., σελ.106

78 Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, ό.π., σελ.196

79 Γιάννης Σπανδάγος, *Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, Έκδοση Τεχνικό Επιμελητήριο, σελ.5

80 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, ό.π., σελ.17-18

τον κίνδυνο επιθέσεων. Το μοντέλο της πόλης που ήταν ανοιχτή στη θάλασσα, αποτελούσε στοιχείο της κουλτούρας ενός άλλου λαού. Η εξωστρέφεια της πόλης θεωρήθηκε ως αδυναμία, γι' αυτό το λόγο ενισχύθηκε η φρουριακή οργάνωσή της. Προκειμένου να συμβεί αυτό καλύφθηκαν όλοι οι ελεύθεροι χώροι της περιόδου της ενετοκρατίας και κατασκευάστηκαν νέες οχυρώσεις. Επομένως η εσωστρέφεια στη μορφή της πόλης μπορεί να γίνει κατανοητή ως η έκφραση του φόβου του νέου κατακτητή, αλλά κυρίως ως η προσπάθεια υπαγωγής της πόλης στο πρότυπο του ισλαμικού αστικού χώρου.

Επρόκειτο για μία νέα ετεροτοπία⁸¹ που αποσκοπούσε στη μετατροπή του Ρεθύμνου σε μία αποικία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η σύγκρουση των δύο προτύπων (δυτικού και ανατολικού) ήταν αναπόφευκτη καθώς αυτά αντιπροσώπευαν δύο κόσμους με διαφορετική κοσμοθεωρία, παραδόσεις και έθιμα. Οι δημόσιοι χώροι που στο δυτικό κόσμο (Γαλλία, Ιταλία) καταλαμβάνονταν από πλατείες, στον ανατολικό μετατρέπονταν σε δρόμους. Η πλατεία που στο δυτικό κόσμο λειτουργούσε ως το κέντρο της δημόσιας ζωής και συγκέντρωνε γύρω της διατεταγμένα τα μαγαζιά, στον ανατολικό κόσμο αντικαταστάθηκε με το Meidan, μία υπαίθρια δημόσια αγορά συνήθως στεγασμένη που αναπτυσσόταν κατά μήκος ενός ή περισσότερων βασικών δρόμων της πόλης. Επομένως δημόσιος χώρος της πόλης θεωρείτο ο δρόμος. Αλλά και το οδικό σύστημα⁸² διέθετε μία ιεράρχηση εμφανίζοντας δύο τύπους δρόμων, τους «ανοικτούς» που ήταν δημόσιοι ως προς τη χρήση τους και τα «αδιέξοδα» (cul de sac) που, σύμφωνα με τον Ισλαμικό νόμο, θεωρούνταν ως χώρος ημιδημόσιος που ανήκε στους περιοίκους. Κατ' αυτό τον τρόπο δινόταν έμφαση στον ιδιωτικό χώρο, όπως πρόσταζε η νέα θρησκεία.

Επομένως η απόλυτη⁸³ εξουσία του νέου κατακτητή πάνω στον κατακτημένο πληθυσμό εκφραζόταν στρατιωτικά και θρησκευτικά. Παρ' όλα αυτά οι οικοδομικές προσθήκες, οι μετατροπές και η αλλαγή προσανατολισμού της πόλης δεν στάθηκαν ικανές να αλλοιώσουν τη γενικότερη εικόνα της, την οποία οι περιηγητές⁸⁴ περιγράφουν ως κατεχοχίν θαλασσινή.

81 Michel Foucault, *Dits et écrits, 1954-1988*, ό.π., σελ.255-270

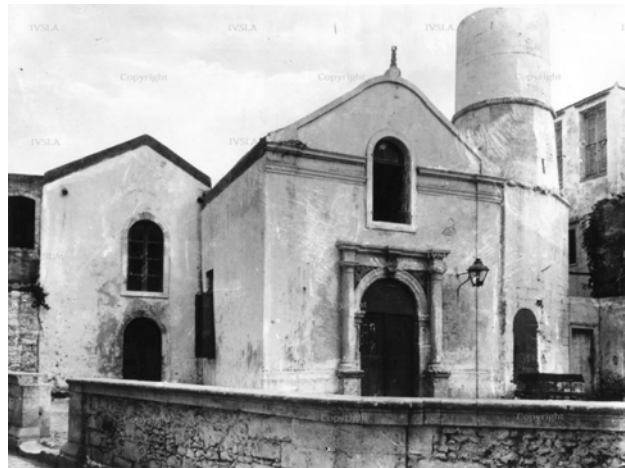
82 Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας*, Πολυτεχνείο Κρήτης Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Χανιά 2011, σελ.33

83 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.66-67, 77

84 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, ό.π., σελ.18

Εικόνα 103. Η Loggia ως τζαμί με το μιναρέ της

Εικόνα 104. Η κυρία των Αγγέλων ως τζαμί με το μιναρέ της

Εικόνα 105. Ο μιναρές του τεμένους της Βαλιδέ Σουλτάνας στη Μεγάλη Πόρτα

Εικόνα 106. Το τζαμί του Ιμπραΐμ Χαν στο εσωτερικό της Φορτέτζας

Εικόνα 107. Ο ναός της Αγίας Σοφίας ως τζαμί με το μιναρέ του

Εικόνα 108. Η Santa Maria ως τζαμί με το μιναρέ της

Εικόνα 109. Του Σελήμ Μπέη η καμάρα, πρώην palazzo Clodio, σήμερα Λαογραφικό Μουσείο

Εικόνα 110. Η κύρια πύλη της Φορτέτζας χωρίς το φτερωτό λέοντα της Βενετίας

Εικόνα 111. Ο φτερωτός λέων της κύριας πύλης της Φορτέτζας

Εικόνα 112. Τα σαχνισιά (κιόσκια) της οδού Αραμπατζόγλου

Εικόνα 113. Το Μείντάνι και στο βάθος ο Πλάτανος

Εικόνα 114. Η κρήνη Rimondi με τον τούρκικο κουμπέ (θόλο), στο Μείντάνι

Εικόνα 115. Το πενταγωνικό οχυρό της Φορτέτζας

Εικόνα 116. Ο προμαχώνας της Sabbionara (Μπαλτά Ντάμπια)

19ος αιώνας

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα σημειώθηκαν πολλές αλλαγές στη δομή της πόλης, πολλές από τις οποίες οφείλονταν στις επαναστάσεις που συγκλόνισαν την Κρήτη. Αρχικά συνεχίστηκε η κυριαρχία των Οθωμανών με τα ίδια μέσα άσκησης της εξουσίας στον στρατιωτικό και θρησκευτικό τομέα. Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου⁸⁵ (Γενάρης 1830) η Κρήτη παραχωρήθηκε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή. Η βραχύβια περίοδος διακυβέρνησής του (1830 - 1840) υπήρξε ευεργετική για το κατεστραμμένο από την επανάσταση του 1821 νησί. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου επισκευάστηκαν δρόμοι, χτίστηκαν γέφυρες και υδραγωγεία, έγιναν λιμενικά έργα και ενισχύθηκε η ίδρυση και η λειτουργία χριστιανικών και οθωμανικών σχολείων. Εκείνη την περίοδο ο φάρος του λιμανιού του Ρεθύμνου απέκτησε την τελική του μορφή (Εικ.117).

Μετά τη νέα υπαγωγή της Κρήτης στην Οθωμανική Διοίκηση οι Κρητικοί εξεγείρονταν συνεχώς με εθνικά, κοινωνικά και οικονομικά αιτήματα. Για πολλά χρόνια το πνευματικό κέντρο της πόλης, όπου βρίσκονταν όλα τα ιδρύματα, ήταν η πλατεία του καθεδρικού ναού, ο οποίος θεμελιώθηκε το 1844. Οι Οθωμανοί συνέχισαν να επιβάλλουν την εξουσία τους στην πόλη και στα μέσα του 19ου αιώνα, υπό το φόβο των αυξανόμενων επαναστάσεων, οικοδόμησαν το νέο Στρατώνα (Εικ.118) στην περιοχή του ενετικού προμαχώνα των Callergi (Πίνακας 9). Παράλληλα με την κατασκευή του Στρατώνα κατασκεύασαν στην ίδια περιοχή το Τουρκικό Διοικητήριο (Εικ.119), γνωστό και ως Ak Saray (Λευκό Παλάτι) που χρησιμοποιήθηκε πολλαπλά: ως Διοικητήριο, ως κατοικία του έπαρχου και ως ιατρείο της Τουρκικής Διοίκησης. Βλέπουμε ότι το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της πόλης μετακινήθηκε δυτικά του λόφου της Φορτέτζας και αφού πρώτα κατεδαφίστηκαν αρκετές κατοικίες. Το 1890 κτίστηκε ο μιναρές του τεμένους Νερατζέ, ο ψηλότερος του Ρεθύμνου (Εικ.120) και ένας από τους ψηλότερους του νησιού σε μία τελευταία προσπάθεια που έκαναν οι Οθωμανοί για να επιβληθούν θεοκρατικά στην πόλη. Στο τέλος του αιώνα η κατοχή των Οθωμανών αμφισβητήθηκε έντονα και γι' αυτό ξέσπασαν εκ νέου επαναστάσεις που οδήγησαν τελικά το 1897 στην επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της Εποχής και στη δημιουργία της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας. Έτσι στο τέλος του 19ου αιώνα ξεκίνησε η περίοδος της Αυτονομίας για την Κρήτη και παράλληλα για το Ρέθυμνο η περίοδος της ρωσικής κατοχής.

Κατά τη ρωσική κατοχή στην πόλη σημειώθηκε κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση. Οικοδομήθηκε Επισκοπείο και Νοσοκομείο, έγιναν αισθητικές παρεμβάσεις και συντάχτηκε σχέδιο πόλης⁸⁶. Το 1898 ο Ρώσος Υπολοχαγός Μ. Ρουτσόφσκι τοπογράφησε το Ρέθυμνο και κατόπιν τύπωσε χάρτη για να προσανατολίζονται οι Ρώσοι στρατιωτικοί. Ο χάρτης αυτός, γνωστός ως χάρτης Gerola, παρόλο που δεν είναι απόλυτα σωστός τοπογραφικά και χαρακτηρίζεται από ελλείψεις και λάθη, είναι μία πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την πολεοδομική μορφή του Ρεθύμνου του 1900 και για την ονοματοθεσία των δρόμων, που έγινε τότε για πρώτη φορά. Οι γειτονίες που είχαν ονόματα τουρκικής προέλευσης τα διατήρησαν, όπως η συνοικία uzun yol, σήμερα γνωστή ως Μακρύ Στενό ή οδός Νικηφόρου Φωκά.

Η πόλη ακολούθησε για την ανάπτυξή της τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ξεκίνησε η σταδιακή κατεδάφιση του περιμετρικού τείχους, της Πύλης της Άμμου (Sabbionara) και του Προμαχώνα της Santa Barbara (Πίνακας 7), του Προμαχώνα της Santa Veneranda (Πίνακας 8) και του Προμαχώνα του Callergi (Πίνακας 9), προκειμένου να γίνει εφικτή η διάνοιξη νέων οδών για την ανάπτυξη της νέας πόλης πέραν των στενών ορίων της παλιάς. Τα οχυρωματικά έργα της πόλης του Ρεθύμνου ενετικά και οθωμανικά, με εξαίρεση τη Φορτέτζα και το πενταγωνικό οχυρό της στο λόφο του Παλαιοκάστρου κατεδαφίστηκαν σταδιακά. Όλες αυτές οι επεμβάσεις πάνω στη μορφή της πόλης συνέβησαν σε μία εποχή όπου στο Παρίσι, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, είχαν γκρεμιστεί τα τείχη και οι πόλεις αναπτύσσονταν χρησιμοποιώντας τους ελεύθερους χώρους που προέκυπταν καθώς και τις αγροτικές περιοχές που τις περιέβαλλαν. Ο ελεύθερος χώρος που προέκυψε λοιπόν από την κατεδάφιση των τειχών του Ρεθύμνου χρησιμοποιήθηκε ως εν δυνάμει δημόσιος χώρος της πόλης και διαμορφώθηκε σταδιακά. Ανάλογο παράδειγμα αποτέλεσε και ο ελεύθερος χώρος

85 Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.12

86 Συλλογικό Έργο, *Ρέθυμνο 1898 – 1913 Από την Αυτονομία στην Ένωση*, Έκδοση Δήμου Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1998, σελ.15

που προέκυψε από την κατεδάφιση το 1898 της Πύλης της Άμμου (Sabbionara) καθώς και του Προμαχώνα της Άμμου (Santa Barbara) ο οποίος σιγά - σιγά διαμορφώθηκε σε πλατεία⁸⁷.

Στο τέλος του αιώνα ο ερχομός των Ρώσων σηματοδότησε την απαλλαγή της πόλης από τα δεσμά του παρελθόντος. Ως απελευθερωτές του Ρεθύμνου από τους Τούρκους οι Ρώσοι είχαν την απόλυτη αποδοχή του ντόπιου πληθυσμού. Γι' αυτό το λόγο, πριν την κατασκευή των δικών τους συμβόλων προχώρησαν σταδιακά στην απομάκρυνση των συμβόλων των παλαιών κατακτητών. Η κατεδάφιση των ενετικών τειχών, η απομάκρυνση των μουσουλμανικών στοιχείων, όπως των σαχνισιών και των μιναρέδων, είχε ως απώτερο στόχο την αλλαγή της εικόνας της πόλης και την μετατροπή της σε ευρωπαϊκή. Το Ρέθυμνο αναπτύχθηκε ως πόλη της Δύσης και όχι ως μουσουλμανική πόλη της Ανατολής. Απόκτησε ευρωπαϊκό προσανατολισμό και εκσυγχρονίστηκε με κοινωφελή έργα, ενώ χαράχτηκαν νέοι δρόμοι. Η πόλη απόκτησε δημόσιους χώρους, που ακολούθησαν δυτικά πρότυπα, απαραίτητους για τους σκοπούς της νέας εξουσίας.

Η Ρωσική Διοίκηση προχώρησε στη διαμόρφωση της πόλης όχι σαν Δύναμη Κατοχής, αλλά σαν εγγυήτρια δύναμη. Αυτό δεν την εμπόδισε να προβεί σε αλλαγές που έκρινε αναγκαίες προκειμένου να ενισχύσει και την παρουσία της στην πόλη. Η στρατιωτική δύναμη του νέου κατακτητή – εγγυητή υποδηλώθηκε στο χώρο με την εγκατάσταση των 2.500 στρατιωτών (Εικ.121, 122) του στον οθωμανικό στρατώνα, την κατασκευή αποθηκών πολεμικού υλικού και τη χρήση του μέχρι τότε οθωμανικού Διοικητηρίου ως κατοικίας του Ύπατου Αρμοστή Κρήτης, πρίγκιπα Γεωργίου. Όλα τα παραπάνω συνοδεύτηκαν με τη δημιουργία ενός νέου κοινωνικού χώρου συναναστροφής, της πλατείας Σκριδλώφ (Εικ.123) που βρισκόταν στα βόρεια των Στρατώνων και στα ανατολικά του Διοικητηρίου. Αυτή η κίνηση υποδήλωνε την ανάγκη επιβολής και έκφρασης της εξουσίας του νέου κατακτητή στο δημόσιο χώρο της πόλης. Οι Ρώσοι προχώρησαν ακόμη στη μετονομασία οδών με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση των δύο βασικών δρόμων της πόλης της οδού Ρώσων, σημερινής οδού Εθνικής Αντιστάσεως και Σουλίου και της οδού Τσάρου, σημερινής οδού Αρκαδίου. Ακόμη κατασκεύασαν Νοσοκομείο (Εικ.124) με δαπάνες του τσάρου Νικόλαου Β'. Στα κοινωφελή έργα συγκαταλέγονται επιπλέον η ίδρυση του ρωσικού ταχυδρομείου Ρεθύμνου, το εκτεταμένο σχέδιο επιστρώσεων με καλντερίμι των κεντρικών δρόμων και με σκυρόστρωση των υπόλοιπων.

Το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της Ρωσικής Δύναμης Κατοχής μεταφέρθηκε στη δυτική πλευρά του ακρωτηρίου (στρατώνες, κατοικία πρίγκιπα). Το ίδιο έγινε και μ' ένα τμήμα της δημόσιας ζωής (πλατεία Σκριδλώφ). Η ρωσική δύναμη κατοχής παρόλο που εμφανίστηκε μόνο σαν εγγυήτρια δύναμη προέβη σε ουσιαστικές αλλαγές στον αστικό ιστό και στη μορφή της πόλης, αποσκοπώντας στην απαλοιφή των στοιχείων της προηγούμενης περιόδου και στη μετατροπή του Ρεθύμνου σε προτεκτοράτο της Ρωσίας. Η κατασκευή κοινωφελών έργων με στόχο την παροχή πρόνοιας (νοσοκομείο) από το νέο κατακτητή – εγγυητή αποσκοπούσε στη δημιουργία αισθήματος ασφάλειας στον ντόπιο πληθυσμό και υπέκρυπτε την πολιτική προπαγάνδα του νέου καθεστώτος και συνάμα το πέρασμα σε μία νέα εποχή.

Ο επαναπροσανατολισμός της πόλης προς τη θάλασσα⁸⁸ υπήρξε σαφής επιδίωξη των Ρώσων και σηματοδοτήθηκε: α) από τη δημιουργία του «θαλασσινού» κήπου, του επονομαζόμενου «Κήπου του Πρίγκιπα Γεωργίου» πάνω στον πύργο – προμαχώνα του «Σου Κουλέ» (Πύργος του Νερού) (Εικ.125), β) από την επίχωση της θάλασσας και τη δημιουργία μίας «θαλασσινής» πλατείας, με το όνομα του Ρώσου διοικητή του Ρεθύμνου Χιοστάκ, στην προέκταση της πάλαι ποτέ *riazzetta* και κατά μήκος της ανατολικής ακτής, γ) από τη διάνοιξη τριών επιπλέον δρόμων εξόδου προς τη θάλασσα, δ) από τη δημιουργία της Προκυμαίας, ε) από τη χωροθέτηση του τότε Δημαρχείου πάνω στο θαλασσινό μέτωπο της πόλης (προκυμαία) και στ) από την πραγματοποίηση των συμβολικών τελετών των Ρεθεμνιωτών, θρησκευτικών και πολιτικών πάνω στο μέτωπο αυτό.

Καθώς η ζωή έγινε πιο εξωστρεφής μια σειρά αλλαγών πραγματοποιήθηκαν στην πόλη. Κτίστηκε το

87 Γιάννης Σπανδάγος, *Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, ό.π., σελ.12

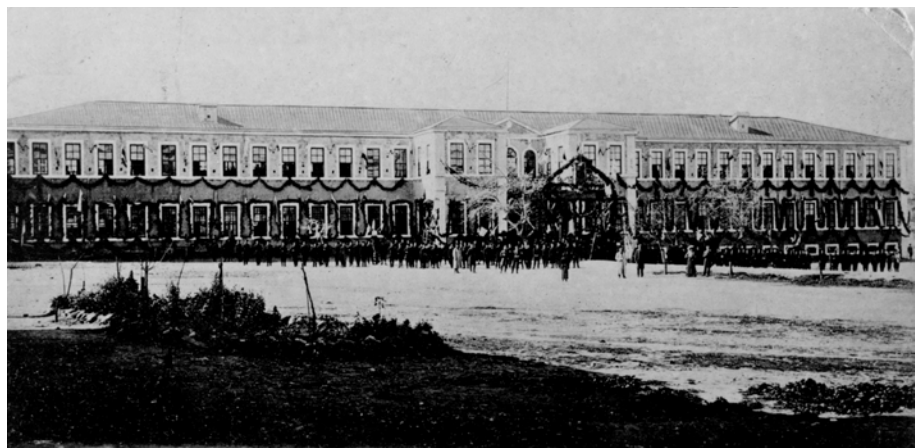
88 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, ό.π., σελ.17-18

θρυλικό «Ιδαίον Άντρον»⁸⁹ το θεατράκι - κινηματογράφος που ήταν το κέντρο της κοινωνικής ζωής. Σε πολλά σπίτια κατασκευάστηκαν εξώστες. Ακόμη κατασκευάστηκε ο καθολικός ναός του Αγίου Αντωνίου της Παδούρης⁹⁰ με τη νεοκλασική πρόσοψη, που βρίσκεται σήμερα στην οδό Μελισσινού. Η ανάγκη αυτή προέκυψε από το γεγονός ότι ο μικρός καθολικός ναός που υπήρχε στο Ρέθυμνο δεν ήταν αρκετός, για να εξυπηρετήσει τις λατρευτικές ανάγκες των Πολωνών στρατιωτών, που υπηρετούσαν στις ρωσικές δυνάμεις κατοχής, την περίοδο που η Πολωνία ήταν υποδουλωμένη στη Ρωσία. Επίσης στη διάρκεια της ρωσικής κατοχής του Ρεθύμνου πέθαναν ή σκοτώθηκαν αρκετοί Πολωνοί στρατιώτες και γι' αυτό το λόγο δημιουργήθηκε ξεχωριστό καθολικό κοιμητήριο το οποίο επικράτησε να λέγεται Πολωνικό. Αυτό βρίσκεται μέχρι σήμερα στη συμβολή των οδών Τιμολέοντος Βάσσου και Κριάρη.

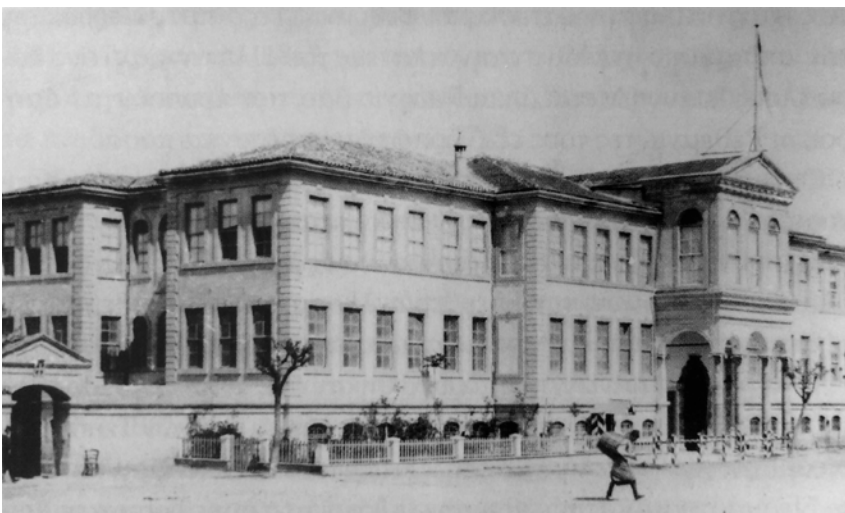
Με τους Ρώσους έγινε μία προσπάθεια εγκαθίδρυσης μίας νέας ετεροτοπίας της αντιστάθμισης⁹¹ μέσω της δημιουργίας χώρων τέλειων και άριστα οργανωμένων, οι οποίοι έρχονταν να διευθετήσουν τον αποδιοργανωμένο και πρόχειρο υπόλοιπο χώρο της πόλης προσπαθώντας να αποτελέσουν ένα ιδανικό μοντέλο οργάνωσής της.

Εικόνα 117. Ο αιγυπτιακός φάρος του Ρεθύμνου

Εικόνα 118. Η επίσκεψη του πρίγκιπα Γεωργίου στο στολισμένο στρατώνι την περίοδο της Ρωσικής Κατοχής

Εικόνα 119. Το τουρκικό Διοικητήριο γνωστό και ως Ak Saray (Λευκό Παλάτι) την περίοδο της Ρωσικής Κατοχής

Εικόνα 120. Ο μιναρές του τεμένους Νερατζέ

89 Γιάννης Σπανδάγος, *Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, ό.π., σελ.8

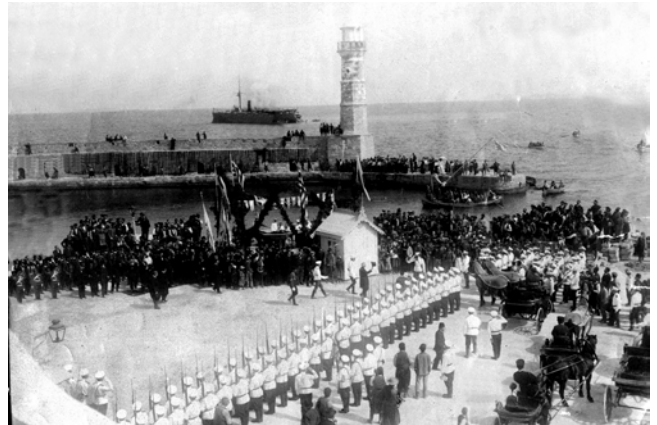
90 Νίκος Δερεδάκης, *Οι Πολωνοί στο Ρέθυμνο και το πολωνικό νεκροταφείο*, Δικτυακός τόπος με θέμα το Ρέθυμνο και τους Ρεθυμνιώτες, http://deredakis.blogspot.gr/2009/02/blog-post_539.html, 2009

91 Michel Foucault, *Dits et écrits, 1954-1988*, ό.π., σελ.255-270

Εικόνα 121. Παρέλαση Ρώσων στην οδό Τσάρου (Αρκαδίου) κατά την επίσκεψη του πρίγκιπα Γεωργίου

Εικόνα 122. Ρώσοι παρατάσσονται για την υποδοχή του Αλέξανδρου Ζαΐμη στην πλατεία Χιοστάκ

Εικόνα 123. Η πλατεία Σκρυδλώφ, με τη денδροστοιχία μόλις φυτεμένη, το Διοικητήριο και στο βάθος το Στρατώνα

Εικόνα 124. Το Τσάρειο Νοσοκομείο Ρεθύμνου, μετέπειτα Σχολή Χωροφυλακής

Εικόνα 125. Το ενετικό λιμάνι και ο πύργος του Σου Κουλέ με τον κήπο του πρίγκιπα Γεωργίου στο δώμα του

20ός αιώνας

Η Ρωσική Κατοχή

Η περίοδος του 20ού αιώνα υπήρξε καταλυτική για τη σύγχρονη ιστορία της πόλης του Ρεθύμνου. Η εξουσία άλλαξε χέρια πολλές φορές. Η Ρωσική κατοχή τερματίστηκε στις αρχές του αιώνα και έγινε η Ένωση με την Ελλάδα. Το 1940 το Ρέθυμνο όπως και όλη η ελληνική επικράτεια πέρασε σταδιακά στη Γερμανική Κατοχή. Ακολούθησε η Μεταπολεμική περίοδος, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών (Χούντα), η πτώση της Χούντας και η αποκατάσταση της Δημοκρατίας που φτάνει μέχρι σήμερα και είναι γνωστή με το όνομα Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία.

Στις αρχές του 20ού αιώνα το μικρό λιμάνι του Ρεθύμνου αναδείχτηκε ως το πιο κομβικό σημείο για την οικονομία της πόλης. Καθώς όμως ήταν πολύ μικρό και αβαθές δεν επαρκούσε για την ανάπτυξη του εμπορίου. Το 1904 προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα του λιμανιού ο Γάλλος μηχανικός Demier⁹² εκπόνησε μελέτη νέου λιμανιού, (Εικ.126) βορείως του υπάρχοντος, υπό τη διεύθυνση του αρχιμηχανικού Ed Quellenec, που όμως δεν υλοποιήθηκε λόγω έλλειψης χρημάτων. Το 1910 οι Ρώσοι κατασκεύασαν την προκουμαία για να προστατεύσουν τα κτίρια από τη θάλασσα, για να απομακρύνουν τους υπονόμους και για να δημιουργήσουν έναν χώρο περιπάτου και αναψυχής.

Οι βασικοί δρόμοι⁹³ της πόλης ήταν δύο: η Μεγάλη Αγορά, η σημερινή οδός Αρκαδίου, τότε Τσάρου, στην οποία βρίσκονταν εκείνη την εποχή τα εμπορικά καταστήματα αλλά και τα αρχοντόσπιτα, τα προξενεία, το Ταχυδρομείο και το Τηλεγραφείο· και η Πέρα Αγορά, η οδός Εθνικής Αντιστάσεως - τότε οδός Ρώσων – όπου γινόταν το παζάρι της πόλης και ήταν ο δρόμος που οι χωρικοί έφερναν και πουλούσαν τα προϊόντα τους και αγόραζαν καφέ, ζάχαρη, ρύζι, είδη μπακαλικής και εργαλεία. Άλλοι δρόμοι ήταν η οδός Μπουνιαλή που βρισκόταν στα αριστερά μετά τη Μεγάλη Πόρτα όπου εκεί υπήρχαν τα πεταλάδικα και η οδός Σουλίου, που φαίνεται σαν συνέχεια της οδού Ρώσων στο χάρτη της πόλης που εκπονήθηκε από τα ρωσικά στρατεύματα και εκεί βρίσκονταν τα παπουτσάδικα ή μπιτσαξίδικα.

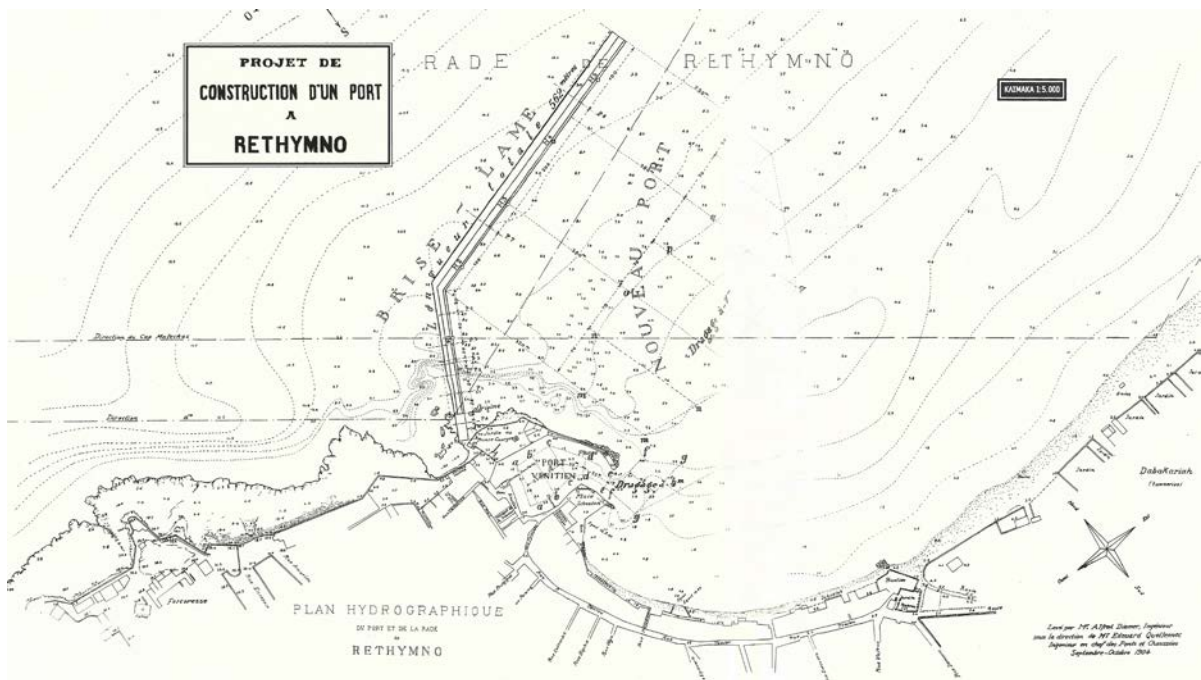
Εκτός των τειχών της παλιάς πόλης μπροστά από τον προμαχώνα της Santa Veneranda (Μεγάλης πόρτας) βρισκόταν ένα κτίριο του 1895 γνωστό με το όνομα Χασαπιά (Εικ.127). Το 1905 γκρεμίστηκε ο προμαχώνας και θεμελιώθηκε ανατολικά των Χασαπιών μεγάλος ναός προς τιμή των τεσσάρων νέων μαρτύρων που καρατομήθηκαν σ' αυτήν ακριβώς τη θέση το 1824, από τους Οθωμανούς. Μέχρι το 1923 η τάφος του τείχους ήταν μπαζωμένη και αποτελούσε το μοναδικό διαθέσιμο χώρο για πολεοδομική επέκταση⁹⁴. Με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης και την ανταλλαγή των πληθυσμών πέρασε στην κατοχή των χριστιανών και το εκτεταμένο Μωαμεθανικό Νεκροταφείο. Σ' όλο αυτό τον χώρο οικοδομήθηκε ο ναός των Τεσσάρων Μαρτύρων (Εικ.128) και δημιουργήθηκε μία σειρά οικοδομικών τετραγώνων μεταξύ των σημερινών οδών Γερακάρη και Κουντουριώτη.

Η ρωσική διοίκηση συνέχισε την πολιτική της κοινωνικής και οικονομικής ανασυγκρότησης και στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα μέχρι την οριστική αποχώρηση των Ρωσικών στρατευμάτων το 1913. Η πολιτική αυτή στόχευε στην εδραίωση της παρουσίας της Ρωσικής Διοίκησης στο Ρέθυμνο και στη δημιουργία αισθήματος ασφάλειας στο λαό. Η περίοδος παραμονής των Ρώσων στο Ρέθυμνο στάθηκε ιδιαίτερα εποικοδομητική και έθεσε ουσιαστικές βάσεις για την ανάπτυξη και την ευημερία του τόπου.

92 Γιάννης Σπανδάγος, *Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, ό.π., σελ.11

93 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.12

94 Συλλογικό έργο, *Ρέθυμνο 1898 – 1913 Από την Αυτονομία στην Ένωση*, Χάρτης Ρεθύμνου 1900, έρευνα και επιμέλεια: Γιάννης Σπανδάγος, σχεδιασμός: Βαγγέλης Παπιομούτογλου

Εικόνα 126. Σχέδιο για την κατασκευή νέου λιμανιού στο Ρέθυμνο, Al. Demier, Ed. Quellenec, 1904

Εικόνα 127. Η πλατεία των Τεσσάρων Μαρτύρων με τα Χασαπιά και τον προμαχώνα της Αγίας Παρασκευής στο βάθος

Εικόνα 128. Ο ημιτελής ναός των 4ων Μαρτύρων

Η Έλευση των Μικρασιατών

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου το κύριο γεγονός που επηρέασε τη ζωή της πόλης συνέβη το 1924, όταν οι τουρκοκρατικοί αναχώρησαν υποχρεωτικά για την Μικρά Ασία, στα πλαίσια της Συνθήκης της Λωζάνης (Ιανουάριος 1923) που προέβλεπε την ανταλλαγή τους με τους χριστιανικούς πληθυσμούς των τουρκικών παραλίων του Αιγαίου. Η αναχώρηση των τελευταίων Τουρκοκρατικών και ο ερχομός χιλιάδων Ελλήνων Μικρασιατών στο Ρέθυμνο έδωσε αρχικά ένα ισχυρό πλήγμα στην πόλη, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα που διήρκεσε χρόνια. Στη συνέχεια όμως οι πρόσφυγες αποτέλεσαν προοδευτικό παράγοντα, τόσο για την οικονομία του νησιού, όσο και για την πολιτιστική του άνοδο⁹⁵.

Η πολεοδομική αλλαγή⁹⁶ υπήρξε ραγδαία με τη χρήση τεράστιων εκτάσεων εκτός της παλιάς πόλης. Βασική τέτοια έκταση υπήρξε ο χώρος του πρώην μωαμεθανικού νεκροταφείου, στον οποίο παρά τις οικονομικές δυσκολίες της εποχής οικοδομήθηκαν πολλά κτίρια αναγκαία για την πόλη, όπως: το Γυμνάσιο Αρρένων (Εικ.129) και Θηλέων (Εικ.130), το Ορφανοτροφείο (Εικ.131), το 2^ο Δημοτικό Σχολείο, ο θερινός κινηματογράφος Έσπερος και ο Απολυμαντικός κλίβανος. Μέσα στην παλιά πόλη κατασκευάστηκαν το Τελωνείο (Εικ.132), η Αποβάθρα (Εικ.133), το 3^ο Δημοτικό Σχολείο, το Λύκειο Ελληνίδων, η Εθνική και η Εμπορική Τράπεζα καθώς και η Ηλεκτρική. Εκτός από τα κτίρια, το 1925 δημιουργήθηκε ο Δημοτικός Κήπος (Εικ.134) από το δήμαρχο Τίτο Πετυχάκη, που είχε ιδιαίτερο πάθος με το πράσινο. Στην πλατεία (Αγνώστου Στρατιώτη) που διαμορφώθηκε σταδιακά στο χώρο του πρώην προμαχώνα της Sabbionara το 1930 τοποθετήθηκε το άγαλμα του Αγνώστου Στρατιώτη. Στην πλατεία των Τεσσάρων Μαρτύρων το κτίριο των Χασαπίων, λίγες δεκαετίες μετά την κατασκευή του, είχε καταστεί προβληματικό, γιατί παρέμεναν εκεί ζώα μέχρι να σφαχτούν, παρά τις προσπάθειες του δημάρχου Τίτου Πετυχάκη να τα απομακρύνει. Παράλληλα με τα έργα αυτά μια σειρά διανοίξεων μέσα στην πόλη βελτίωσαν αισθητά τη ρυμοτομία και τις συνθήκες κυκλοφορίας⁹⁷. Τρεις νέοι δρόμοι χαράχτηκαν προκειμένου να ενώσουν την οδό Αρκαδίου με την Προκουμαία (οδός Γραμβούσας, Θερίσου, Ιουλίας Πετυχάκη). Επιπλέον διανοίχτηκαν οι οδοί Τομπάζη και Τσαγρή. Κατασκευάστηκε ο δρόμος στην περιοχή του Γκιουλούμπαση και κατεδαφίστηκε ο παλιός τούρκικος Στρατώνας. Σταδιακά κατεδαφίστηκε ένα μικρό οικοδομικό τετράγωνο και δημιουργήθηκε η πλατεία Τίτου Πετυχάκη (Εικ.135). Αυτήν την περίοδο οριστικοποιήθηκε και η όδευση της λεωφόρου Κουντουριώτη.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου λοιπόν, η πόλη του Ρεθύμνου αναπτύχθηκε ραγδαία στην εκτός των τειχών περιοχή και απόκτησε δημόσια κτήρια και δημόσιους χώρους, όπως ο δημοτικός κήπος και οι πλατείες Αγνώστου Στρατιώτη, Τεσσάρων Μαρτύρων και Τίτου Πετυχάκη. Επίσης πραγματοποιήθηκαν διανοίξεις νέων οδών και εκπονήθηκαν νέες μελέτες για την κατασκευή νέου σύγχρονου εμπορικού και επιβατηγού λιμένα. Η πόλη πέρασε σε μία περίοδο ανάπτυξης και ανασυγκρότησης, που επλήγη βραχυπρόθεσμα μόνο με την έλευση των Μικρασιατών. Παράλληλα κατασκευάστηκαν κτήρια υπηρεσιών και τράπεζες για την προσέλκυση επενδύσεων και εγκαινιάστηκαν θεσμοί, όπως το Λύκειο Ελληνίδων για τη διατήρηση και την ανάδειξη των ηθών και εθίμων του ελληνικού έθνους. Έγινε η αποκάλυψη του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη παρουσία του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου. Η πρόνοια, η παιδεία και ο πολιτισμός επιστρατεύθηκαν στην πρώτη γραμμή σε μία προσπάθεια χάραξης μίας ενιαίας εθνικής πολιτικής ανασυγκρότησης του τόπου και υπαγωγής του στα δυτικά πρότυπα (κατασκευή Ορφανοτροφείου, σχολείων, Ηλεκτρικής, κινηματογράφου Έσπερου).

95 Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο*, ό.π., σελ.13

96 Γιάννης Σπανδάγος, *Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, ό.π., σελ.14

97 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.20

Εικόνα 129. Το Γυμνάσιο Αρρένων (1ο Λύκειο)

Εικόνα 130. Το Γυμνάσιο Θηλέων (3ο Λύκειο)

Εικόνα 131. Το Ορφανοτροφείο (Μουσικό Γυμνάσιο)

Εικόνα 132. Το Τελωνείο

Εικόνα 133. Η αποβάθρα και πίσω το Λύκειο Ελληνίδων

Εικόνα 134. Ο δημοτικός κήπος το 1932

Εικόνα 135. Η πλατεία Τίτου Πετυχάκη με το μιναρέ του τεμένους Νερατζέ στο βάθος

Το σχέδιο του 1930

Το πρώτο σχέδιο πόλης του Ρεθύμνου⁹⁸ ήταν του 1930. Εκείνη την εποχή το Ρέθυμνο περιοριζόταν μέχρι τα ενετικά τείχη, ενώ παράλληλα είχαν κατασκευαστεί νέες υποδομές έξω από την πόλη (γυμνάσια, νοσοκομείο, δημοτικός κήπος). Το σχέδιο πόλης περιελάμβανε την υφιστάμενη πόλη, δηλαδή την Παλιά Πόλη. Ανατολικά έφτανε μέχρι του «Κόρακα την Καμάρα», φυσικό όριο της πόλης με τον οικισμό Περιβόλια. Νοτιοανατολικά το όριο περνούσε από το λεγόμενο «Ορφανοτροφείο» και συνέχιζε νότια περιλαμβάνοντας το τότε Νοσοκομείο (τώρα στεγάζει τη σχολή Αστυνομίας). Το όριο του σχεδίου συνεχιζόταν μέχρι τις απότομες κλίσεις του Μασταμπά για να περιλάβει το Γυμνάσιο Αρρένων και έκλεινε δυτικά στο τμήμα του Κουμπέ που είχε διαμορφωθεί ως κατοικημένη περιοχή. Περιελάμβανε έτσι όλα τα κτήρια που είχαν κατασκευαστεί για κοινωφελή σκοπό. Στην Παλιά Πόλη το σχέδιο πραγματοποιούσε εκτεταμένες ρυμοτομήσεις (κατεδαφίσεις σπιτιών και προσόψεων). Στόχος ήταν η μετατροπή της Παλιάς Πόλης σε σύγχρονη και η εξυγίανσή της. Κατέστρεφε όμως τον παραδοσιακό ιστό της πόλης, επειδή προέβλεπε τη διάνοιξη μεγάλων δρόμων. Επειδή όμως η εποχή έθετε άλλες προτεραιότητες, περισσότερο βιοποριστικές και λιγότερο πολεοδομικές, το σχέδιο πόλης ευτυχώς δεν εφαρμόστηκε.

Επιτακτική ήταν και η δημιουργία λιμανιού. Για το σκοπό αυτό το 1933 προσλήφθηκε ως μηχανικός στο Λιμενικό Ταμείο ο Γ. Τσίχλης. Μέχρι το 1940 εκπόνησε έξι σοβαρές μελέτες (Εικ.136) για ένα μεγάλο - σύγχρονο λιμάνι με πρότυπο ως προς το μέγεθος αυτό του Ηρακλείου. Οι μισές από αυτές τις μελέτες το χωροθετούσαν στη θέση που βρίσκεται σήμερα και οι άλλες μισές στην περιοχή της Νομαρχίας από τον Άγιο Νικόλαο ως και 100 μέτρα βόρεια από το μικρό εκκλησάκι του Αγίου Σπυρίδωνα που βρίσκεται στους πρόποδες του Παλαιοκάστρου. Σ' ένα υπόμνημά του το 1940, ο Γ. Τσίχλης υποστήριξε τη θέση στα ανατολικά κι αυτό διότι, όπως ανέφερε, οι περισσότεροι Ρεθυμνιώτες ήθελαν το νέο λιμάνι εκεί, όπου ήταν το κέντρο της πόλης, το Τελωνείο, το βενετσιάνικο λιμάνι, οι αποθήκες, τα δίκτυα φωτισμού, υδρεύσεως, αποχετεύσεως και επιπλέον διότι εκεί ο κίνδυνος των προσαμμώσεων δεν θα ήταν τόσο σοβαρός. Ο ίδιος μάλιστα είχε εκπονήσει σχέδιο⁹⁹ το 1939 για ένα λιμάνι δυτικά (Εικ.137), στην περιοχή της Νομαρχίας, που αν και αρχικά εγκρίθηκε, τελικά δεν υλοποιήθηκε. Η περιοχή αυτή, όσο και να μας φαίνεται περιέργο σήμερα, θεωρούνταν πολύ απομακρυσμένη, γιατί δεν υπήρχε ικανοποιητική οδική σύνδεση. Αν και το σχέδιο πόλεως του 1930 προέβλεπε την προέκταση της οδού Τσουδερών μέχρι την προκυμαία από τη μια μεριά και μέχρι τη Σοχώρα από την άλλη, η προέκταση αυτή ήταν δυσχερής, γι' αυτό και ο Γ. Τσίχλης πρότεινε την κατασκευή περιφερειακού δρόμου γύρω από τη Φορτέτζα το 1940 που πραγματοποιήθηκε 20 χρόνια αργότερα.

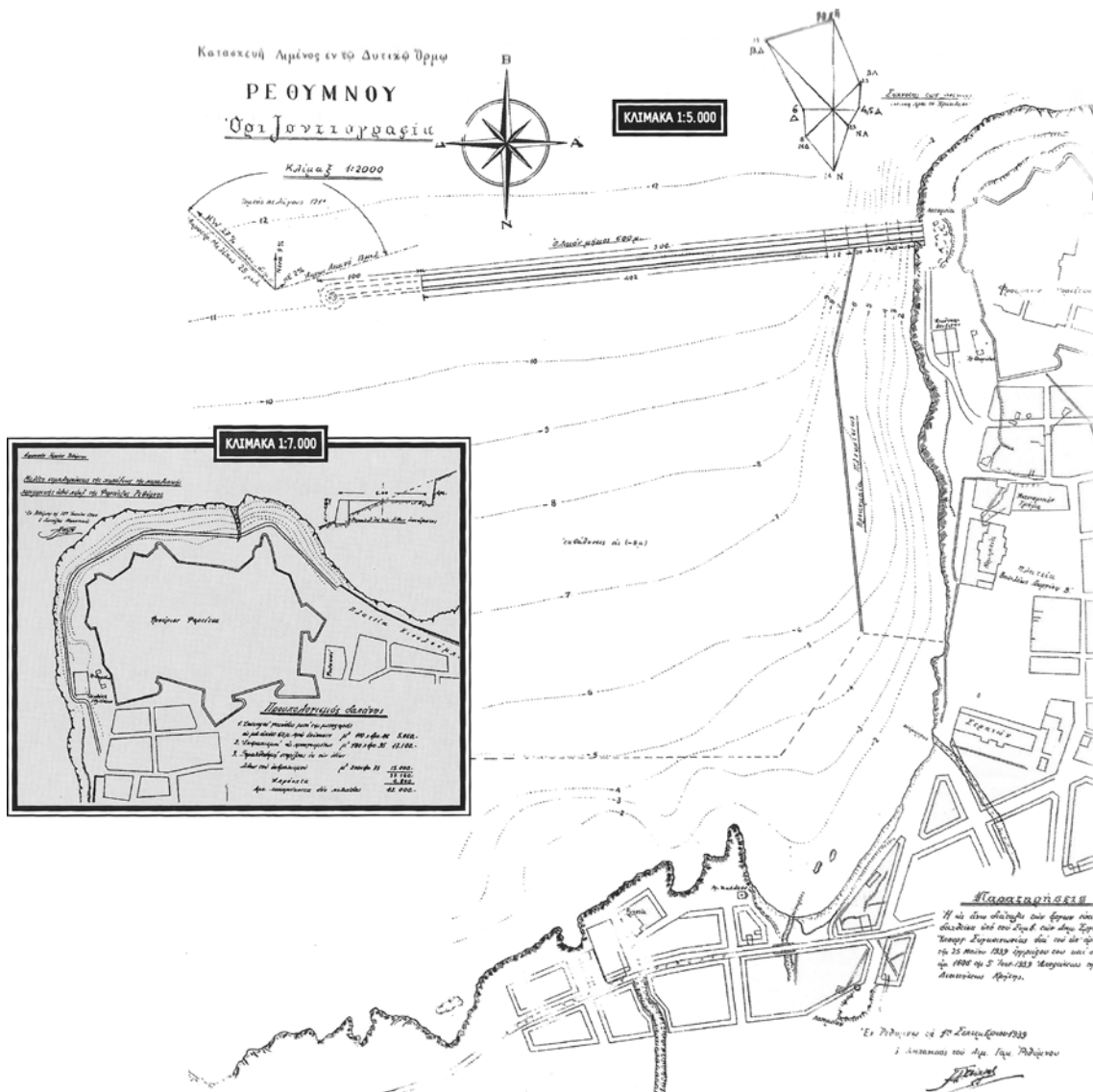
Το σχέδιο πόλης του '30 (Εικ.138, 139) για το Ρέθυμνο έθετε ως στόχο την ολιστική αντιμετώπιση και εξυγίανση των προβλημάτων της Παλιάς Πόλης και τη μετατροπή της σε σύγχρονη. Το σχέδιο αυτό ευτυχώς δεν εφαρμόστηκε, γιατί θα είχε καταστροφικές συνέπειες για την ιστορία του τόπου, καθώς θα κατέστρεφε μεγάλο μέρος του αναγεννησιακού ιστού της πόλης, προκειμένου να διανοιχθούν μεγάλοι δρόμοι στο εσωτερικό της.

98 Μιχάλης Δεληγιαννάκης, *Νομός Ρεθύμνου Χωρικές Παρεμβάσεις Κριτική Παρουσίαση*, Εκδόσεις Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2005, σελ.37-38

99 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.22

Εικόνα 136. Το σύνολο των προτάσεων για κατασκευή λιμανιού στον ανατολικό και στο δυτικό όρμο της πόλης

Εικόνα 137. Το εγκεκριμένο σχέδιο για κατασκευή λιμανιού στο δυτικό όρμο της πόλης

Εικόνα 138. Το σχέδιο πόλεως Ρεθύμνου του 1930

Εικόνα 139. Το σχέδιο πόλεως Ρεθύμνου του 1930

Το Ρέθυμνο κατά τη Γερμανική Κατοχή

Η περίοδος της γερμανικής κατοχής ξεκίνησε στο Ρέθυμνο με την εγκατάσταση στρατιωτικής διοίκησης η οποία επέβλεπε οποιαδήποτε δραστηριότητα. Η περιοχή του Ρεθύμνου¹⁰⁰ υπήρξε ένα από τα τρία μέτωπα της επίθεσης των Γερμανών αλεξιπτωτιστών. Οι Γερμανοί βομβάρδισαν την παλιά πόλη (Εικ.140) και προξένησαν μεγάλες καταστροφές σε κτήρια και αμάχους. Οι κατοικίες στην Φορτέτσα καταστράφηκαν ολοκληρωτικά (Εικ.141). Την ίδια τύχη είχε και ο Στρατώνας¹⁰¹ και αρκετές κατοικίες μέσα στην πόλη. Οι επιλεγμένοι γερμανικοί στόχοι κατά το βομβαρδισμό της πόλης δεν είχαν καμία στρατιωτική σημασία, αλλά ήταν κτήρια - σύμβολα προηγούμενων ιστορικών περιόδων. Ο πραγματικός σκοπός των βομβαρδισμών ήταν η τρομοκράτηση του πληθυσμού¹⁰² και η απαλοιφή της ιστορίας. Με πέτρες από το βομβαρδισμένο Στρατώνα (Εικ.142) οι Γερμανοί κατασκεύασαν το ναζιστικό μνημείο (γερμανικό πουλί) (Εικ.143) στη Σωχώρα. Η χρήση του ίδιου υλικού για την κατασκευή του ναζιστικού μνημείου ήταν μία καθαρά συμβολική ενέργεια. Ο νέος κατακτητής ένιωσε την ανάγκη να υποδηλώσει συμβολικά την παρουσία του σ' ένα τόσο ιστορικό περιβάλλον με την κατασκευή αυτού του μνημείου. Πρόκειται ουσιαστικά για μία επίδειξη δύναμης.

Επιπλέον μετά την κατάληψη της πόλης, κύριο μέλημα των στρατευμάτων κατοχής στάθηκε η κατασκευή οχυρωματικών έργων¹⁰³. Οι Γερμανοί πίστευαν πως μ' αυτά τα έργα θα απέτρεπαν κάθε αποβατική ενέργεια των συμμάχων και θα προστάτευαν τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις και αποθήκες τους από τυχόν αεροπορικές επιδρομές. Με αγγαρεία την οποία επέβαλαν στον ντόπιο πληθυσμό, οι Γερμανοί κατασκεύασαν πολυβολεία, ορύγματα, αποθήκες πυρομαχικών και φυλάκια, σχεδόν σ' όλη την παράκτια ζώνη των Περιβολίων και του Αδελιανού Κάμπου, καθώς και στη Φορτέτσα, στο Ατσιπόπουλο, στο λόφο του Τιμίου Σταυρού, στα Τρία Μοναστήρια, στον Ευλιγιά κ.α. Τοποθέτησαν φρουρές σ' όλες τις εισόδους της πόλης, προκειμένου να ελέγχουν την είσοδο και την έξοδο των κατοίκων. Αυτά ήταν τα γνωστά Γερμανικά Αλτ¹⁰⁴. Τα σημεία ελέγχου ήταν τέσσερα και βρίσκονταν: α) στο οικόπεδο της οικογένειας Τσουρλάκη, σήμερα ξενοδοχείο ΘΕΑΡΤΕΜΙΣ (ανατολικά), β) στο δυτικό σύνορο του οικοπέδου του εργοστασίου στην Αγία Φωτεινή (δυτικά), γ) στη γέφυρα του Ατσιποπούλου (νοτιοδυτικά) και δ) στα Τρία Μοναστήρια (νότια). Επίσης, περιέφραξαν την ακτή με συρματοπλέγματα και νάρκες προκειμένου να αντιμετωπίσουν πιθανή απόβαση των Συμμάχων από το βορρά.

Για την καλύτερη άσκηση της εξουσίας τους επέταξαν τα διασωθέντα από τους βομβαρδισμούς κτήρια (δημόσια και ιδιωτικά) που βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία της πόλης και εγκατέστησαν εκεί τη διοίκηση. Συγκεκριμένα χρησιμοποίησαν τη βασική προπολεμική όδευση της πόλης, τη Λεωφόρο Κουντουριώτου, ως άξονα πάνω στον οποίο και γύρω από τον οποίο ήταν τοποθετημένα τα κέντρα άσκησης της εξουσίας. Η γερμανική Μηχανική Τεχνική Υπηρεσία¹⁰⁵ όπως και η γερμανική Στρατιωτική Αστυνομία (Feldgendarmerei) είχαν ως έδρα τους τη Νομαρχία. Το Γερμανικό Φρουραρχείο, (Ortskommandantur), που δρούσε σε τοπικό επίπεδο, έδρευε στην κλινική του Δανδόλου, στη λεωφόρο Κουντουριώτη, δίπλα στο σημερινό Δημαρχείο. Η Γκεστάπο (Geheime Staatspolizei – Gestapo) είχε ως έδρα της το επιταγμένο σπίτι ιδιοκτησίας Πλεύρη, στην οδό Δημητρακάκη, απέναντι από την πολυκλινική «Κυανός Σταυρός». Η Κραϊς Κομμαντατούρ (Kreiskommandantur) που δρούσε σε περιφερειακό επίπεδο έδρευε στην οδό Χορτάτζη σε σπίτι ιδιοκτησίας του Νίκου Ανδρουλιδάκη. Το επιταγμένο Γυμνάσιο Αρρένων (οδός Μοάτσου) χρησιμοποιήθηκε για ένα διάστημα ως Γερμανικός Στρατώνας.

Ο νέος κατακτητής έδωσε μεγάλη σημασία στην επιβολή της πειθαρχίας και στην τήρηση των νόμων μέσω της ποινής¹⁰⁶ με στόχο τη μετατροπή των αντιφρονούντων σε πειθήνια όργανα και την τρομοκράτηση του λαού. Γι'

100 Μιχάλης Τρούλης, *Ρέθυμνο Ιστορία-Περιήγηση-Σύγχρονη Ζωή*, Εκδόσεις Μίτος Ρέθυμνο 1998, σελ.50-51

101 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.24

102 Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, ό.π., σελ.28

103 Μιχάλης Τρούλης, *Ταξιδεύοντας στο Ρέθυμνο*, Εκδόσεις Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2011, σελ.57

104 Αθηνά Πετρακάκη, *Πυξίδα Οδηγός στην Ιστορία του Ρεθύμνου*, ό.π., σελ.18

105 Μάρκος Πολιουδάκης, *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο (Η Χαμένη Νίκη)*, Ρέθυμνο 1993, σελ.415

106 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.17, 65-66

αυτό στο φρούριο της Φορτέτζας (Εικ.144) κατά τη διάρκεια της κατοχής λειτούργησαν φυλακές, όπου έλαβαν χώρα πολλές εκτελέσεις και βασανιστήρια. Βασανιστήρια γίνονταν και στα υπόγεια των γερμανικών φρουραρχείων.

Οι Γερμανοί κατά την παραμονή τους στο Ρέθυμνο κατασκεύασαν δύο νεκροταφεία. Το πρώτο γερμανικό Νεκροταφείο βρισκόταν στο Μασταμπά (Εικ.145) και καταστράφηκε το 1960, ύστερα από τη μετακομιδή των οστών στο γενικό γερμανικό Νεκροταφείο στο Μάλεμε. Το δεύτερο γερμανικό Νεκροταφείο βρισκόταν στη θέση του σημερινού Γηροκομείου, στα Μισίρια, καταστράφηκε κι αυτό και τα οστά μεταφέρθηκαν επίσης στο γενικό γερμανικό Νεκροταφείο στο Μάλεμε. Σήμερα σώζεται μόνο ο τοίχος του στην παλιά Εθνική οδό.

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν προβλήματα υγείας και νοσηλείας των Γερμανών στρατιωτών και αξιωματούχων το 1941 επιτάχθηκε¹⁰⁷ από τους κατακτητές η κλινική Μαρουλή, για να γίνει παθολογική, και η κλινική Φραγκεδάκη, για να γίνει χειρουργική. Το 1942 συγχωνεύτηκαν και τα δύο τμήματα στην κλινική Μαρουλή και δημιουργήθηκε το Κρατικό Νοσοκομείο Ρεθύμνου. Το Γερμανικό στρατιωτικό νοσοκομείο Ρεθύμνου λειτουργούσε στην Κατοχή στο κτίριο του Ορφανοτροφείου.

Τους πρώτους μήνες της Κατοχής στο Ρέθυμνο, οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν τον Ιερό Ναό των 4 Μαρτύρων¹⁰⁸ ως γκαράζ αυτοκινήτων και μοτοσυκλετών προτού τον μετατρέψουν σε στάβλο. Την ίδια περίοδο σε τμήμα κατοικιών της οδού Βερνάρδου λειτούργησε γερμανικός φούρνος από τον οποίο σήμερα σώζεται η υψικάμινος¹⁰⁹. Κατά την υποχώρησή τους οι Γερμανοί ανατίναξαν το αεροδρόμιο Ρεθύμνου και την Ατσιπουλιανή ή Ατσιποπουλιανή Καμάρα¹¹⁰ (γέφυρα) (Εικ.146) και προέβησαν σε ενέργειες εκδικητικής μορφής προς το Ρεθυμνιώτικο λαό. Τέτοιες ήταν η ανατίναξη του επιπρομαχώνα του Αγίου Λουκά στη Φορτέτζα, η αχρήστευση του λιμανιού μέσω της απόφραξής του και η προσπάθεια ανατίναξης του φάρου¹¹¹, ενέργεια που ευτυχώς αποφεύχθηκε.

Κατά την παραμονή τους στο Ρέθυμνο οι Γερμανοί έθεσαν ως στόχο τον πλήρη έλεγχο της πόλης μέσω της απόλυτης άσκησης της εξουσίας τους. Θέλησαν να επιβάλλουν τις δικές τους μορφές, επειδή τα μνημεία - σύμβολα των προηγούμενων περιόδων έστεκαν αγέρωχα στο πέρασμα των χρόνων και όριζαν τη μορφή της πόλης. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί την προσπάθεια τους ν' απαλείψουν την ιστορία του τόπου από την πρώτη στιγμή που έφτασαν με τα αεροπλάνα, έως την τελευταία στιγμή που έφυγαν με τα πόδια. Μία προσπάθεια που φυσικά δεν ήταν δυνατό να ευοδωθεί, αφού η ιστορία δεν παραγράφεται, δε διαγράφεται, δεν ξαναγράφεται.

Εικόνα 140. Η πλατεία του Άγνωστου Στρατιώτη, μετά το βομβαρδισμό

Εικόνα 141. Η Φορτέτζα βομβαρδισμένη

107 Αθηνά Πετρακάκη, ό.π., σελ.158

108 Μάρκος Πολιουδάκης, ό.π., σελ.294

109 Στάθης Κελέκης, *Ολοκληρωμένη Αστική Παρέμβαση στο Ν.Α. τμήμα της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου*, Έκδοση Γραφοτεχνική Κρήτης, Ρέθυμνο 2008

110 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.91

111 Χαρίδημος Παπαδάκης, *Ο Αιγυπτιακός Φάρος του Ρεθύμνου*, Εκδόσεις Γραφικές Τέχνες Καραγιαννάκη, Ρέθυμνο 2009, σελ.123

Εικόνα 142. Ο στρατώνας κατεδαφισμένος, περίπου το 1950. Αριστερά στο γήπεδο διακρίνεται το ναζιστικό μνημείο και στη Φορτέτζα φαίνονται τα βομβαρδισμένα σπίτια δεξιά του τρούλου

Εικόνα 143. Το ναζιστικό μνημείο που κατασκεύασαν οι Γερμανοί με πέτρες από το βομβαρδισμένο στρατώνα

Εικόνα 144. Γερμανοί στρατιώτες στη Φορτέτζα με αντιαρματικό όπλο το 1941

Εικόνα 145. Το γερμανικό Νεκροταφείο στο Μασταμπά

Εικόνα 146. Η Ατσιποπουλιανή Καμάρα

Η Μεταπολεμική περίοδος

Μετά την οριστική αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Κρήτη επικράτησε μία μακρά περίοδος ανασυγκρότησης. Η οικονομική ανάπτυξη μετά τον πόλεμο υπήρξε πρωταρχικός στόχος. Η μεταπολεμική Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά το 1960, μεταμορφώθηκε με γρήγορο ρυθμό. Η αστυφιλία και η οικονομική πρόοδος όμως δημιούργησαν μεγάλα προβλήματα στη διαχείριση του χώρου¹¹². Το Κράτος δεν ανέλαβε τον κοινωνικό του ρόλο, αλλά μετέθεσε το πρόβλημα στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Η κάλυψη των οικιστικών αναγκών έγινε με το σύστημα της αντιπαροχής που μεταφέρθηκε γρήγορα σ' όλο τον ελλαδικό χώρο. Τα κατεστραμμένα σπίτια από τους βομβαρδισμούς των Γερμανών ανοικοδομήθηκαν σύμφωνα με τις διατάξεις «περί βομβοπλήκτων» (Εικ.147), στο αρχικό τους περίγραμμα, αγνοώντας το σχέδιο πόλης¹¹³. Η ανοικοδόμηση της πόλης έγινε από τους κατοίκους με κριτήριο την άμεση κάλυψη των αναγκών στέγασης σε αντίθεση με αρκετές ιστορικές πόλεις της Ευρώπης που ανοικοδομήθηκαν με κρατική πρωτοβουλία και με κριτήριο την αποκατάσταση των μνημείων τους. Για την κάλυψη των άμεσων αναγκών στέγασης των οικονομικά ασθενέστερων ομάδων στο Ρέθυμνο το Κράτος περιορίστηκε στην οικοδόμηση των λεγόμενων τετρακατοικιών, νοτιοανατολικά της Σχολής Αστυνομίας. Πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά έργα εκείνης της περιόδου στο Ρέθυμνο. Η συνοικία των «βομβοπλήκτων» βρίσκεται σήμερα στη συμβολή των οδών Ασκούτση και Καούνη.

Η ενίσχυση του πολιτισμού και της παιδείας (Βιβλιοθήκη, Πνευματική Εστία) των παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων του λαού (Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου) επιτάχθηκαν και πάλι προκειμένου να ενισχύσουν την εθνική ιδέα και να επουλώσουν τις πληγές που άφησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Γι' αυτό το λόγο ιδρύθηκε η Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου και στεγάστηκε το 1945 στο κτίριο του πρώην Παρθεναγωγείου, όπου παραμένει μέχρι σήμερα. Το 1965 ιδρύθηκε η Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου. Το Λύκειο Ελληνίδων και το τζαμί Νερατζέ (Ωδείο) λειτούργησαν ως χειμερινοί κινηματογράφοι και κατασκευάστηκε ένας επιπλέον χειμερινός κινηματογράφος το Καρτάλειο και τρεις θερινοί (η Ευφροσύνη, η Όαση, τ' Αστέρια). Κατεδαφίστηκε ο Στρατώνας και περιφράχτηκε το γήπεδο της Σωχώρας. Στις δεκαετίες του '50 και του '60 κατεδαφίστηκε ο ναός της Μητρόπολης¹¹⁴ και τα κτήρια που βρίσκονταν γύρω της. Κατόπιν κατασκευάστηκε ο νέος Μητροπολιτικός ναός με τη σημερινή του μορφή και ο χώρος γύρω του διαμορφώθηκε σε πλατεία.

Το κράτος έδωσε έμφαση σε προγράμματα Πρόνοιας για τον πληθυσμό που δοκιμαζόταν από την ανέχεια, κατασκευάζοντας το Γενικό Νοσοκομείο Ρεθύμνου. Το Γενικό Νοσοκομείο Ρεθύμνου μέχρι το 1954 λειτούργησε στο χώρο του Ορφανοτροφείου εκεί όπου βρισκόταν κατά την Κατοχή το Γερμανικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Το 1954 εγκαινιάζεται το νέο νοσοκομείο¹¹⁵ (Εικ.148) το οποίο χωροθετήθηκε στην ίδια θέση που βρίσκεται και σήμερα το νοσοκομείο, νότια του δημοτικού κήπου και μεταξύ των οδών Τρανταλλίδου και Κουμουνδούρου.

Το Ρέθυμνο άλλαξε όψη. Διανοίχτηκαν νέοι δρόμοι και δημιουργήθηκαν δημόσιοι χώροι. Κατασκευάστηκε το νέο λιμάνι και δημιουργήθηκε ο περιφερειακός δρόμος (Εικ.149, 150, 151, 152, 153), δύο έργα μεγάλης κλίμακας και πνοής για τον τόπο. Ακόμη διανοίχτηκαν οι οδοί Αρκαδίου - μετά την κατεδάφιση του Πύργου του Ρολογιού (Εικ.154) - Μελισσηνού με τη διχοτόμηση ενός οικοδομικού τετραγώνου και Γερακάρη με την κατεδάφιση στρατιωτικών καταλυμάτων. Επιπλέον δημιουργήθηκε η Πλατεία Ιερολοχιτών στην περιοχή του κατεδαφισμένου Προμαχώνα της Άμμου και κατασκευάστηκε ο περιφερειακός δρόμος της Φορτέτζας. Στην Πλατεία των Τεσσάρων Μαρτύρων κατεδαφίστηκαν τελικά το 1958 τα Χασαπιά εξαιτίας των προβλημάτων που δημιουργούσαν στους περιοίκους μετά τον πόλεμο. Στις δεκαετίες '50 και '60 τέθηκε ως βασικός στόχος η ανάπτυξη του Ελληνικού τουρισμού και ενισχύθηκε με το πρόγραμμα «Ξενία» (Εικ.155) του ΕΟΤ. Η μελέτη του «Ξενία» στο Ρέθυμνο έγινε από ομάδα αρχιτεκτόνων της Τεχνικής Υπηρεσίας του ΕΟΤ με προϊστάμενο τον Άρη Κωνσταντινίδη και κατασκευάστηκε κοντά στην πλατεία του

112 Μιχάλης Δεληγιαννάκης, ό.π., σελ.42

113 Μιχάλης Δεληγιαννάκης, ό.π., σελ.38

114 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.25

115 Νίκος Δερεδάκης, *Τα Νοσοκομεία του Ρεθύμνου*, Έκδοση Ιατρικός Σύλλογος Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2013, σελ.30

Αγνώστου Στρατιώτη το 1961. Σήμερα λειτουργεί ως Φοιτητική Εστία του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '60, η Παλιά Πόλη του Ρεθύμνου ήταν το κέντρο μιας ισχυρής οικονομικά ενδοχώρας. Κύριος στόχος της ανασυγκρότησης ήταν η επέκταση της σύγχρονης πόλης εκτός της περιοχής της παλιάς. Η οικονομική καχεξία και η αντίστοιχη οικιστική υποβάθμιση οδηγούσε τα εύπορα στρώματα να κατοικήσουν έξω από τα τείχη, ενώ τα φτωχότερα στρώματα από την ύπαιθρο έπαιρναν τη θέση τους στην Παλιά Πόλη. Θέμα διατήρησης της Παλιάς Πόλης¹¹⁶ δεν υπήρχε μέχρι που άρχισαν να «εισβάλλουν» οικοδομές «μοντέρνες», όπως αυτή που βρίσκεται ανατολικά της Πλατείας Πετυακή, το ξενοδοχείο της Πλατείας Γκιουλούμπαση και η οικοδομή στη συμβολή Αρκαδίου και Μενιουδάκη. Το 1963 κατασκευάστηκε το νέο Δημαρχιακό Μέγαρο Ρεθύμνου (Εικ.156). Η κατασκευή του αποσκοπούσε στο να αποκτήσει η πόλη ένα σύγχρονο διοικητικό κέντρο. Το ίδιο κτήριο λειτουργεί και σήμερα ως Δημαρχείο με κάποιες μικρές επεμβάσεις στο εσωτερικό του, που το κατέστησαν πιο λειτουργικό. Το Δημαρχείο κτίστηκε στην περιοχή, όπου βρισκόταν η ενετική τάφος των τειχών και πάνω στην κεντρική οδική αρτηρία της νέας πόλης, τη λεωφόρο Παύλου Κουντουριώτη.

Στη θέση του πρώτου ημιτελή ναού των Τεσσάρων Μαρτύρων¹¹⁷ που κατεδαφίστηκε, ανεγέρθηκε ο δεύτερος, που κατεδαφίστηκε αργότερα το 1972. Όσον αφορά στο λιμάνι, η ζωή και ο τρόπος εργασίας σ' αυτό μέχρι τη δεκαετία του '70 δε μεταβλήθηκε ουσιαστικά και τα προβλήματα εστιάστηκαν στη μεταφορά και φόρτωση των προϊόντων στα εμπορικά πλοία, που άραζαν τότε εκτός του λιμανιού απροφύλαχτα στο πέλαγος. Το 1956 ξεκίνησε η τμηματική κατασκευή του νέου λιμενοβραχίονα¹¹⁸. Αμέσως άρχισε και η προσάμμωση, που περιορίστηκε τη δεκαετία του '70 με την κατασκευή του ανατολικού βραχίονα στην Προκυμαία (Εικ.157, 158), που είχε γίνει πια βασικός τόπος αναψυχής τα βράδια του καλοκαιριού. Από το 1965 και μετά άλλαξε ο τρόπος φωτισμού της Προκυμαίας και έγιναν οι νησίδες με τους φοίνικες, τις πικροδάφνες και τις αγγελικές. Ακόμη το 1966 εκπονήθηκε η μελέτη για την τουριστική αξιοποίηση της Φορτέτζας από το διάσημο Αρχιτέκτονα Δημήτρη Πικιώνη (Εικ.159).

Εικόνα 147. Η συνοικία των βομβόπληκτων τη δεκαετία του '60

Εικόνα 148. Το νέο Νοσοκομείο Ρεθύμνου

116 Μιχάλης Δεληγιαννάκης, ό.π., σελ.39

117 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.169-170

118 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.29

Εικόνα 149. Ο Γκιουλούμπασης από τη Φορτέτζα (1943)

Εικόνα 150. Ο Γκιουλούμπασης από τη Φορτέτζα (1960)

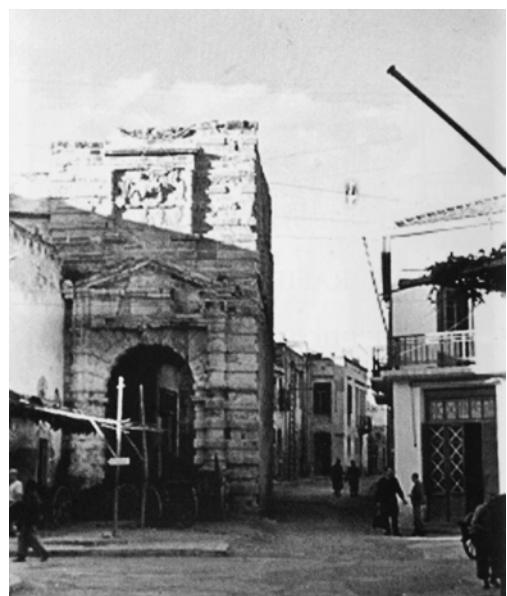
Εικόνα 151. Η περιοχή της Σαχώρας γύρω στο 1900

Εικόνα 152. Η διάνοιξη του περιφερειακού δρόμου της Φορτέτζας (1965)

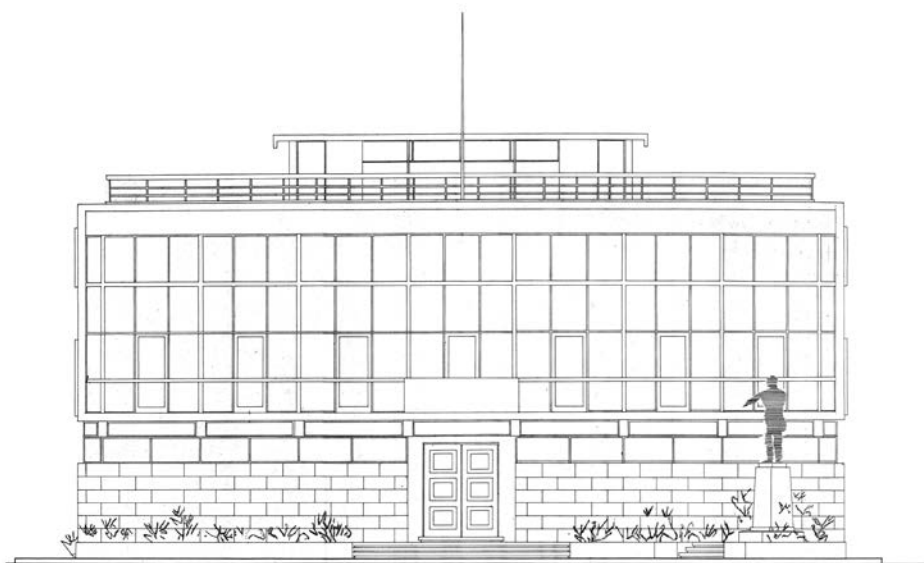
Εικόνα 153. Τοποθέτηση ογκόλιθων στο κρηπίδωμα (1960)

Εικόνα 154. Ο Πύργος του Ρολογιού σε φωτογραφία του Γερμανού στρατιώτη E. Gudrich το 1943

Εικόνα 155. Η περιοχή του Ξενία το 1970. Η προσάμμωση έχει ξεκινήσει, ενώ διακρίνεται τμήμα του υπήνεμου μόλου και η βιομηχανική περιοχή στα ανατολικά, με τη ΒΙΟ, την κονσερβοποιία Δομαζάκη κλπ.

Εικόνα 156. Η κύρια όψη του νέου Δημαρχειακού Μεγάρου (1963)

Εικόνα 157. Η παραλία το 1900 πριν την κατασκευή της προκυμαίας

Εικόνα 158. Η προκυμαία

Εικόνα 159. Γενικό σχέδιο διαμόρφωσης της Φορτέτζας από τη μελέτη του Δ. Πικιώνη 1966

Περίοδος Δικτατορίας των Συνταγματαρχών

Την περίοδο της Επταετίας (1967-1974) οι Συνταγματάρχες που ανέλαβαν την εξουσία εφάρμοσαν ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων έργων (υποδομών) σε όλη τη Χώρα με έντονο εθνικιστικό πνεύμα. Το 1967 η Παλιά Πόλη κηρύχθηκε ως ιστορικά διατηρητέος τόπος και υπήχθη σε Αρχαιολογικό έλεγχο. Η περίοδος της Δικτατορίας (1967 – 1974) λειτούργησε ανασταλτικά ως προς τον τρόπο διαχείρισης των προβλημάτων του χώρου¹¹⁹. Κύριος παράγοντας υπήρξε η πολιτική εκμετάλλευση του προβλήματος, με την ψήφιση του Αναγκαστικού Νόμου (Α.Ν. 395 / 68) για την αύξηση του συντελεστή δόμησης που δεν εφαρμόστηκε σε μεγάλο τμήμα της πόλης και έτσι τα χειρότερα αποφεύχθηκαν.

Οι Συνταγματάρχες έδωσαν προτεραιότητα στην κατασκευή έργων με κοινωνικό όφελος για τους κατοίκους της Κρήτης. Κύριος στόχος των Συνταγματαρχών ήταν ν' αποκτήσουν την εύνοια του λαού και να εδραιώσουν την εξουσία τους. Με εντολή τους, η Υπηρεσία Στρατού γνωστή και ως ΜΟΜΑ (Μικτές Ομάδες Μηχανημάτων Ανασυγκροτήσεως), κατασκεύασε το 1969 το ΒΟΑΚ (Βόρειο Οδικό Άξονα Κρήτης), που διατρέχει μέχρι σήμερα τα βόρεια παράλια του νησιού από το Καστέλλι Κισσάμου Χανίων έως τη Σητεία. Η κατασκευή του επηρέασε μακροπρόθεσμα την ανάπτυξη του νησιού αλλά και της σύγχρονης πόλης του Ρεθύμνου. Ο αυτοκινητόδρομος έθεσε ένα ισχυρό όριο στην ανάπτυξη της πόλης προς το Νότο, που άρχισε να αναπτύσσεται κατά βάση γραμμικά και παράλληλα με τον μεγάλο οδικό άξονα, στη διεύθυνση Ανατολής – Δύσης. Επιπλέον η κατασκευή της Νέας Μεγάλης Εκκλησίας προς τιμήν των Τεσσάρων Μαρτύρων, που κατάγονταν από το Ρέθυμνο, εξυπηρετούσε το στόχο των πραξικοπηματιών για την εδραίωση της εξουσίας τους μέσω της θρησκείας. Έτσι μετά από προσωπική δέσμευση του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου κατεδαφίσθηκε το 1972 ο Β' Ναός των Τεσσάρων Μαρτύρων¹²⁰ (Εικ.160) και ξεκίνησε η ανέγερση του Γ' (Εικ.161) κατά σειρά ναού στον ίδιο χώρο. Ο νέος Ναός είχε μεγαλύτερες διαστάσεις από τον πρώτο και ήταν πιο μεγαλοπρεπής. Τέλος, η υπόσχεση του Ρεθυμνιώτη δικτάτορα, Στυλιανού Παττακού¹²¹ για ίδρυση Πανεπιστημίου στην Κρήτη, με έδρα το Ρέθυμνο, υπήρξε ακόμη μία κίνηση με στόχο την ενδυνάμωση των σχέσεων εμπιστοσύνης με το λαό του Ρεθύμνου.

Εικόνα 160. Ο δεύτερος ναός των αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων

Εικόνα 161. Ο νεότερος (τρίτος) ναός των αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων

119 Μιχάλης Δεληγιαννάκης, ό.π., σελ.42

120 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.170

121 Αθηνά Πετρακάκη, ό.π., σελ.234

Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, τα προβλήματα διαχείρισης του χώρου σ' όλη την Ελλάδα οφείλονταν στη ραγδαία υποβάθμιση του αστικού χώρου και στην έλλειψη υποδομών. Τη δεκαετία του 1970 δύο νέοι παράγοντες¹²² έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη και επανακαθόρισαν την πορεία του Ρεθύμνου. Η ίδρυση του Πανεπιστημίου και η ανάπτυξη του Τουρισμού (Εικ.162) με την κατασκευή νέων τουριστικών εγκαταστάσεων μετέβαλαν πλήρως τη μορφή και τη λειτουργία της Παλιάς Πόλης. Κύριος στόχος μετά τη Μεταπολίτευση ήταν η κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση του Ρεθύμνου με έργα πνοής και η μακροπρόθεσμη ανάπτυξη με έμφαση στην παιδεία του λαού. Τέτοιο έργο υπήρξε η ίδρυση του Πανεπιστημίου Κρήτης με έδρα του το Ρέθυμνο και η κατασκευή της πρώτης Πανεπιστημιούπολης στην περιοχή των Περιβολίων. Η εγκατάσταση της Πανεπιστημιούπολης και η παράλληλη κατάργηση του πολεοδομικού σχεδίου του οικισμού αποδείχτηκε μεγάλο λάθος καθώς ο οικισμός δέχτηκε την οικοδομική πίεση της πόλης και χωρίς σχέδιο απέκτησε τη σημερινή του εικόνα. Το Πανεπιστήμιο και η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης λειτούργησαν ως παράγοντες ανόρθωσης του πνευματικού επιπέδου των κατοίκων της πόλης. Η ανάδειξη και «τουριστική αξιοποίηση» της Παλιάς Πόλης, οδήγησε στην αλλαγή της δημογραφικής σύνθεσης του πληθυσμού της και στην εμπορική της εκμετάλλευση. Έτσι πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες επεμβάσεις αποκατάστασης στα κτήρια της και εκπονήθηκε το ρυθμιστικό σχέδιο προστασίας και ανάδειξης της Παλιάς Πόλης.

Συγκεκριμένα το 1974 συντάχθηκε από τη μελετητική ομάδα των Μουτσόπουλου – Ζέρβα η «Μελέτη προστασίας και ανάδειξης της Παλιάς Πόλης» και το 1976 καθορίστηκαν ειδικοί όροι δόμησης σ' αυτήν. Η Πολεοδομία όμως εξακολουθούσε να εφαρμόζει το ρυμοτομικό του 1948 το οποίο ρυμοτομούσε τις προσόψεις των κτηρίων, ενώ η Αρχαιολογική Υπηρεσία επιθυμούσε τη διατήρησή τους. Επειδή ο απαιτούμενος χρόνος για τις εγκρίσεις της Πολεοδομίας και της Αρχαιολογίας ήταν πολύ μεγάλος και το περιεχόμενό τους αντιφατικό εκδηλώθηκε καθολική άρνηση των κατοίκων να υπακούσουν σε οποιοδήποτε κανόνα προστασίας της Παλιάς Πόλης. Το 1977 εκδόθηκε η διδακτορική διατριβή του Ιορδ. Δημακόπουλου «Τα σπίτια του Ρεθύμνου» και το 1978 η Παλιά Πόλη κηρύχθηκε παραδοσιακός οικισμός¹²³, ενώ το 1979 εκδόθηκαν «Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» της Ι. Στεριώτου. Οι δύο αυτές μελέτες βοήθησαν στην αναγνώριση της αξίας των κτισμάτων της Παλιάς Πόλης ιδίως των ενετικών. Με το Προεδρικό Διάταγμα του 1985 τροποποιήθηκε το ρυμοτομικό σχέδιο της Παλιάς Πόλης¹²⁴ και καθιερώθηκαν ειδικοί όροι δόμησης. Σ' αυτό περιήλθαν και κάποιες γενικές χρήσεις γης. Αποκαταστάθηκαν πολλά κτήρια, άλλα με μεγαλύτερη και άλλα με μικρότερη επιτυχία. Δημόσια κτήρια που δέχτηκαν τις πιο επιτυχημένες επεμβάσεις είναι τα ακόλουθα: το Μουσείο Ενάλιας Ζωής, το Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο, το σπίτι του Αρχαιολογικού Τομέα του Πανεπιστημίου, ο ξενώνας ΕΥΡΩΠΗ του Πανεπιστημίου και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Ερευνών. Το 1991 άρχισε η λειτουργία του Αρχαιολογικού Μουσείου, που στεγάζεται μέχρι σήμερα στο πενταγωνικό οχυρό ανατολικά της Φορτέτσας. Το 1995 η πόλη του Ρεθύμνου εντάχθηκε στο Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων. Μεγάλης κλίμακας έργο του τέλους του αιώνα ήταν η μεταφορά των Πανεπιστημιακών Σχολών Ρεθύμνου στην Πανεπιστημιούπολη του Γάλλου που αποφασίστηκε το 1997.

Κύριος παράγοντας της ζωής της πόλης υπήρξε ακόμη η βιομηχανική και βιοτεχνική δραστηριότητα¹²⁵ στη δυτική, ανατολική και νότια είσοδο του Ρεθύμνου (Εικ.163). Υπάρχουν στοιχεία που καταδεικνύουν ότι κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο οι σαπωνοποιίες δραστηριοποιούνταν μέσα στην πόλη, στις παραθαλάσσιες συνοικίες της και τα βυρσοδεψία (ταμπακαριά) ήταν συγκεντρωμένα αρχικά στο ρέμα Συνατσάκη και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στη δυτική ακτή της πόλης, όπου και παρέμειναν μέχρι την οριστική παύση της λειτουργίας τους. Αλλά και πολλές από τις βιομηχανικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις του Ρεθύμνου που κατασκευάστηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου με τη χαρακτηριστική αρχιτεκτονική της περιόδου λειτούργησαν μέχρι τη δεκαετία του '70 – '80. Πρόκειται για ένα

122 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.31

123 Μιχάλης Δεληγιαννάκης, ό.π., σελ.39

124 Γιάννης Σπανδάγος, ό.π., σελ.31

125 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.60-63

σύνολο βιομηχανικών κτηρίων όπως βυρσοδεψεία, παστοποιεία, σαπωνοποιεία, πυρηνελαιουργεία, κ.λπ. τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στην παράκτια περιοχή του Κουμπέ, δυτικά της παλιάς πόλης. Επιπλέον η μεγαλύτερη μονάδα παραγωγής ελαίου, που ανήκε στις Ελαιουργίες της Ελλάδος (ΕΤΕΛ) και είναι γνωστή ως ΒΙΟ, λειτούργησε κατά την περίοδο 1919 – 1975 στην περιοχή της Καλλιθέας, ανατολικά της Παλιάς Πόλης. Απ’ αυτήν απομένει σήμερα μόνο το φουγάρο του έτους 1948.

Σήμερα η πόλη αναπτύσσεται, όπως υπαγορεύει η γεωμορφολογία του εδάφους κατά μήκος του ΒΟΑΚ στον άξονα Ανατολής – Δύσης (Εικ.164). Η οικοδομική δραστηριότητα εντείνεται ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα με αποτέλεσμα τη δημιουργία της σύγχρονης πόλης. Το διοικητικό κέντρο της πόλης (Δημαρχείο) εξακολουθεί να βρίσκεται εκτός των τειχών της Παλιάς Πόλης στη νέα πόλη. Το ίδιο και το Δικαστικό Μέγαρο το οποίο βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της πόλης. Οι δημόσιες υπηρεσίες απλώνονται πάνω στις κύριες οδικές αρτηρίες. Το νοσοκομείο με τη σύγχρονη πτέρυγα παραμένει εντός της πόλης στην περιοχή νότια του Δικαστικού Μεγάρου. Η νέα Πανεπιστημιούπολη και το Εθνικό Στάδιο της πόλης βρίσκονται στην περιοχή του Γάλλου (Εικ.165). Το στρατόπεδο βρίσκεται κοντά στον κόμβο Ατσιποπούλου και αποτελεί το όριο της πόλης προς τα δυτικά. Πέραν του στρατοπέδου και εκατέρωθεν της Εθνικής Οδού συγκεντρώνονται πλέον οι βιοτεχνίες, οι βιομηχανίες και διάφορες εταιρείες που προσφέρουν ποικίλες υπηρεσίες. Στα νότια η πόλη αναπτύσσεται ιδιαίτερα προς την περιοχή που βρίσκεται το Ατσιπόπουλο και το Βιολί Χαράκι. Στα ανατολικά της πόλης, στον Πλατανιά και τα Μισσίρια (Εικ.166) συγκεντρώνονται οι μεγάλες τουριστικές μονάδες, ενώ στην περιοχή του Λατζιμά (Εικ.167) που βρίσκεται ανατολικότερα υπάρχουν σύγχρονες βιοτεχνίες και βιομηχανίες. Σήμερα οι μεγαλύτερες βιοτεχνίες – βιομηχανίες του Ρεθύμνου του 20ού αιώνα, αυτές που έδιναν στην πόλη παλαιότερα έναν χαρακτήρα παραγωγικό – μεταποιητικό δεν υφίστανται (Εικ.168). Η οικονομία της σύγχρονης πόλης στηρίζεται στην παροχή υπηρεσιών. Η πτώση του δευτερογενούς τομέα παραγωγής και η άνοδος του τριτογενούς τομέα είναι κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης οικονομίας της χώρας και η πόλη του Ρεθύμνου δεν θα μπορούσε να μην επηρεαστεί από αυτό το γεγονός.

Εικόνα 162. Η ανατολική παραλία κατακλυσμένη σήμερα από ομπρέλες και ξαπλώστρες

Εικόνα 163. Η Καλλιθέα στις αρχές της δεκαετίας του '60. Διακρίνεται η ΒΙΟ και στο βάθος η βιομηχανική ζώνη του Κουμπέ με τα φουγάρα

Εικόνα 164. Η γεωμορφολογία του εδάφους και ο ΒΟΑΚ αποτελούν ένα ισχυρό όριο για την ανάπτυξη της πόλης προς το νότο

Εικόνα 165. Αεροφωτογραφία της Πανεπιστημιούπολης Ρεθύμνου και του Εθνικού Σταδίου Γάλλου

Εικόνα 166. Αεροφωτογραφία όπου διακρίνεται η έντονη τουριστική ανάπτυξη στο θαλάσσιο μέτωπο από τα Μισίρια μέχρι το Ρέθυμνο

Εικόνα 167. Μεγάλη βιομηχανική μονάδα στην περιοχή του Λατζιμά

Εικόνα 168. Η περιοχή του Κουμπέ σήμερα χωρίς τις βιομηχανικές μονάδες του παρελθόντος

Κεφάλαιο Δ': Αστικές παράμετροι

Εικόνα 169. Αεροφωτογραφία της πόλης του Ρεθύμνου του 1993

Το όριο της πόλης του Ρεθύμνου

Εικόνα 170. Η τάφος των τειχών ως όριο της πόλης του Ρεθύμνου την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας

Τα όρια καθορίζουν χώρους ή περιοχές. Διαχωρίζουν ή διαβαθμίζουν το ιδιωτικό από το δημόσιο. Περικλείουν το ασφαλές, το προσωπικό. Προτείνουν ένα συγκεκριμένο τρόπο θέασης των πραγμάτων. Θέτουν φραγμούς και αποκλείουν την είσοδο ή αφήνουν διόδους επικοινωνίας. Τα όρια στην αρχιτεκτονική μπορεί να είναι φυσικά, όπως εκείνα που προκύπτουν από γειτνιάσεις με στοιχεία του τοπίου ή τεχνητά, όπως κατασκευές περισσότερο ή λιγότερο συμπαγείς, διαφανείς ή αδιαφανείς. Ακόμα πιο αφαιρετικά, τα όρια μπορεί να είναι ίχνη στο χώρο και στο χρόνο, υλικά ή άυλα. Στην αρχιτεκτονική τα όρια διακρίνουν μορφές του χώρου με διαφορετικές ποιότητες.

Η αναζήτηση της έννοιας του ορίου στο χώρο συνιστά μία πορεία γεμάτη αντιθέσεις αλλά και ομοιότητες στο διηνεκές του χρόνου. Στηρίζεται στη διαρκή ανάγκη του ανθρώπου να επαναπροσδιορίσει το περιβάλλον γύρω του, το χώρο της κατοικίας του, της εργασίας του, της εκπαίδευσής του και γενικά το χώρο δραστηριοποίησής του. Η σαφήνεια που χαρακτήριζε τη δομή και το υλικό των ορίων (π.χ. τείχος) σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους, έκανε εντονότερη τη διάκριση ανάμεσα στο τι είναι δημόσιο και τι ιδιωτικό, τι ανήκει στην ύπαιθρο και τι στην πόλη. Αντίθετα, στη σύγχρονη εποχή, το όριο ανάμεσά τους δεν προσδιορίζεται με οριστικό τρόπο και δεν αντιμετωπίζεται ως φράγμα ή περιορισμός, αλλά γίνεται μία ενδιάμεση μεταβατική περιοχή, π.χ. ένας δρόμος.

Οποιαδήποτε πόλη, για να οριστεί, έχει ανάγκη κάποιο όριο, είτε αυτό είναι φυσικό, είτε τεχνητό. Το όριο αυτό διαφέρει από πόλη σε πόλη και από εποχή σε εποχή. Μπορεί να αλλάζει μορφή στο χώρο και στο χρόνο, αλλά σηματοδοτεί πάντοτε την ίδια σχέση. Αποτυπώνει τη διαφορά μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου, του μέσα και του έξω. Σε κάθε ιστορική περίοδο η εξουσία θέτει τα όριά της στην πόλη, προκειμένου να ορίσει το πεδίο επιρροής της.

Ειδικότερα η ελληνική πόλη¹²⁶ αναπτύσσεται με κατεύθυνση από το εσωτερικό στο εξωτερικό και το συντακτικό της στοιχείο είναι οι κατοικίες και ο ναός. Μόνο μετά την **Αρχαϊκή περίοδο**, για σκοπούς καθαρά αμυντικούς, οι ελληνικές πόλεις περιτειχίζονται, αλλά σε καμία περίπτωση τα τείχη δεν είναι το πρωτογενές στοιχείο τους. Πρόκειται για μία πόλη - κράτος, όπου οι κάτοικοί της ανήκουν στην πόλη, αλλά στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι διασκορπισμένοι στην ύπαιθρο. Συνεπώς ο δεσμός με την ύπαιθρο είναι πολύ ισχυρός.

Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πόλης – κράτους διακρίνονται και στην αρχαία Ρίθυμνα. Ο λόφος του Παλαιοκάστρου αποτέλεσε το λίκνο της αρχαίας πόλης και υπήρξε το πρώτο φυσικό όριο της ακρόπολης, στο οποίο αργότερα θα πρέπει να προστέθηκε και κάποιο τεχνητό όριο για αμυντικούς σκοπούς. Η πόλη που αναπτύχθηκε κάτω από το λόφο δεν είναι γνωστό αν διέθετε κάποιο τεχνητό όριο (τείχος), για να την περιβάλλει. Ως φυσικά όρια διέθετε τη θάλασσα και το λόφο. Τη **Ρωμαϊκή περίοδο** η πόλη μετατοπίστηκε προς τα ανατολικά σε μία περιοχή γύρω από το λιμάνι. Εκείνη την περίοδο για πρώτη φορά το όριο της πόλης απόκτησε μεγάλη σημασία - υπάρχουν πληροφορίες για ύπαρξη πύργων και φυλακών - καθώς ήλθε να διαχωρίσει την πόλη από την ύπαιθρο. Η ακρόπολη παρέμεινε στο λόφο. Ως κέντρο της θρησκευτικής ζωής της αρχαίας πόλης (ελληνικής και ρωμαϊκής), η ακρόπολη είχε ανάγκη από ένα θρησκευτικό όριο που να τη διαχωρίζει από την κοσμική ζωή της πόλης. Η ακρόπολη ήταν ένας χώρος ιερός, αφιερωμένος στη λατρεία των θεών (ναοί, ιερά) και επομένως μη προσβάσιμος σε οποιονδήποτε κοινό θνητό πέραν των εκπροσώπων των θεών (ιερέων).

Κατά τη διάρκεια της **Β' Βυζαντινής περιόδου** η πόλη αναπτύχθηκε κάτω από το λόφο στην ευρύτερη περιοχή που βρισκόταν η ρωμαϊκή πόλη. Το όριό της έγινε ξεκάθαρο, αν και όχι απόλυτο με τη δημιουργία ενός τείχους που την περιέκλειε και μίας τάφρου (Πίνακας 10). Εξαιτίας των μικρών διαστάσεών του, το φρούριο ήταν ανεπαρκές για να συγκρατήσει την πολεοδομική εξάπλωση της πόλης στο εσωτερικό του. Η πόλη συνέχισε να αναπτύσσεται με τη μορφή ενός εκτεταμένου προαστίου (burgo) κατά μήκος της ανατολικής ακτής έχοντας ως φυσικό όριό της τη θάλασσα. Το βυζαντινό τείχος σηματοδοτούσε το διαχωρισμό μεταξύ του εσωτερικού χώρου της πόλης, όπου βρισκόταν το εμπορικό κέντρο την εποχή του Μεσαίωνα και του εξωτερικού χώρου που ανήκε στην ύπαιθρο. Το πρώτο αυτό κύτταρο της αστικής ανάπτυξης της πόλης κατά το Μεσαίωνα αποτελεί μέχρι σήμερα ένα διακριτό όριο μεταξύ δύο ιστών, του μεσαιωνικού και του αναγεννησιακού, παρ' όλο που δεν εμφανίζεται με τη μορφή του τείχους που είχε τότε. Την

ίδια περίοδο στο λόφο του Παλαιοκάστρου εγκαταστάθηκε στρατιωτική φρουρά, ενώ χτίστηκε και κάποιο οχυρωματικό έργο (πύργος). Το όριο του λόφου μετατράπηκε από θρησκευτικό σε στρατιωτικό διατηρώντας το στοιχείο της απαγόρευσης εισόδου σε όσους δεν σχετίζονταν με τη νέα χρήση του χώρου.

Στην **Ενετική περίοδο** κατασκευάστηκε ένα νέο τείχος το οποίο απέκοπτε το ακρωτήριο της πόλης από την γύρω ύπαιθρο και παράλληλα περιέβαλλε ολόκληρη την πόλη που είχε αναπτυχθεί εκτός του βυζαντινού φρουρίου (castel vecchio). Ήταν το νέο όριο της πόλης που ενισχύθηκε περισσότερο καθώς περιέλαβε μία κενή ζώνη, την τάφρο (Πίνακες 5, 11), πέρα από την οποία απλωνόταν η ύπαιθρος. Στην ουσία πρόκειται για μία διαρκή μετάβαση από το «μέσα» στο «έξω», αφού το «έξω» της προηγούμενης περιόδου γίνεται το «μέσα» της τωρινής. Μετά τις συνεχείς πειρατικές επιδρομές και καταστροφές που υφίστατο το Ρέθυμνο η ενετική διοίκηση αποφάσισε την κατασκευή του φρουρίου της Φορτέτζας στο λόφο του Παλαιοκάστρου, προκειμένου αυτή να αποτελέσει το νέο όριο της πόλης. Όμως λόγω του μικρού μεγέθους του, το νέο φρούριο δεν μπόρεσε να περιλάβει ολόκληρη την πόλη στο εσωτερικό του. Έτσι η πόλη συνέχισε να αναπτύσσεται ανεξάρτητα από τη Φορτέτζα, που αναδείχτηκε σε στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο με σαφή όριά του το έντονο ανάγλυφο και τα τείχη.

Το όριο της πόλης πέραν του σαφούς διαχωρισμού πόλης και υπαίθρου παίζει και έναν επιπλέον ρόλο. Απορρίπτει από την «εξαγνισμένη κοινότητα»¹²⁷ της πόλης που περικλείει στο εσωτερικό του, χώρους μιαιμούς όπως η συνοικία των λεπρών (Μεσκηιά – meschino= λεπρός) και ο χώρος των εκτελέσεων των αντιφρονούντων (λόφος Αγίου Αθανασίου – ευρύτερη περιοχή Μεσκηιά).

Στην **Οθωμανική περίοδο** το όριο των τειχών της πόλης παρέμεινε σταθερό, ενώ παράλληλα ενισχύθηκε με επιπλέον οχυρωματικές κατασκευές που το κατέστησαν περισσότερο απόλυτο και συμπαγές. Ένα δεύτερο όριο αναπτύχθηκε στα ανατολικά προς τη θάλασσα. Το θαλάσσιο μέτωπο γέμισε ασφυκτικά με την προσθήκη επιμήκων οικοδομικών τετραγώνων προκειμένου να αποκοπεί η πόλη από τη θάλασσα. Έτσι η πόλη απέκτησε δύο ισχυρά όρια. Το όριο των τειχών κράτησε εκτός πόλης και το εκτεταμένο τουρκικό νεκροταφείο (τα μεζάρια).

Την **περίοδο της Κρητικής Πολιτείας** και συνεπώς της Ρωσικής κατοχής της πόλης, ξεκίνησαν οι πρώτες κατεδαφίσεις των τειχών (Πίνακες 7, 8, 9). Το παρισινό πρότυπο¹²⁸ που κυριαρχούσε στην Ευρώπη το 19ο αιώνα επηρέασε και το Ρέθυμνο. Πραγματοποιήθηκαν διανοίξεις δρόμων στα οικοδομικά τετράγωνα που πρόσθεσαν οι Τούρκοι στο θαλάσσιο μέτωπο. Η ρωσική δύναμη εφάρμοσε στην ουσία μία πολιτική που στόχευε στην αποδόμηση των προϋπαρχόντων ορίων. Η πόλη απαλλαγμένη πλέον από τα όριά της επεκτάθηκε στον ανοιχτό και ελεύθερο χώρο της υπαίθρου. Σε πρώτη φάση κατέλαβε τους άμεσα διαθέσιμους οικοδομήσιμους χώρους: την τάφρο και τα μεζάρια. Μολονότι το όριο της πόλης δεν υφίστατο πλέον με την παλιά του μορφή, ωστόσο παρέμεινε με τη μορφή του δρόμου που αντικατέστησε τα τείχη. Ο δρόμος (οδός Τειχών – σήμερα οδός Δημακοπούλου και οδός Γερακάρη) αναπτύχθηκε πάνω στη γραμμή των τειχών (Πίνακας 5). Χρειάστηκε να περάσει καιρός προκειμένου να πάψει να υφίσταται η οδός των Τειχών σαν όριο της πόλης με την ύπαιθρο. Παραμένει ωστόσο μέχρι και σήμερα ως το όριο της Παλιάς Πόλης.

Στη διάρκεια της **Γερμανικής κατοχής** τα Γερμανικά άλτ αποτέλεσαν το όριο της πόλης, καθώς τοποθετήθηκαν στο ανατολικό, δυτικό και νότιο άκρο της. Στο βορρά το όριο προς τη θάλασσα έγινε συμπαγές με τη ναρκοθέτηση ολόκληρης της παραλίας σε μήκος 13 χιλιομέτρων. Η στρατιωτική διοίκηση αρκετούς αιώνες μετά θέλησε να καθορίσει και πάλι το όριο της πόλης και συνεπώς το πεδίο επιρροής της εξουσίας της σε μία ακτίνα σαφώς μεγαλύτερη απ' ό,τι παλαιότερα.

Μετά την **απελευθέρωση** από τους Γερμανούς η παλιά εθνική οδός υπήρξε για αρκετά χρόνια το όριο της πόλης και επηρέασε την ανάπτυξη της ιδίως στον άξονα Ανατολής - Δύσης. Αυτό ίσχυσε μέχρι τη δημιουργία της νέας εθνικής οδού, κατά τη διάρκεια της **Δικτατορίας**, οπότε και η παλιά εθνική στο μεγαλύτερο μέρος της λειτούργησε ως δρόμος της πόλης. Η νέα εθνική οδός αποτελεί και **σήμερα** το σύγχρονο όριο της πόλης, καθιστώντας δύσκολη

127 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, ό.π., σελ.263

128 Carlo Aymonino, *Origini e sviluppo della città moderna*, Biblioteca Marsilio, Venezia 2009, σελ.35

την ανάπτυξή της στον άξονα Βορρά - Νότου. Το όριο αυτό υπαγορεύεται και από τη μορφολογία του εδάφους (πλήθος λόφων στα νότια της πόλης). Η πόλη αφού αναπτύχθηκε για πολλές δεκαετίες στον άξονα Ανατολής - Δύσης ενσωματώνοντας οικισμούς, όπως τα Περιβόλια, τείνει στις μέρες μας να χάσει το απόλυτο όριό της. Η ανάπτυξη οικισμών στα νότια της εθνικής οδού, όπως το Βιολί Χαράκι και το Ατσιπόπουλο στα δυτικά, που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την πόλη του Ρεθύμνου, αλλά και ξενοδοχειακών μονάδων στα ανατολικά είναι ιδιαίτερα έντονη τις τελευταίες δεκαετίες.

Σε κάποιες περιπτώσεις η μετάβαση από το ένα όριο της πόλης στο άλλο γεφυρώθηκε με δημόσιους χώρους. Στο Ρέθυμνο, έξω από τα όρια του βυζαντινού φρουρίου αναπτύχθηκε η ενετική *riazzetta* (Πίνακας 10). Αντίθετα, έξω από τα όρια των ενετικών τειχών στα σημεία όπου βρίσκονταν οι προμαχώνες των οχυρώσεων και οι αντίστοιχες πύλες προέκυψαν αστικά κενά, μερικά από τα οποία διαμορφώθηκαν ως δημόσιοι χώροι και αποτέλεσαν σημεία μετάβασης προς τη νέα πόλη (προμαχώνας *Sabbionara* = πλατεία Αγνώστου Στρατιώτη). Η τάφος πληρώθηκε με την κατασκευή επιμήκων οικοδομικών τετραγώνων. Τα μνημεία που άντεξαν στο πέρασμα του χρόνου συνιστούν πηγές πληροφοριών¹²⁹ για την πόλη του παρελθόντος και αποτυπώνουν τα διαφορετικά όρια που υπήρχαν κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής της ακόμα και αν αυτά δεν υφίστανται πλέον (όπως τα βυζαντινά και τα ενετικά τείχη).

Διαφορετική εξέλιξη σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη είχε ο λόφος του Παλαιοκάστρου, ο οποίος απ' την αρχαιότητα λειτούργησε ως όριο. Στην αρχαϊκή και ρωμαϊκή περίοδο, στο φυσικό όριο που δημιουργήθηκε από το ίδιο το ανάγλυφο προστέθηκε το θρησκευτικό, δηλαδή έγινε διάκριση μεταξύ θρησκευτικής και κοσμικής εξουσίας. Στη βυζαντινή, ενετική και οθωμανική περίοδο το όριο άλλαξε μορφή και διαχώρισε μία κατεχοχίτη στρατιωτική περιοχή από την πόλη. Κατά την ενετική περίοδο έγινε προσπάθεια να καταργηθεί το όριο αυτό με την είσοδο της πόλης και την οικοπεδοποίηση του λόφου, αλλά κάτι τέτοιο τελικά δεν συνέβη λόγω του μικρού μεγέθους της επιφάνειάς του. Σταδιακά προς το τέλος της οθωμανικής περιόδου δεν υφίστατο η απολυτότητα του ορίου και το φρούριο κατοικήθηκε μέχρι και την περίοδο του Β' παγκοσμίου πολέμου, οπότε και από τους βομβαρδισμούς καταστράφηκαν ολοσχερώς οι κατοικίες και τα λοιπά κτίσματα που βρίσκονταν στο εσωτερικό του. Στη συνέχεια το φρούριο παρέμεινε κλειστό, μέχρι τη στιγμή που αποδόθηκε στο Δήμο και απαλλοτριώθηκαν οι εκτάσεις του. Πρόκειται επομένως για ένα τμήμα της πόλης που ακολούθησε ξεχωριστή ανάπτυξη σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη. Ο λόφος του Παλαιοκάστρου υπήρξε ένα «ιερό» τέμενος στο οποίο η πόλη δεν μπόρεσε αρχικά να εισέλθει και όταν κατάφερε να εισέλθει, εξήλθε βίαια.

Σήμερα τα αρχαία τείχη¹³⁰ που περιέβαλλαν την πόλη έχουν γίνει αόρατα, αλλά όχι λιγότερο ισχυρά. Εξακολουθεί να υφίσταται το παλιό μεσαιωνικό κέντρο με το οποίο η εκκολλημένη αστική περιφέρεια αναπτύσσει την ίδια σχέση, καθώς είναι στην πραγματικότητα προορισμένη για κατοικία της εργατικής δύναμης. Οι πηγές της παραγωγής (εργοστάσια, βιοτεχνίες) αναπτύσσονται πέραν των ορίων των τειχών της πόλης, κατά μήκος των νέων δρόμων επικοινωνίας.

Κάποια τμήματα της πόλης που κατά την περίοδο της δημιουργίας τους δεν εντάχθηκαν στο όριό της, αλλά παρέμειναν έξω απ' αυτό και διαμόρφωσαν ένα δικό τους όριο, ήταν η Μεσκηνιά (λόφος του Αγίου Αθανασίου – Τιμίου Σταυρού), το Οθωμανικό Νεκροταφείο (μεζάρια), η βιομηχανική περιοχή του Κουμπέ και η Πανεπιστημιούπολη των Περιβολίων. Πλέον οι χώροι αυτοί έχουν ενταχθεί στην πόλη καθώς το όριό της συνεχώς επεκτείνεται, ενώ τα δικά τους έχουν φθίνει. Η νέα Πανεπιστημιούπολη στην περιοχή του Γάλλου, όπως και το Στρατόπεδο στην περιοχή του Κουμπέ αποτελούν σήμερα δύο τμήματα της πόλης με σαφή και διακριτά όρια εντός των οποίων η ίδια δεν μπορεί να εισέλθει.

Γίνεται κατανοητό ότι το «όριο» μίας πόλης επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Την ορίζει, τη διαχωρίζει από την ύπαιθρο, την προστατεύει από το μη εξαγνισμένο περιβάλλον και ασκεί έντονη επιρροή στην ανάπτυξή της. Εκφράζει μ' αυτό τον τρόπο μία συνεχή πάλη του μέσα με το έξω, της πόλης και της υπαίθρου, του ιδιωτικού και του

129 Carlo Aymonino, ό.π., σελ.31

130 Carlo Aymonino, ό.π., σελ.77-78

δημόσιου. Παρατηρείται ότι σε περιόδους ευμάρειας που η πόλη τείνει να επεκτείνεται, το ίδιο συμβαίνει και με το όριό της, ενώ σε περιόδους οικονομικής κρίσης και πολέμων το όριο της πόλης παραμένει σταθερό ή συρρικνώνεται.

Η αστική πόλη¹³¹ διαφέρει από τις προηγούμενες μορφές της πόλης ως προς το ότι δεν έχει προκαθορισμένα όρια, ακυρώνει τα κληρονομικά (π.χ. τείχη) και είναι επομένως αόριστη. Ως αόριστη μπορεί να είναι εν δυνάμει «άπειρη», καθώς το μέγεθός της καθορίζεται μόνο από την ανάπτυξη της παραγωγής και την επακόλουθη πρόσληψη του εδάφους ως οικοδομήσιμου. Η αστική τάξη¹³² οργανώνει ένα μέρος της πόλης και «χρησιμοποιεί» το άλλο, σύμφωνα με το νόμο του μέγιστου κέρδους. Έτσι η αστική πόλη επικεντρώνεται γύρω από ορισμένους τομείς (δρόμους, γραμμές κυκλοφορίας και τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας) που επηρεάζουν το πλαίσιο ολόκληρης της αστικής δομής. Επιτείνεται έτσι η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο μέχρι του σημείου να αγνοηθεί η δεύτερη.

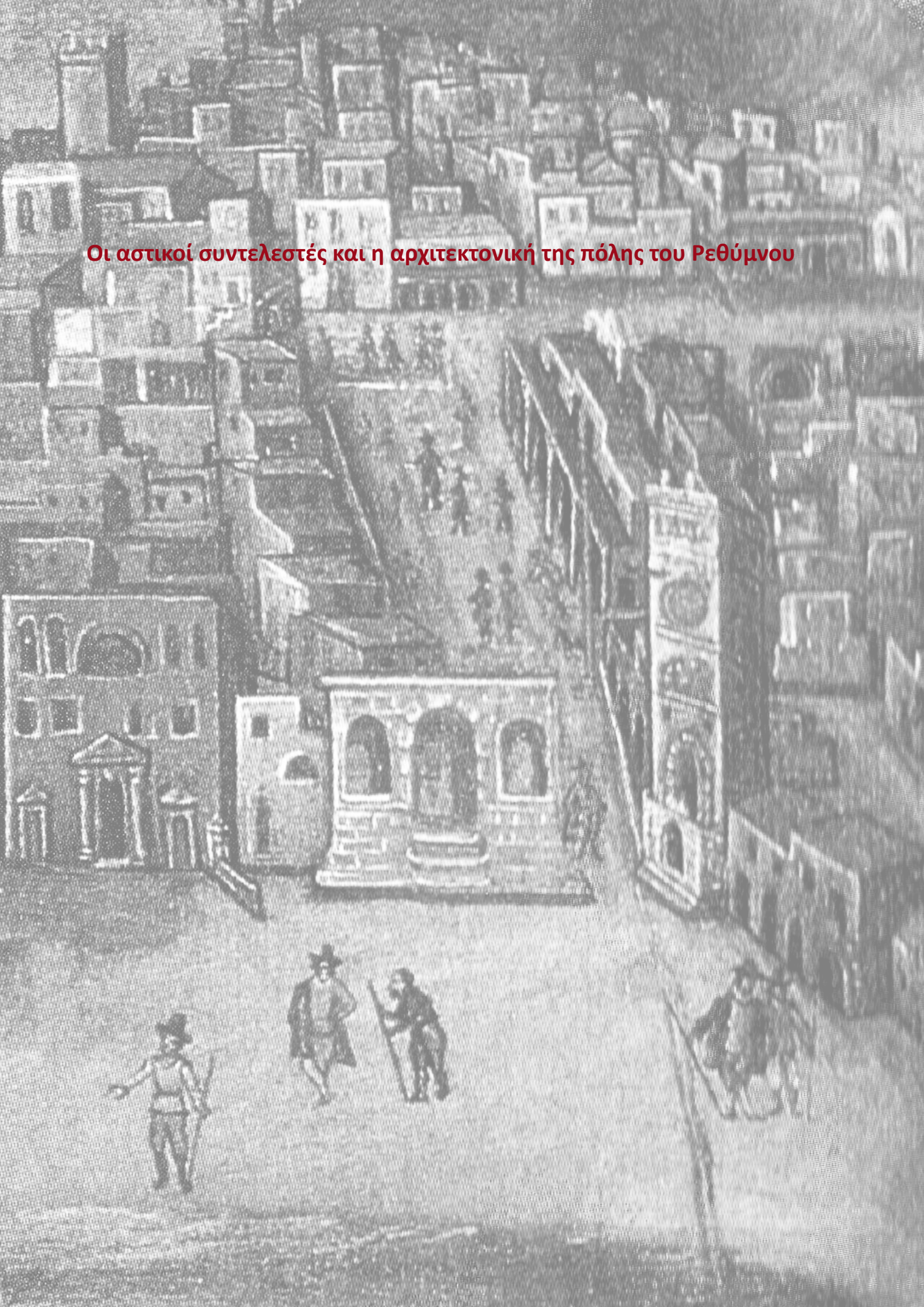
---

131 Carlo Aymonino, ό.π., σελ.16

132 Carlo Aymonino, ό.π., σελ.16-18

Οι αστικοί συντελεστές και η αρχιτεκτονική της πόλης του Ρεθύμνου

Εικόνα 171. Η piazzetta ως αστικός συντελεστής στο ενετικό Ρέθυμνο

Ο όρος *fatto urbano* στην ελληνική γλώσσα αποδίδεται με τον όρο αστικός συντελεστής. Για τον Marcel Poete ο όρος δηλώνει αυτό που παρατηρεί κανείς μέσα στην πόλη. Ο Aldo Rossi ενσωματώνει στην έννοια του *fatto urbano* την έννοια της ιστορίας που αποτυπώνεται στην αρχιτεκτονική της πόλης. Είναι ουσιαστικά κάτι που υπάρχει, συγκεκριμένο ή αφηρημένο, κτισμένο ή όχι, τμήμα ή σημείο της πόλης, με βάση το οποίο αυτή εξελίσσεται και σύμφωνα με το οποίο πραγματοποιούνται οι επεμβάσεις σ' αυτή. Πρόκειται επομένως για μια μαρτυρία του παρελθόντος και έναν συντελεστή του μέλλοντος, που επηρεάζει και επηρεάζεται από την αρχιτεκτονική.

Η αρχιτεκτονική της πόλης για τον Aldo Rossi επιδέχεται δύο ερμηνείες¹³³. Σύμφωνα με την πρώτη μπορεί να εκλάβει κανείς την πόλη ως ένα μεγάλο έργο των χεριών του ανθρώπου, ένα έργο μηχανικής και αρχιτεκτονικής που αναπτύσσεται στο πέρασμα του χρόνου. Σύμφωνα με τη δεύτερη μπορεί κανείς ν' αναφερθεί σε τμήματα του αστικού συνόλου με πιο περιορισμένη έκταση, δηλαδή τους αστικούς συντελεστές που χαρακτηρίζονται από μία δική τους αρχιτεκτονική και συνεπώς από μία δική τους μορφή.

Η έννοια της διάρκειας στο πλαίσιο των αστικών επιστημών αποδίδεται ως το στοιχείο του παρελθόντος, που βιώνεται εν μέρει στο παρόν, όπως υποστηρίζει εύστοχα ο Poete¹³⁴. Τα στοιχεία που επιβιώνουν, αναγνωρίζονται μέσα από τα μνημεία, μέσα από τα φυσικά σημάδια του παρελθόντος αλλά και μέσα από την επιβίωση των χαράξεων και των σχεδίων της πόλης. Οι πόλεις τείνουν να παραμείνουν στους άξονες ανάπτυξής τους, διατηρούν τις χαράξεις τους και αναπτύσσονται σύμφωνα με πιο παλιούς συντελεστές που είναι συχνά ξεχασμένοι σήμερα. Μερικές φορές αυτοί οι συντελεστές παραμένουν αμετάβλητοι, ενώ άλλες φορές χάνονται. Τα πιο σημαντικά στοιχεία διάρκειας είναι οι δρόμοι και το σχέδιο της πόλης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αστικού συντελεστή στο Ρέθυμνο αποτελεί ο μεσαιωνικός ιστός του που βρίσκεται στην καρδιά της Παλιάς Πόλης. Ο ιστός αυτός δεν είναι οργανικός αλλά υπακούει στη γεωμετρία της οχύρωσης, που αν και δεν σώζεται σήμερα, δημιούργησε την περίκλειστη μορφή του. Χαρακτηρίζεται από μία ξεκάθαρη διέλευση στον άξονα Ανατολής - Δύσης, αυτής της οδού Δαμβέργη, εκεί όπου βρισκόταν η μία από τις δύο πύλες της βυζαντινής οχύρωσης και παραμένει μέχρι σήμερα αρκετά συμπαγής σαν τείχος μίας άλλης εποχής. Παρά τις δύο μεγάλες διανοίξεις που πραγματοποιήθηκαν τον 20ό αιώνα, αυτής της οδού Σαλαμίνος στον άξονα Ανατολής - Δύσης και εκείνης της οδού Αρκαδίου στον άξονα Βορρά - Νότου τα χαρακτηριστικά της πυκνότητας, της διαιδωλότητας οργάνωσης των δρόμων και της απώλειας προσανατολισμού που διακρίνουν τον ιστό παραμένουν εμφανή.

Ο ισχυρός κάναβος της οχύρωσης παραμένει κάτω από τις όψεις των κτηρίων με χαρακτηριστικότερο το τμήμα, όπου βρισκόταν ο προμαχώνας της Άμμου μεταξύ των οδών Εθν. Μαρκαρίου, Κουντουριώτου, Βίκτωρος Ουγκώ και Γερακάρη. Τα καταλύματα των *stradioti*, αν και αρκετά αλλοιωμένα στο πέρασμα του χρόνου, διασώζουν την χαρακτηριστική τριγωνική χάραξη του προμαχώνα. Το κενό όπου βρισκόταν η πλατεία του προμαχώνα διατηρήθηκε στη μνήμη της πόλης ως κενό και μετεξελίχθηκε στη σημερινή Πλατεία Ιερολοχιτών.

Φαίνεται λοιπόν πως τα στοιχεία¹³⁵, που χαρακτηρίζονται από διάρκεια, συγκεντρώνουν όλη την έννοια της συνέχειας που βρίσκεται στους αστικούς συντελεστές. Στην πραγματικότητα όμως αυτό ισχύει εν μέρει, γιατί στην πόλη δεν επιβιώνουν όλα τα στοιχεία. Γι' αυτό και κάποια απ' αυτά θεωρούνται στοιχεία προωθητικά και κάποια άλλα παθολογικά. Παράδειγμα αστικού συντελεστή που διαθέτει δική του ζωτικότητα, αποτελεί η ενετική πλατεία, Piazzetta (Πίνακας 10), η οποία βρίσκεται στην καρδιά της πόλης και αποτελεί φορέα μνήμης. Εξαιτίας της διάρκειας που τη χαρακτηρίζει μπορεί κανείς ακόμα και σήμερα να διακρίνει στοιχεία του παρελθόντος, αλλά και λειτουργίες που απέκτησε σταδιακά, επιδρώντας στον αστικό περίγυρο. Αν και μετατράπηκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας σε δρόμο, δεν έπαψε μέχρι και σήμερα να αποτελεί το κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλης. Παρ' όλο που δεν βρίσκονται πια γύρω της τα μαγαζιά των εμπόρων και των βιοτεχνών της πόλης και την έχουν κατακλύσει χρήσεις εστίασης και τουρισμού, δεν χάνει την ιδιότητα του αστικού συντελεστή με τη μεγαλύτερη ζωτικότητα.

133 Aldo Rossi, ό.π., σελ.31

134 Aldo Rossi, ό.π., σελ.62

135 Aldo Rossi, ό.π., σελ.62-64

Ο Milizia¹³⁶ συγγραφέας πραγματειών για την αρχιτεκτονική που ασχολήθηκε με τη θεωρία των αστικών συντελεστών, αναφέρει: «Η μεγαλύτερη δημόσια άνεση απαιτεί τα κτίρια της δημόσιας χρήσης να μην είναι τοποθετημένα πολύ μακριά από το κέντρο της πόλης και να είναι συγκεντρωμένα γύρω από μία μεγαλόπρεπη κοινή πλατεία». Η αντίληψη αυτή υιοθετήθηκε από τους Ενετούς για την οργάνωση της πόλης του Ρεθύμνου. Σύμφωνα με αυτή τα μεγάλα δημόσια κτήρια (Loggia, Κρήνη Rimondi, Πύργος του Ρολογιού) της πόλης συγκεντρώθηκαν γύρω από μία μεγαλοπρεπή κοινή πλατεία, την *piazzetta*, που σηματοδότησε το κέντρο της.

Η ζωτικότητα όμως που διέκρινε την *piazzetta* κατά την ενετοκρατία, στις μέρες μας έχει αισθητά περιοριστεί λόγω των αλλαγών που έγιναν στα δημόσια κτήρια που συγκεντρώνονταν γύρω της. Ο πύργος του ενετικού Ρολογιού υπήρξε «θύμα ιδιωτικών συμφερόντων» και κατεδαφίστηκε, επειδή θεωρήθηκε παθολογικό στοιχείο για την ανάπτυξη της πόλης, καθώς εμποδίζει την προέκταση της οδού Αρκαδίου προς το λιμάνι. Το κτήριο της Loggia για 40 χρόνια στέγαζε το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης που μεταστεγάστηκε και σήμερα φιλοξενεί το πωλητήριο πιστών αντιγράφων του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων. Η Loggia λειτουργεί πλέον ορισμένες ώρες της ημέρας και έχει απομονωθεί από το σύστημα της πλατείας – δρόμου (σημερινή οδός Παλαιολόγου). Την απομόνωση επιτείνουν το περίπτερο που λειτουργεί ακριβώς μπροστά της, ο μεταλλικός στύλος της ΔΕΗ που αποκρύπτει ένα τμήμα της και τα κάγκελα που την περικλείουν. Μόνο τα σκαλάκια στη βόρεια πλευρά της που είναι προσβάσιμα από το κοινό αναπτύσσουν μία σχέση με την πλατεία, όπως συνέβαινε παλαιότερα, συγκεντρώνοντας τον κόσμο γύρω τους. Αντίθετα, η κρήνη Rimondi έχει περάσει στη ζωή της πόλης και καθώς διατηρεί αδιάκοπη τη λειτουργία της μέχρι σήμερα, αποτελεί έναν σημαντικό αστικό συντελεστή που παραμένει συνδεδεμένος με το σύστημα της πλατείας – δρόμου. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι ένας συντελεστής που επιβιώνει στο χρόνο μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μνημείο¹³⁷. Το μνημείο¹³⁸, ως αστικός συντελεστής με διάρκεια, χάρη στη μορφή του αποκτά μία αξία πάνω από την οικονομία και την πρακτική ανάγκη, γιατί επιτρέπει τη θεώρηση της πόλης ως κάτι που αναπτύσσεται αρχίζοντας από κάποια σημεία(πρωτογενή) και από κάποιες περιοχές(συνοικίες και κατοικία).

Σύμφωνα με τον Rossi¹³⁹, η δυναμική πορεία της πόλης τείνει περισσότερο προς την εξέλιξη και σε αυτή την εξέλιξη τα μνημεία διατηρούνται και είναι οι προωθητικοί συντελεστές αυτής της ανάπτυξης. Η λειτουργία των μνημείων όμως δεν αρκεί για να καθορίσει τη συνέχεια των αστικών συντελεστών, καθώς μία λειτουργία εξαρτάται πάντα από το χρόνο και από την κοινωνία στην οποία επιτελείται. Ένας αστικός συντελεστής που προσδιορίζεται μέσα από μία μόνο λειτουργία (π.χ. πύργος Ρολογιού), δεν μπορεί να εξακολουθήσει να υπάρχει, αν αυτή σταματήσει. Ωστόσο μπορεί να χρησιμοποιούνται στοιχεία που η λειτουργία τους έχει χαθεί (όπως η Loggia), αλλά η αξία τους ως συντελεστών βρίσκεται μόνο στη μορφή τους, που είναι στενά δεμένη με τη μορφή της πόλης. Διαπιστώνεται έτσι η μεγάλη σημασία του χρόνου για τη μελέτη των αστικών συντελεστών. Οι αστικοί συντελεστές δεν αποτελούν κάτι το αυστηρά καθορισμένο στο χρόνο.

Στο παράδειγμα της *Piazzetta*, η μορφή του παρελθόντος απέκτησε μία διαφορετική λειτουργία, επειδή υπέστη στην πορεία του χρόνου αρκετές αλλαγές, παρέμεινε όμως στενά συνδεδεμένη με την πόλη. Αντίθετα, στο παράδειγμα του κάστρου της Φορτέτζας διαπιστώνεται ότι η μορφή του παρελθόντος είναι απομονωμένη από την υπόλοιπη πόλη και τίποτα δεν μπορεί να την αλλοιώσει. Οι συντελεστές αυτοί επειδή αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα της πόλης, δεν είναι δυνατό να συμπιεστούν, επειδή τη συγκροτούν.

Στην κλασική εποχή η επιλογή του τόπου για την κατασκευή ενός κτηρίου ή μίας πόλης είχε μεγάλη σημασία, καθώς αποκάλυπτε το «*genius loci*», το πνεύμα του τόπου, τη θεότητα του τόπου. Η σημασία της επιλογής του τόπου του Παλαιοκάστρου για τη θεμελίωση της ακρόπολης της αρχαίας πόλης του Ρεθύμνου υπήρξε καθοριστική για την

136 Aldo Rossi, ό.π., σελ.52

137 Aldo Rossi, ό.π., σελ.66

138 Aldo Rossi, ό.π., σελ.127

139 Aldo Rossi, ό.π., σελ.67

μετέπειτα εξέλιξή της. Συνεπώς γίνεται κατανοητή η μεγάλη αξία του «locus¹⁴⁰» που στο έργο του Rossi σηματοδοτεί τη μοναδική σχέση που υπάρχει ανάμεσα σ' έναν τόπο και στις κατασκευές που υπάρχουν σ' αυτόν.

Οι περιοχές της πόλης¹⁴¹ προσδιορίζονται κυρίως μέσα από τη θέση τους. Είναι η προβολή των αστικών συντελεστών στο έδαφος, η τοπογραφική τους διάσταση. Εντοπίζονται είτε ως τμήματα του αστικού συνόλου που ξεχώρισαν μέσα από τις διαφορετικές στιγμές της ανάπτυξης και της διαφοροποίησής τους, είτε ως συνοικίες ή τμήματα της πόλης, που απέκτησαν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Στο Ρέθυμνο η συνοικία της πόλης Καστέλλι (castello vecchio) αποτελεί έναν ξεχωριστό αστικό συντελεστή, ένα τμήμα του αστικού συνόλου της πόλης, το οποίο ξεχώρισε λόγω της διαφορετικής στιγμής ανάπτυξης της αναγεννησιακής πόλης. Αντίθετα, η συνοικία της πόλης Ακ Σεράι απέκτησε αυτήν την προσωινυμία λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα που συνεπαγόταν η γειτνίασή της με το Οθωμανικό Διοικητήριο (Ακ Σεράι).

Ακόμη, ο χώρος της κατοικίας¹⁴² είναι ένας αστικός συντελεστής ο οποίος προέχει στη σύνθεση της πόλης. Δεν υπήρξαν ούτε και θα υπάρξουν πόλεις που να μην διαθέτουν χώρους κατοικίας. Όπου ο χώρος αυτός είχε δευτερεύοντα ρόλο στη δημιουργία ενός αστικού συντελεστή, όπως στα στρατόπεδα, γρήγορα πραγματοποιήθηκαν αλλαγές που τον ευνόησαν. Η τυπολογία που χαρακτηρίζει τα κτήρια είναι στενά συνδεδεμένη με τη μορφή της πόλης. Ο Viollet – le – Duc, στο μεγάλο πανόραμα γαλλικής αρχιτεκτονικής που περιλαμβάνεται στο λεξικό του, γράφει: «Στην τέχνη της αρχιτεκτονικής, το σπίτι είναι αυτό που καλύτερα χαρακτηρίζει τα έθιμα, τα γούστα και τις συνήθειες ενός λαού. Ο ρυθμός, όπως και η διαρρύθμισή του, αλλάζουν πάρα πολύ αργά».

Η κατοικία ως αστικός συντελεστής αποτυπώνει σε κάθε περίοδο της πόλης τον πολιτισμό του κάθε λαού και παράλληλα συνθέτει ως τυπική μονάδα το σύνολο της πόλης. Συνεπώς υπάρχει αλληλεπίδραση καθώς αλλαγές στη δομή της πόλης συνεπάγονται αλλαγές στη δομή και στον τύπο της κατοικίας και αντίστροφα. Τέτοιες αλλαγές έγιναν ιδιαίτερα έντονες στην πόλη του Ρεθύμνου κατά το πέρασμα από την Ενετική στην Οθωμανική περίοδο κατοχής. Ο χώρος¹⁴³ κατοικίας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες: γεωγραφικούς, μορφολογικούς, ιστορικούς, οικονομικούς. Συνεπώς, η μελέτη του χώρου κατοικίας μπορεί να είναι μία καλή μέθοδος για τη μελέτη της πόλης και αντίστροφα.

Ως σημαντικός αστικός συντελεστής αναδεικνύεται σε πολλές περιπτώσεις και ο δρόμος. Ο David Lewis¹⁴⁴ θεωρεί ότι: «Ο δρόμος ... (είναι μια) παραλληλόγραμμη σκηνή θεάτρου όπου συμβαίνουν οι συναντήσεις, οι συζητήσεις, τα παιχνίδια, οι καβγάδες, οι ζηλοτυπίες, οι ερωτοτροπίες, τα νταηλίκια...». Η οδός Αρκαδίου και η οδός Εθνικής Αντιστάσεως συνιστούν για την παλιά πόλη του Ρεθύμνου αστικούς συντελεστές με εξαιρετική διάρκεια και ζωτικότητα στο πέρασμα του χρόνου.

140 Aldo Rossi, ό.π., σελ.141

141 Aldo Rossi, ό.π., σελ.74

142 Aldo Rossi, ό.π., σελ.88

143 Aldo Rossi, ό.π., σελ.90-92

144 Aldo Rossi, ό.π., σελ.116

Η έννοια του πρωτογενούς στοιχείου

Οι έννοιες «περιοχή μελέτης» και «περιοχή κατοικίας» δεν είναι επαρκείς για να αποδώσουν από μόνες τους το σχηματισμό και την ανάπτυξη της πόλης. Αποτελούν όμως τα κυρίαρχα στοιχεία, τα «πρωτογενή», που συμμετέχουν στην εξέλιξή της στο χρόνο κατά τρόπο σταθερό και συχνά ταυτίζονται με τους συντελεστές που την συγκροτούν.

Τα πρωτογενή στοιχεία παίζουν έναν ουσιαστικότερο ρόλο στη δυναμική της πόλης καθώς είναι ικανά να επιταχύνουν τη διαδικασία αστικοποίησης μίας συγκεκριμένης περιοχής. Αρχικά η παρουσία τους μπορεί να ταυτιστεί με μία μόνο λειτουργία, σύντομα όμως επιτελούν ένα πιο σύνθετο έργο. Μέσα απ' αυτά ο αστικός συντελεστής παρουσιάζει μία ιδιαίτερη ποιότητα που συνίσταται κυρίως στη συνεχή παρουσία του σ' έναν τόπο, στο γεγονός ότι αναπτύσσει μία συγκεκριμένη δράση καθώς και στην ατομικότητά του. Η αρχιτεκτονική αποτελεί την τελική στιγμή αυτής της πορείας και αυτό που είναι ορατό απ' αυτή την πολύπλοκη δομή. Συνεπώς, ο αστικός συντελεστής και η αρχιτεκτονική του, που είναι ένα και το αυτό, αποτελούν ένα έργο τέχνης¹⁴⁵.

Ως πρωτογενείς αστικοί συντελεστές¹⁴⁶ ορίζονται τα στοιχεία που γεννούν την πόλη. Η αρχαία Ρίθυμνα στο λόφο του Παλαιοκάστρου συγκροτείται από το ναό και τα όργανα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, γύρω από τα οποία σε ποικίλες διατάξεις και σε συνεχή εξέλιξη βρίσκονται οι περιοχές κατοικίας. Η κατοικία παίζει έναν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής πόλης.

Ένα «σχέδιο πόλης»¹⁴⁷ είναι ένα πρωτογενές στοιχείο, όπως ένας ναός ή ένα φρούριο. Ο πρώτος πυρήνας της σχεδιασμένης πόλης είναι ένα πρωτογενές στοιχείο, είτε συνιστά την έναρξη της διαδικασίας της αστικοποίησης είτε αποτελεί χαρακτηριστικό της διαδικασίας αυτής. Το σχέδιο αποτυπώνει μία χρονική στιγμή της πόλης. Για το Ρέθυμνο αρχικός πυρήνας της πόλης και πρωτογενές στοιχείο της υπήρξε το βυζαντινό φρούριο, το *castello vecchio*.

Τα πρωτογενή στοιχεία¹⁴⁸ από την άποψη του χώρου εκτός από την αξία τους αυτή καθαυτή, διαθέτουν και μία άλλη που καθορίζεται από το ρόλο που διαδραματίζουν στη ζωή της πόλης. Υπ' αυτή την έννοια ένα ιστορικό κτήριο μπορεί να θεωρηθεί ως πρωτογενής αστικός συντελεστής και να επιτελεί σε κάθε εποχή διαφορετικές λειτουργίες ανάλογα με τη χρήση για την οποία προορίζεται. Η ποιότητά του όμως ως αστικού συντελεστή που συμβάλλει στη δημιουργία της πόλης, δε μεταβάλλεται. Ως εκ τούτου τα μνημεία είναι πάντα πρωτογενή στοιχεία. Το κτήριο της *Loggia* για παράδειγμα από τη στιγμή της δημιουργίας του άλλαξε πολλές λειτουργίες· από λέσχη Ενετών μετατράπηκε σε Τζαμί κατά την Τουρκοκρατία, από Τζαμί σε Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου κατά τον 20ό αιώνα και στις μέρες μας είναι εκθετήριο και πωλητήριο αντιγράφων. Παρ' όλα αυτά η ποιότητά του ως αστικού συντελεστή στη δημιουργία της πόλης δεν περιορίστηκε ούτε χάθηκε, όπως συνέβη με την περίπτωση του Πύργου του Ρολογιού. Έτσι μπορεί να θεωρηθεί ως πρωτογενής αστικός συντελεστής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ποιότητα ορισμένων συντελεστών είναι πιο σημαντική από το μέγεθός τους. Στην περίπτωση του Ρεθύμνου, η πόλη αναπτύσσεται κατά το Μεσαίωνα μέσα στα τείχη ενός μικρού οχυρού, το οποίο όμως συγκροτεί τα όρια της πόλης αλλά και το τοπίο της. Η παρουσία μίας κλειστής και σταθερής μορφής (οχυρό) επιτρέπει τη συνέχεια και τη διαδοχική παραγωγή δραστηριοτήτων και μορφών. Έτσι η μορφή εμφανίζεται ως στοιχείο της δυναμικής της πόλης. Σ' αυτή την ιδιαιτερότητα της μορφής αντιστοιχεί μία πολιτική ιδιαιτερότητα.

Η ιστορική μνήμη¹⁴⁹ αποτελεί τη συνείδηση της πόλης και γίνεται το νήμα που διαπερνά όλη την πολύπλοκη δομή της. Η αρχιτεκτονική των αστικών συντελεστών διαφέρει από την τέχνη, καθώς η τέχνη είναι ένα στοιχείο που υφίσταται από μόνο του, ενώ τα μεγαλύτερα μνημεία της αρχιτεκτονικής είναι στενά συνδεδεμένα με την πόλη και την ιστορία της. Τα αρχιτεκτονικά μνημεία είναι η συμπληρωματική έκφραση της εξουσίας ενός κράτους ή μιας

145 Aldo Rossi, ό.π., σελ.122

146 Aldo Rossi, ό.π., σελ.197

147 Aldo Rossi, ό.π., σελ.139

148 Aldo Rossi, ό.π., σελ.120

149 Aldo Rossi, ό.π., σελ.192

εκκλησίας. Γι' αυτό το λόγο τα μνημεία σε κάθε ιστορική περίοδο αποκτούν διαφορετική χρήση, συμβατή με τις επιθυμίες της εκάστοτε Εξουσίας και καθορίζουν τη μνήμη της πόλης.

Τα πρωτογενή στοιχεία δεν είναι πάντα στοιχεία που έχει κατασκευάσει ο άνθρωπος, αλλά μπορεί να είναι και στοιχεία φυσικά. Τέτοιο στοιχείο ήταν ο Πλάτανος που βρισκόταν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στο χώρο της τάφρου των ενετικών οχυρώσεων και εκεί γινόταν ο απαγχονισμός των χριστιανών από τους Τούρκους. Στο σημείο αυτό ανεγέρθηκε ναός προς τιμή των Τεσσάρων Μαρτύρων μετά την απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους (νέος μετασχηματισμός του χώρου).

Στις πιο κρίσιμες στιγμές της ιστορίας, η αρχιτεκτονική λειτουργεί ως «σύμβολο¹⁵⁰», για να μπορέσει να σηματοδοτήσει τη καινούρια εποχή. Είναι αυτή που καθορίζει τη δημιουργία των αστικών συντελεστών, επειδή είναι σε θέση να απορροφήσει όλα τα πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά μίας εποχής. Η ταύτιση μερικών αστικών συντελεστών και της ίδιας της πόλης με το στυλ της αρχιτεκτονικής είναι ορατή σε μερικούς τόπους και εποχές. Έτσι, στο Ρέθυμνο μπορεί να γίνει λόγος για αναγεννησιακή πόλη. Για να γίνει αυτή η ταύτιση σύμφωνα με τον Rossi, πρέπει να συμπίσει μία στιγμή μεγάλης ιστορικής και πολιτικής σημασίας με μια ορθολογική και καθορισμένη στις μορφές της αρχιτεκτονική. Έτσι η κοινωνία εκφράζει τη συλλογική επιθυμία για μία μορφή πόλης και αρνείται κάποια άλλη.

Ο Aymonino¹⁵¹ υποστηρίζει ότι η αρχιτεκτονική υπερέχει και επιβάλλεται πρώτα ως μορφή. Η δημιουργία καινούριων αστικών συντελεστών σημαίνει ανάπτυξη της πόλης. Καθώς η πόλη είναι από μόνη της θεματοφύλακας της ιστορίας, η μελέτη των αστικών φαινομένων προϋποθέτει την αναφορά στην ιστορία. Συνεπώς οι πόλεις παρουσιάζονται μέσα από καθορισμένους αστικούς συντελεστές στους οποίους κυριαρχεί το ιστορικό στοιχείο. Στην ιστορία της πόλης του Ρεθύμνου η *riazzetta* είναι ένας από τους πιο λαμπρούς αστικούς συντελεστές, συνδεδεμένος με τη γέννησή της και αναπτυγμένος στα ίδια της τα ίχνη. Παρόλο που η πόλη έχει αλλάξει αρκετά από τότε που δημιουργήθηκε αυτός ο συντελεστής, εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για ντόπιους και ξένους επισκέπτες.

Σύμφωνα με το Βέλγο ιστορικό Henri Pirenne¹⁵², «Οι αρχαίοι πυρήνες και τα *borghi* είχαν ένα σημαντικό ρόλο στην ιστορία των πόλεων. Ήταν μπορούμε να πούμε οι πέτρες της αναμονής. Γύρω από τα τείχη τους θα σχηματιστούν οι πόλεις, μόλις εκδηλωθεί η οικονομική αναγέννηση, της οποίας τα πρώτα σημάδια εμφανίζονται κατά τον 10ο αιώνα». Η άποψη του Pirenne επιβεβαιώθηκε και στη δημιουργία της πόλης του Ρεθύμνου. Ο αρχαίος πυρήνας της πόλης που αναπτύχθηκε στους πρόποδες του λόφου του Παλαιοκάστρου και το *borgo* που σχηματίστηκε έξω από τα βυζαντινά τείχη του *castello vecchio* έπαιξαν το σημαντικότερο ρόλο στην ιστορία της πόλης που οικοδομήθηκε γύρω από τα τείχη. Ακόμα και όταν η πόλη δεν υφίστατο ούτε κοινωνικά, ούτε οικονομικά, ούτε πολιτικά, η αναγέννησή της άρχισε γύρω από τα τείχη των συνοικιών (*borghi*).

Οι αστικοί συντελεστές¹⁵³ έχουν μία δική τους ζωή. Γι' αυτό, όταν το Ρέθυμνο απελευθερώθηκε από τον Οθωμανικό ζυγό, ακολούθησε η καταστροφή των μιναρέδων και των θρησκευτικών συμβόλων των Οθωμανών. Οι χριστιανοί επιπλέον θέλοντας να διαγράψουν αιώνες αδικίας και πόνου ξερίζωσαν τον Πλάτανο των Τεσσάρων Μαρτύρων, όπου γίνονταν οι εκτελέσεις των χριστιανών και στη θέση του οικοδόμησαν τον ομώνυμο ναό. Όταν η πόλη καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα, ακολούθησε η καταστροφή των τουρκικών στρατώνων και η οικοδόμηση του ναζιστικού πουλιού. Συνεπώς, η ζωή αυτών των συντελεστών υπήρξε συνυφασμένη με την Αρχή που εξουσίαζε τη στιγμή της δημιουργίας τους. Όταν αυτή παρήλθε, παρήλθαν και εκείνοι.

Η πόλη ως πεδίο διαφόρων δυνάμεων μπορεί να οριστεί μόνο εφόσον προσδιοριστεί ακριβώς στο χρόνο

150 Aldo Rossi, ό.π., σελ.164-167

151 Aldo Rossi, ό.π., σελ.168-169

152 Aldo Rossi, ό.π., σελ.128

153 Aldo Rossi, ό.π., σελ.141

και στο χώρο. Οι μεταβολές¹⁵⁴ που υφίσταται συμβαίνουν σε διαφορετικές περιόδους. Υπάρχουν εποχές λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές στις οποίες η πόλη μετασχηματίζεται πολύ πιο γρήγορα από άλλες (π.χ. για την περίπτωση του Ρεθύμνου ρωσική περίοδος κατοχής, ναζιστική περίοδος κατοχής). Σ' αυτά τα παραδείγματα οι μετασχηματισμοί είναι γρήγοροι, ορμητικοί και φαινομενικά απρόβλεπτοι. Κάποια ακραία φαινόμενα, όπως οι πόλεμοι ή τυχαία όπως οι απαλλοτριώσεις μπορούν να αλλάξουν σε μικρό χρονικό διάστημα πολεοδομικές καταστάσεις που φαίνονταν οριστικές. Σ' αυτούς τους μετασχηματισμούς συμμετέχουν δυνάμεις που επιδρούν στην πόλη, όπως οικονομικές, πολιτικές ή άλλες.

Στη σύγχρονη εποχή ένα μεγάλο μέρος των μετασχηματισμών που συντελέστηκαν αποτυπώνεται στα σχέδια πόλης¹⁵⁵, εφόσον σ' αυτά φαίνονται οι δυνάμεις που δρουν πριν το μετασχηματισμό της. Στα σχέδια αυτά οι δυνάμεις με την μεγαλύτερη επιρροή είναι οι οικονομικές, επειδή εκδηλώνονται στην καπιταλιστική πόλη μέσα από την εκμετάλλευση, που είναι μέρος του μηχανισμού με τον οποίο μεγαλώνουν οι πόλεις. Ο κατακερματισμός των μεγάλων περιουσιών, οι απαλλοτριώσεις και ο σχηματισμός μίας καινούργιας κτηματολογικής κατάστασης είναι τελικά μία αναπόφευκτη οικονομική στιγμή της εξέλιξης της πόλης. Η διαφορά έγκειται στην πολιτική επιλογή που δρομολογεί αυτή η διαδικασία.

Κατά τον Bernoulli¹⁵⁶ το ιστορικό γεγονός που εγκαινίασε ουσιαστικά τον κατακερματισμό του αστικού εδάφους ήταν η Γαλλική επανάσταση (1789). Εκείνη την περίοδο οι μεγάλες ιδιοκτησίες της αριστοκρατίας και του κλήρου πωλήθηκαν στους αστούς και στους αγρότες. Το μονοπώλιο του εδάφους πέρασε στην ατομική ιδιοκτησία και γι' αυτό το έδαφος έγινε εμπορεύσιμο, όπως κάθε άλλο προϊόν. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στο Ρέθυμνο κατά την περίοδο της Αυτονομίας, όταν τα οθωμανικά κτήματα και το οθωμανικό νεκροταφείο (μεζάρια) περιήλθαν στην κατοχή του δήμου και κάποιων ιδιωτών. Στην περιοχή όπου βρισκόταν το εκτεταμένο οθωμανικό νεκροταφείο χωροθετήθηκε ο νέος Δημοτικός Κήπος Ρεθύμνου από το δήμαρχο Τίτο Πετυχάκη και κατασκευάστηκαν το Γυμνάσιο Αρρένων και το Γυμνάσιο Θηλέων. Η ταχεία ανοικοδόμηση στη γη του νεκροταφείου είναι καθαρά μία πολιτική απόφαση παρά το όποιο οικονομικό όφελος από την προσάρτηση μεγάλων δημοσίων εκτάσεων.

Πίσω από τους οικονομικούς παράγοντες υπάρχουν και πολιτικές επιλογές. Τέτοια επιλογή πολιτικής φύσης υπήρξε η απόφαση δημιουργίας, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, του Τουρκικού Διοικητηρίου και των Στρατώνων. Για να δημιουργηθεί ο κατάλληλος χώρος για την κατασκευή τους, κατεδαφίστηκαν αρκετές κατοικίες και τμήμα του τείχους. Ανάλογη πολιτικής φύσης απόφαση υπήρξε η δημιουργία της Πλατείας Σκρυδλώφ μεταξύ του Τουρκικού Διοικητηρίου και των Τουρκικών Στρατώνων κατά τη διάρκεια της Ρωσικής Κατοχής της πόλης, ως χώρου δημόσιας προβολής και έκφρασης της νέας εξουσίας.

Η πόλη αποτελεί μία σύνθετη ολότητα¹⁵⁷. Η εικόνα που παρουσιάζει μία μεγάλη πόλη στις μέρες μας εμφανίζεται ως συνισταμένη¹⁵⁸ της δράσης οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, ιδιωτικών συμφερόντων κλπ. Γι' αυτό το λόγο κάποια σχέδια πόλης υλοποιούνται και κάποια άλλα μένουν στα συρτάρια. Ο αστικός ιστός της πόλης του Ρεθύμνου είναι το αποτέλεσμα των μεταβολών που συντελέστηκαν στο πέρασμα του χρόνου με σαφή πολιτικά κριτήρια. Η μορφή των μεταβολών υπαγορεύτηκε τόσο από το ιστορικό παρελθόν της πόλης, όσο και από τις αποφάσεις ορισμένων φορέων που έδρασαν σαν δυνάμεις της ιστορίας. Για παράδειγμα το Δημοτικό Συμβούλιο του Ρεθύμνου ενέκρινε την κατεδάφιση του Πύργου του Ρολογιού, για να διευκολυνθεί η κίνηση των οχημάτων προς το λιμάνι και για να εξυπηρετηθούν κάποια μεμονωμένα ιδιωτικά συμφέροντα, μολονότι αυτό είχε κηρυχθεί ως διατηρητέο μνημείο.

154 Aldo Rossi, ό.π., σελ.203

155 Aldo Rossi, ό.π., σελ.204-205

156 Aldo Rossi, ό.π., σελ.221-226

157 Aldo Rossi, ό.π., σελ.220

158 Aldo Rossi, ό.π., σελ.207-208

Βλέπουμε ότι η πολιτική¹⁵⁹ διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στη δημιουργία της πόλης. Επεμβαίνει με το δικό της τρόπο στην ιδρυτική στιγμή της πόλης. Η πόλη επιλέγει πάντα η ίδια την εικόνα της μέσα από τους πολιτικούς της θεσμούς. Η επιλογή αυτή δεν είναι ουδέτερη: η Αθήνα, η Ρώμη, το Παρίσι, αποτυπώνουν τη μορφή της πολιτικής τους. Οι ιταλικές πλατείες της Αναγέννησης αποτελούν το μέσο για το σχηματισμό της πόλης. Συνεπώς η πόλη έχει ως σκοπό τον εαυτό της και η ίδια είναι παρούσα σε αυτά τα έργα. Στο Ρέθυμνο η ενετική πλατεία Piazzetta έγινε το μέσο για το σχηματισμό της αναγεννησιακής πόλης. Έγινε η ίδια η πόλη, καθώς συγκέντρωνε τη ζωή γύρω της, χαρακτηριστικό που μέχρι σήμερα δεν το έχει απωλέσει. Επιπλέον μία ευτυχής σύμπτωση μπορεί να έχει ως συνέπεια τη δημιουργία αυθεντικών αστικών συντελεστών, όταν η πόλη πραγματοποιεί στο εσωτερικό της τη δική της ιδέα για την πόλη. Μια τέτοια σύμπτωση ήταν για το Ρέθυμνο η Ενετοκρατία κατά την Αναγέννηση που μετέτρεψε έναν άσημο μέχρι εκείνη την εποχή οικισμό σε μία πόλη των γραμμάτων και των τεχνών.

Καμία αστική ανάπτυξη δεν είναι τυχαία και δεν υπάρχει μετασχηματισμός της πόλης που να μην προκαλεί και μετασχηματισμό στη ζωή των κατοίκων της. Στη μακραίωνη ιστορία του Ρεθύμνου η ζωή των κατοίκων του άλλαξε αρκετές φορές εξαιτίας των επεμβάσεων που γίνονταν στην πόλη από την εκάστοτε άρχουσα τάξη.

Ο Ρεθεμνιώτης συγγραφέας, Παντελής Πρεβελάκης υποστηρίζει ότι το έργο του «Το χρονικό μιας πολιτείας»: «είναι προϊόν της νοσταλγίας του για τον αρμονικό κόσμο που τον ανάθρεψε». Μέσα στις σελίδες του βιβλίου του περιγράφει το μετασχηματισμό της όψης της γενέθλιας πόλης του στο πέρασμα του χρόνου.

---

159 Aldo Rossi, ό.π., σελ.238-241

Βιομηχανία και μετασχηματισμός της πόλης

Σύμφωνα με τον A. Rossi η βιομηχανία¹⁶⁰ είναι ο αληθινός πρωταγωνιστής των μεταβολών που συντελούνται στην πόλη, η οποία μετασχηματίζεται σε τρία στάδια. Στο πρώτο στάδιο καταστρέφεται η κύρια δομή μίας μεσαιωνικής πόλης, που χαρακτηρίζεται από την απόλυτη ταύτιση του τόπου εργασίας και κατοικίας στο εσωτερικό του ίδιου κτηρίου. Η καταστροφή αυτή οδηγεί σε μία σειρά αλλαγών. Εμφανίζονται σπίτια προς ενοικίαση, σπίτια για τους εργαζόμενους και το ζήτημα της κατοικίας προβάλλεται ως πρόβλημα της πόλης και ως κοινωνικό πρόβλημα. Επεκτείνεται έτσι η επιφάνεια που καλύπτει η πόλη, ενώ ο διαχωρισμός της κατοικίας από την εργασία είναι ακόμα ελάχιστα φανερός. Στο Ρέθυμνο αρχικά οι βιοτεχνίες της πόλης συγκεντρώνονταν κυρίως γύρω από το παλιό λιμάνι, όπου εκεί βρίσκονταν οι αποθήκες των εμπορευμάτων τους. Όταν αργότερα οι βιοτεχνίες μεταφέρθηκαν στον Κουμπέ, δημιουργήθηκε η ανάγκη για έναν περιφερειακό δρόμο, που θα συνέδεε άμεσα τη νέα ζώνη παραγωγής με το νέο λιμάνι και την πόλη με τις περιοχές κατοικίας.

Στο δεύτερο στάδιο η προϊούσα εκβιομηχάνιση προκαλεί τον τελικό διαχωρισμό μεταξύ κατοικίας και τόπου εργασίας και καταστρέφει τη σχέση της γειτονιάς. Η εμφάνιση συλλογικών μορφών εργασίας οδηγεί στην επιλογή μίας κατοικίας που δε βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με την περιοχή εργασίας. Παράλληλα διαχωρίζεται η παραγωγή από τη διοίκηση. Έτσι προκύπτει το «city» και δημιουργούνται συγκεκριμένες αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των υπηρεσιών που πρέπει να συνεργάζονται. Κάτι ανάλογο συμβαίνει στα δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου, με την αναπτυσσόμενη βιομηχανική ζώνη του Κουμπέ αλλά και στα ανατολικά, στην περιοχή της Καλλιθέας με τη βιομηχανία της ΒΙΟ. Και οι δύο περιοχές βρίσκονται μακριά από τους χώρους κατοικίας και εκτός της παλιάς πόλης.

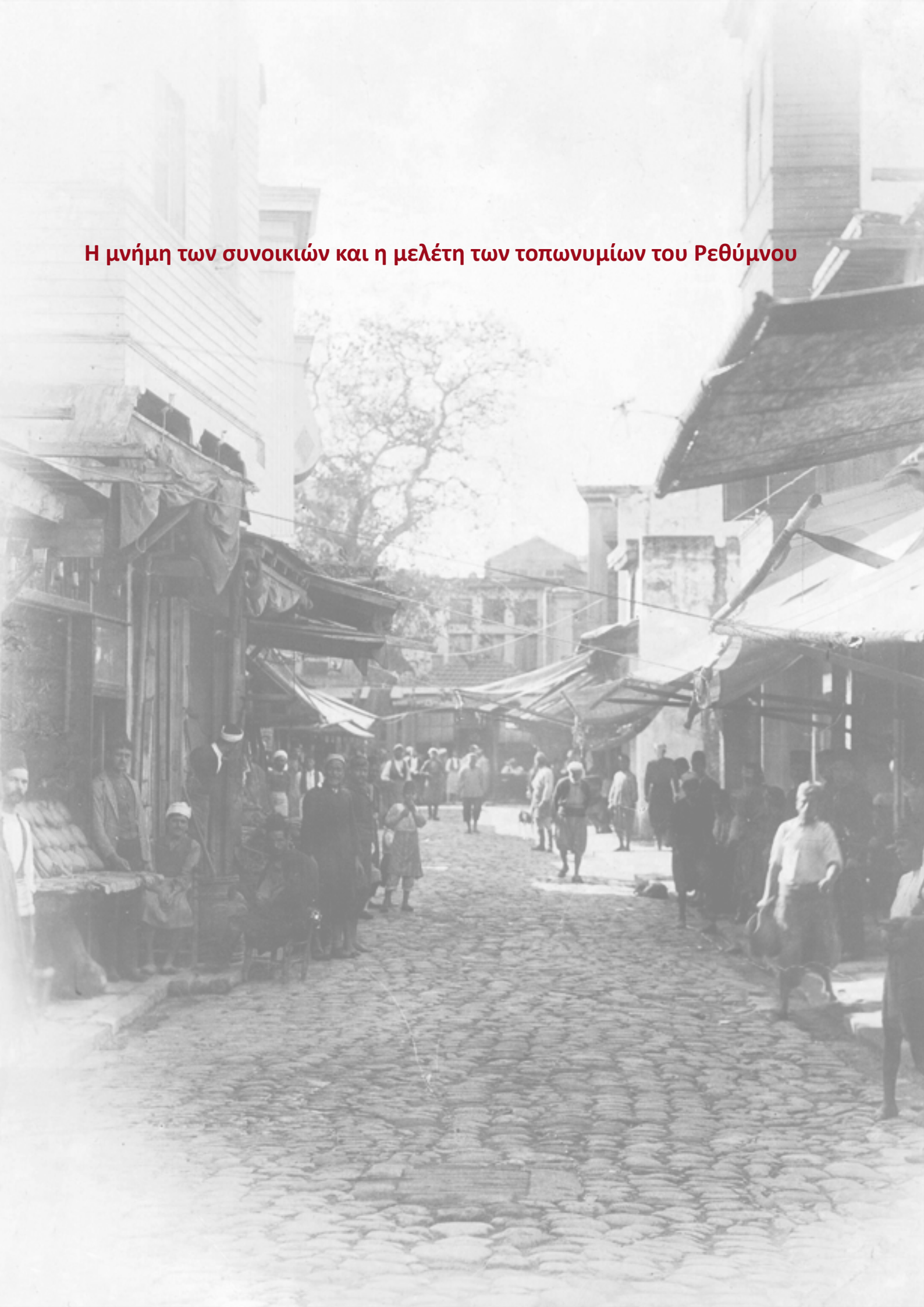
Το τρίτο στάδιο μετασχηματισμού της πόλης σηματοδοτείται από τη χρήση ατομικών μέσων μεταφοράς και από την εξάπλωση των μέσων μαζικής μεταφοράς προς τους τόπους εργασίας. Η επιλογή του τόπου κατοικίας δεν είναι συνάρτηση του τόπου εργασίας. Οι υπηρεσίες εγκαθίστανται στο κέντρο, ενώ γίνεται εντονότερη η ζήτηση κατοικιών έξω από την πόλη, στη γειτονική ύπαιθρο. Η εργασία και ο τόπος εργασίας παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στην επιλογή κατοικίας. Ο κάτοικος της πόλης μπορεί να πάει σε κάθε σημείο της ευρύτερης περιοχής για να εργαστεί και έτσι δημιουργείται ο καθημερινά μετακινούμενος εργαζόμενος. Στο Ρέθυμνο αυτή η κίνηση είναι ιδιαίτερα αισθητή τις δύο τελευταίες δεκαετίες, όπου υπάρχει έντονη ζήτηση κατοικίας στα νοτιοδυτικά της πόλης του Ρεθύμνου, στις περιοχές Βιολί Χαράκι και Ατσιπόπουλο. Οι εργαζόμενοι μετακινούνται από τις περιοχές αυτές καθημερινά προς τους χώρους εργασίας τους που βρίσκονται εντός της πόλης.

Η νέα κλίμακα¹⁶¹ που διαμορφώνεται στην πόλη δεν μπορεί ν' αλλάξει την ουσία των αστικών συντελεστών. Η διάσταση μπορεί να μεταβάλλει έναν αστικό συντελεστή, αλλά δεν μπορεί να του αλλάξει την ποιότητα. Για παράδειγμα η νέα κλίμακα της πόλης του Ρεθύμνου δεν μεταβάλλει την ουσία και την ποιότητα του αστικού συντελεστή της Piazzetta.

160 Aldo Rossi, ό.π., σελ.234-235

161 Aldo Rossi, ό.π., σελ.237

Η μνήμη των συνοικιών και η μελέτη των τοπωνυμίων του Ρεθύμνου

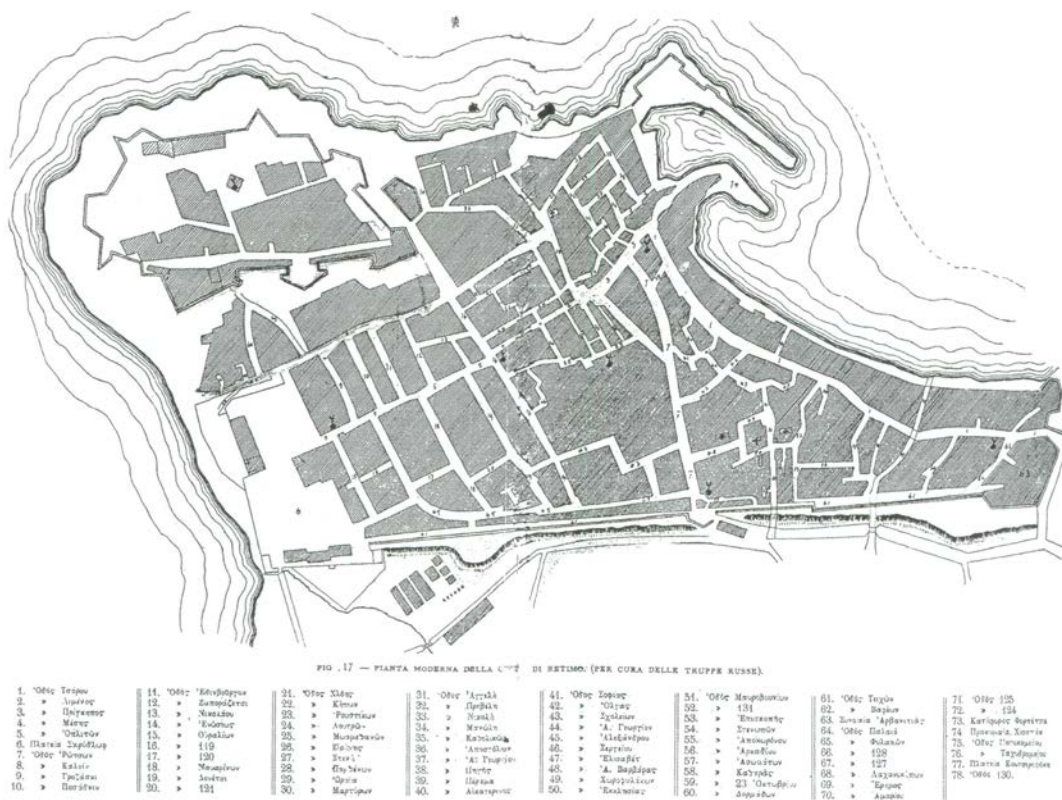

Σύμφωνα με τον Aldo Rossi η πόλη χωρίζεται σε διαφορετικές συνοικίες¹⁶², οι οποίες από μορφολογική και ιστορική άποψη αποτελούν σύνθετους αστικούς συντελεστές. Στην αρχαιότητα κάθε συνοικία είχε το δικό της κέντρο, τα δικά της μνημεία και το δικό της τρόπο ζωής. Στη μελέτη του για τη συνοικία¹⁶³ ο Kevin Lynch αναφέρεται: α) σε συνοικίες εσωστρεφείς, δηλαδή αυτές που στρέφονται στο εσωτερικό τους, με ελάχιστη αναφορά στην πόλη που τις περιβάλλει και β) σε απομονωμένες που εξελίσσονται ανεξάρτητα από αυτήν.

Ο Rossi πιστεύει ότι οι γλωσσολογικές έρευνες¹⁶⁴ ανασύρουν μαρτυρίες από τα πιο βαθιά στρώματα της δομής του πραγματικού και συνεπώς της πραγματικότητας της πόλης. Κάθε πόλη παρουσιάζει πολυάριθμα παραδείγματα μεγάλων χωροταξικών αλλαγών που παρέμειναν στα ονόματα των δρόμων και των συνοικιών. Επομένως οι συνοικίες διασώζουν τη μνήμη της πόλης και τα παλιά όρια και σχέδιά της.

Ένα τοπωνύμιο¹⁶⁵ όσο δύσκολα ξεχνιέται, τόσο δύσκολα αντικαθίσταται. Στην περίπτωση του Ρεθύμνου και των αλλεπάλληλων κατακτήσεων του, η αντικατάσταση αυτή δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο. Στο χάρτη της πόλης του 1898, που τοπογράφησε ο Ρώσος υπολοχαγός Μ. Ρουτσόφσκι (Εικ.173) & (Πίνακας 6) για να προσανατολίζονται οι Ρώσοι στρατιωτικοί και τον οποίο δημοσίευσε ο Gerola, η συμβίωση Ρώσων και Ελλήνων αγνόησε προκλητικά το τουρκικό στοιχείο¹⁶⁶. Αντιθέτως οι γειτονιές που είχαν ονόματα, τα διατήρησαν και σ' αυτά είναι εμφανή τα ονόματα τουρκικής προέλευσης. Επομένως, καθίσταται σαφές η πρόθεση του εκάστοτε κατακτητή ν' αλλάξει τα τοπωνύμια των δρόμων και των συνοικιών της πόλης σε μία προσπάθεια να εδραιώσει την παρουσία του στην καθημερινότητά της και στο κοινωνικό της γίγνεσθαι. Όμως, η στενή σχέση μερικών τοπωνυμίων με την ίδια την εξέλιξη της πόλης δεν επιτρέπει την απαλοιφή τους από τη συλλογική μνήμη.

Εικόνα 173. Χάρτης του Ρεθύμνου του Μ. Ρουτσόφσκι για τον προσανατολισμό των ρωσικών στρατευμάτων κατοχής

162 Aldo Rossi, ό.π., σελ.81-82

163 Aldo Rossi, ό.π., σελ.82-84

164 Aldo Rossi, ό.π., σελ.84

165 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, ό.π., σελ.75-77

166 Συλλογικό έργο, *Ρέθυμνο 1898 – 1913 Από την Αυτονομία στην Ένωση*, ό.π., Γιάννης Σπανδάγος

Αρχαϊκή και Βυζαντινή περίοδος

Από τη γλωσσολογική έρευνα των τοπωνυμίων της πόλης εξάγεται το συμπέρασμα: ότι η λέξη «Παλαιόκαστρον» που αναφέρεται στο λόφο του «Παλαιοκάστρου», όπου είναι χτισμένη η Φορτέτζα, αποτελεί το παλαιότερο ίσως τοπωνύμιο που διασώζει μέχρι σήμερα τη μνήμη της ύπαρξης κάποιου παλαιού κάστρου και αναφέρεται, είτε στην ακρόπολη της αρχαίας Ρίθυμνας, είτε στο οχύρωμα που υπήρχε κατά τη βυζαντινή εποχή στη θέση Βίλγα (ψηλότερο σημείο του λόφου).

Ενετική περίοδος

Κατά τα πρώτα χρόνια της Ενετοκρατίας το Ρέθυμνο αποτελούνταν από έναν οχυρωμένο, μικρό σε έκταση οικισμό, το Castel vecchio, που βρισκόταν γύρω από το ενετικό λιμάνι. Γι' αυτό και ήταν περιττή η ονοματοθεσία των ελάχιστων δρόμων¹⁶⁷ του. Μετά την ολοκληρωτική σχεδόν καταστροφή της πόλης το 1571 από τον πειρατή Ουλούτζ Αλή και την εκ νέου ανοικοδόμησή της, έπρεπε να προσδιοριστούν οι δρόμοι της πόλης, χωρίς όμως να τους δοθούν ονόματα. Αντίθετα οι αυτόνομες συνοικίες της κατά το πρότυπο της μητρόπολης - Βενετίας διέθεταν ονόματα. Πληροφορίες για τα ονόματα αυτών των συνοικιών¹⁶⁸ σώζονται στα νοταριακά έγγραφα της εποχής. Τα ονόματα αυτά απηχούν είτε κάποιο παλιό τοπωνύμιο, όπως το Castel vecchio, είτε αναφέρονται σε κάποια χαρακτηριστική περιοχή της πόλης όπως η Sabbionara (η αμμουδιά της πόλης και τα περί αυτήν κτίσματα, από την ιταλική λέξη sabbia = άμμος), είτε τέλος σε κάποια γειτονική εκκλησία, ορθόδοξη ή καθολική, όπως για παράδειγμα η συνοικία του Άη Γιάννη του Θεολόγου ή η συνοικία του Αγίου Λαζάρου. Ο μοναδικός δρόμος που είχε αυτόνομη ονομασία εκείνη την εποχή ήταν η σημερινή οδός Εθνικής Αντιστάσεως που αναφερόταν ως Ruga Grande (= μεγάλος δρόμος).

Ενδεικτικά παραδείγματα τοπωνυμίων συνοικιών είναι τα ακόλουθα: το τοπωνύμιο της συνοικίας Καστέλλι προέρχεται από την ιταλική λέξη castello που σημαίνει κάστρο και αφορά στην περιοχή, όπου βρισκόταν το Castello Vecchio. Το όνομα του φρουρίου της πόλης Φορτέτζα προέρχεται επίσης από την ιταλική λέξη fortezza που σημαίνει κάστρο, φρούριο. Στην Ενετοκρατία ο λόφος του Τιμίου Σταυρού¹⁶⁹ ήταν γνωστός ως Φουρκοκέφαλο ή λόφος του Αγίου Αθανασίου. Το τοπωνύμιο Φουρκοκέφαλο (Εικ.174) προκύπτει από την ιταλική λέξη forza που σημαίνει αγχόνη, κρεμάλα, καθώς στην περιοχή γίνονταν εκτελέσεις Ρεθυμνιωτών επαναστατών από τους Ενετούς κατακτητές. Το τοπωνύμιο λόφος του Αγίου Αθανασίου παραπέμπει στην ύπαρξη πάνω στο σημερινό λόφο του Τιμίου Σταυρού εκκλησίας αφιερωμένης στον Άγιο Αθανάσιο. Μπορεί όμως εξίσου να εξηγηθεί και από τις δύο εκκλησίες του Αγίου Αθανασίου, που υπήρχαν στους πρόποδες του· η μία με την προσωνυμία Άγιος Αθανάσιος των Φράγκων και η άλλη με την προσωνυμία Άγιος Αθανάσιος των Ελλήνων. Ένα άλλο τοπωνύμιο με ενετικές ρίζες είναι η Μεσκηνιά ή Λωβοχώρι. Έτσι ονομαζόταν η περιοχή που βρίσκεται κάτω από το λόφο του Τιμίου Σταυρού, καθώς εκεί διέμεναν οι λεπροί, που αποκαλούνταν μεσκήνηδες. Το τοπωνύμιο προκύπτει από την ιταλική λέξη meschino που σημαίνει λεπρός. Η Μεσκηνιά, βρισκόταν εκτός των τειχών, καθώς οι λεπροί δεν είχαν δικαίωμα εισόδου στην πόλη και ως εκ τούτου ζούσαν απομονωμένοι από τον υπόλοιπο κόσμο. Το όνομα της συνοικίας Σκιέρος προέρχεται από το όνομα της πύλης Squero του δυτικού περιμετρικού τείχους, που σηματοδότησε την ευρύτερη περιοχή. Η ιταλική λέξη Squero σημαίνει ταρσανάς, ναυπηγείο και υποδηλώνει τη θέση που κατά την ενετοκρατία βρισκόταν το ναυπηγείο. Στην ίδια θέση βρίσκονταν και οι γλίστρες της αρχαίας Ρίθυμνας. Ένα άλλο τοπωνύμιο εκείνης της εποχής ήταν τα Τσικαλαριά¹⁷⁰

167 Νίκος Δερεδάκης, *Η ονομασία των δρόμων της Παλιάς Πόλης του Ρεθύμνου στο πέρασμα των χρόνων*, Δικτυακός τόπος με θέμα το Ρέθυμνο και τους Ρεθυμνιώτες, http://deredakis.blogspot.gr/2009/03/blog-post_26.html, 2009

168 Νίκος Δερεδάκης, ό.π.

169 Κωστής Παπαδάκης, *Ο Λόφος του Τιμίου Σταυρού της πόλης μας χθες και σήμερα*, Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 1ου Γυμνασίου, Ρέθυμνο 1994, σελ. 14-17

170 Γεώργιος Εκκεκάκης, *Το προάστιο «Τσικαλαριά» (και όχι «Τσιγγαναριά») του Αναγεννησιακού Ρεθύμνου*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 3 Αυγούστου 1995

(Cicalargia), ένα προάστιο που βρισκόταν στα νότια της πόλης έξω από τα τείχη. Αντιστοιχεί στην περιοχή που σήμερα περικλείεται από τις οδούς Καζαντζάκη, Μαρούλη, Ασκούτση και Δαλέντζα. Πρόκειται δηλαδή για τα οικοδομικά τετράγωνα, όπου βρίσκεται η Σχολή Χωροφυλακής, ο λεγόμενος «Συνοικισμός» με τις τετρακατοικίες και κάποιες σύγχρονες πολυκατοικίες. Η περιοχή ήταν γνωστή ακόμη ως Κεραμειά ή Καμίνια και μπορεί να συσχετισθεί με τη λατινική λέξη «fornes», που σημαίνει φούρνοι (καμίνια) για ψήσιμο κεραμικών, με βάση την επισήμανση της Ιωάννας Στεριώτου στο σχεδιάγραμμα του Zuanne Magagnatto.

Εικόνα 174. Το Φουρκοκέφαλο και η συνοικία της Μεσκηνιάς στους πρόποδες του

Οθωμανική περίοδος

Κατά την Οθωμανική περίοδο οι δρόμοι¹⁷¹ του Ρεθύμνου παρέμειναν χωρίς ονομασία. Ο μοναδικός τρόπος για να προσανατολιστεί κάποιος ήταν οι 14 συνοικίες, στις οποίες ήταν χωρισμένη η πόλη (Εικ.175). Σύμφωνα με το χάρτη του Γ. Σπανδάγου¹⁷² (Πίνακας 6) οι συνοικίες της πόλης το 1900 ήταν οι ακόλουθες: η συνοικία της Φορτέτζας ή Ιτς Καλέ (iz kale) από την τούρκικη λέξη kale που σημαίνει ακρόπολη, φρούριο, κάστρο και επομένως το όνομά της προσδιορίζει την ομώνυμη συνοικία στο εσωτερικό του φρουρίου· Η συνοικία Ουζούν Γιολ (uzun yol), που στην τουρκική αποδίδει το σημερινό της όνομα, Μακρύ Στενό. Πρόκειται για την ευρύτερη περιοχή της τότε οδού Ενώσεως, σημερινής οδού Νικηφόρου Φωκά, μέχρι την οδό Πάνου Κορωναίου· Η συνοικία Ακ Σεράι ή Ακ Σαράι η οποία προσδιορίζεται νότια της οδού Πάνου Κορωναίου και δυτικά της οδού Ρήγα Φεραίου και της οδού Φιλικών. Το όνομα της περιοχής προκύπτει από το Τουρκικό Διοικητήριο, γνωστό και ως Ak Saray (Λευκό Παλάτι)· Η συνοικία Μουσαλά (Mussala) που προσδιορίζεται ανατολικά της οδού Νικηφόρου Φωκά, βόρεια της οδού Ραδαμάνθυος και δυτικά της οδού Μεσολογγίου. Πρόκειται για την ευρύτερη περιοχή που απλώνεται στα ανατολικά εκτός των τειχών της Φορτέτζας, εκεί που κάποτε βρισκόταν ένα τμήμα της Σπιανάδα (Spianata) του κάστρου. Η τουρκική λέξη Mussala¹⁷³ με την κυριολεκτική της σημασία αναφέρεται σ' ένα μέρος όπου γίνεται η προσευχή, αλλά και σε μεγάλους ανοιχτούς χώρους, έξω από τις πόλεις, προορισμένους για το σκοπό αυτό. Η Σπιανάδα ήταν ένας μεγάλος ανοιχτός χώρος που ήταν ακάλυπτος αρχικά και βρισκόταν εκτός του φρουρίου. Σε ένα τμήμα του χώρου αυτού εκτεινόταν την οθωμανική

171 Νίκος Δερεδάκης, ό.π.

172 Συλλογικό έργο, *Ρέθυμνο 1898 – 1913 Από την Αυτονομία στην Ένωση*, ό.π., Γιάννης Σπανδάγος

173 Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, Editions Routledge, London 1996, σελ.208

περίοδο ο κήπος του Ιμάμ Πασά¹⁷⁴ που είναι γνωστός και ως Περβόλα. Στο συγκεκριμένο κήπο υπήρχε εβκαφίο (evkaf = ίδρυμα διαχείρισης εκκλησιαστικών μουσουλμανικών αφιερωμάτων) και άμβωνας (minber), από τον οποίο αναπέμφθηκε ο πρώτος ύμνος (ιζάνι), όταν η πόλη αλώθηκε από τους Τούρκους. Συνεπώς, γίνεται κατανοητό ότι η περιοχή λειτούργησε αρχικά ως χώρος προσευχής. Η συνοικία Ταικούρ Μποσταν (Çukurbostan) που προσδιορίζεται βόρεια της οδού Πάνου Κορωναίου και δυτικά της οδού Νικηφόρου Φωκά. Το όνομά της παραπέμπει σε γειτονιά της ευρωπαϊκής Κωνσταντινούπολης¹⁷⁵ όπου βρίσκονται το Yavuz Selim Mosque (τέμενος) και η Byzantine Cistern of Aspar (βυζαντινή δεξαμενή). Η δεξαμενή αυτή χρησιμοποιήθηκε ως λαχανόκηπος και το όνομά της Çukurbostan που σημαίνει «βυθισμένος κήπος» έδωσε το όνομα στην περιοχή. Στο Ρέθυμνο, στην περιοχή που είναι γνωστή με αυτό το όνομα βρισκόταν στην Ενετοκρατία το δυτικό τμήμα της Σπιανάδα (Spianata). Δεν είναι γνωστή η ύπαρξη κάποιας δεξαμενής στην ευρύτερη περιοχή. Θα μπορούσε όμως να αποτελεί λογική εξήγηση η συγκέντρωση νερού της βροχής νότια του λόφου λόγω του έντονου αναγλύφου. Η περιοχή θα πρέπει να εξελίχτηκε σε λαχανόκηπο και σταδιακά να οικοδομήθηκε δίνοντας το όνομά της στη γειτονιά. Μία πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να αποτελεί ενδεχομένως η πρόταση του διοικητή της Φορτέτζας P. Davila¹⁷⁶ για λιμάνι στα νότια του φρουρίου, η οποία δεν ευοδώθηκε. Η συνοικία Καστέλλι (castello vecchio), βρισκόταν ανατολικά της οδού Μεσολογγίου και βόρεια της οδού Παλαιολόγου και της οδού Νεάρχου. Η συνοικία της Μεγάλης Πόρτας ή Ορτά Καπί (orta kari) προσδιορίζεται νότια της οδού Παπαδομυελάκη, της οδού Γοβατζιδάκη και της οδού Αγίας Βαρβάρας. Το όνομά της προέρχεται από την τούρκικη λέξη orta που σημαίνει μεσαία και kari που σημαίνει πόρτα, άρα μεσαία πόρτα (πύλη Guora). Η συνοικία Γαζή Χουσεϊν Πασά που προσδιορίζεται νοτιοανατολικά της οδού Αραμπατζόγλου και της οδού Παλαιολόγου, περιλαμβάνει την οδό Βερνάρδου και την οδό Λασθένους, την οδό Εθνικής Αντιστάσεως μέχρι τη διασταύρωση της οδού Γοβατζιδάκη, την οδό Βαφέ, την οδό Χατζηγηγοράκη και την οδό Κορνάρου. Το όνομά της παραπέμπει στο τέμενος Γαζή Χουσεϊν Πασά (παλαιότερα ενετική εκκλησία της Santa Maria), σήμερα γνωστό ως τζαμί Νερατζέ (από το δέντρο που βρισκόταν κάποτε δίπλα του) ή Ωδείο. Η συνοικία Σουρούφ Αγά ή Αραπομαχαλάς (arap mahalle) βρισκόταν στην οδό Τσουδερών και την οδό Καστρινογιαννάκη και θα πρέπει να κατοικούνταν από Άραβες. Η συνοικία Γιαλί βρισκόταν βορειοανατολικά της οδού Αρκαδίου και νοτιοανατολικά της οδού Νεάρχου και πήρε το όνομα της από τον γιαλό που απλώνεται στα βόρεια της συνοικίας. Η συνοικία Αρβανιτιά ή Αρβανιθιά προσδιορίζεται στα νοτιοανατολικά της οδού Β. Ουγκώ. Πρόκειται για την περιοχή, όπου έμεναν οι Αλβανοί μισθοφόροι (στρατιώτες), στα καταλύματα που βρίσκονταν στο εσωτερικό του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας. Η συνοικία της Αγίας Σοφίας βρισκόταν επί της οδού Λορέντζου Μαβίλη. Η συνοικία του Αγίου Λαζάρου προσδιορίζεται στην περιοχή της οδού Νεοφύτου Πατελάρου και του αδιεξόδου του Αγίου Γεωργίου της Γρόττας (grotta= σπηλιά, βράχος). Τέλος, η συνοικία Τσίτσο βρισκόταν δυτικά της οδού Β. Ουγκώ, νοτιοδυτικά της οδού Αρκαδίου και ανατολικά της οδού Τσαγρή - Καψάλη, γύρω από το μητροπολιτικό ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου.

Άλλα τοπωνύμια εκείνης της εποχής που έχουν τις ρίζες τους στην περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι τα ακόλουθα. Η θαλασσινή συνοικία Γκιουλούμπαση ή Κιουλούμπαση, δηλαδή η περιοχή από το Τελωνείο μέχρι το σημερινό ξενοδοχείο Ιδαίον, διασώζει τη μνήμη του δεύτερου κήπου της πόλης, του μετέπειτα κήπου του πρίγκηπα Γεωργίου. Η ετυμολογία της λέξης προκύπτει από τα τούρκικα, gül bahçe που σημαίνει κήπος με τριαντάφυλλα (άνθη). Ακόμη, το τοπωνύμιο Μεϊντάνι¹⁷⁷ που σημαίνει πλατεία είναι τούρκικης προέλευσης (meydan) και αναφέρεται στην περιοχή της σημερινής οδού Παλαιολόγου. Παραπέμπει σε εποχές πριν από το 18ο αιώνα, τότε που ο δρόμος ήταν πράγματι η πλατεία της ενετοκρατούμενης πόλης, κατά το οικιστικό πρότυπο της μητρόπολης Βενετίας. Στην πλατεία υπήρχαν η Λότζια, η Κρήνη Ριμόντι και το περίφημο Ρολόι, πριν αυτή αλλοιωθεί από τις τουρκικές επεμβάσεις, κατά

174 Κωστής Παπαδάκης, *Ρέθυμνο 1900-1950, Το Ρέθυμνο που μας κληροδότησε το σημερινό Ρέθυμνο*, Τόμος Α', Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 1ου Γυμνασίου, Εκδόσεις Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2010, σελ.336

175 Cyclopaedia, *Çukurbostan*, 2013, http://tr.cyclopaedia.net/wiki/%C3%87ukurbostan_%28anlam_ayr%C4%B1m%C4%B1%29

176 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, ό.π., σελ.71

177 Γεώργιος Εκκεκάκης, *Το «Μεϊντάνι», ένα μάλλον άγνωστο ρεθεμνιώτικο τοπωνύμιο με ιστορικό ενδιαφέρον*, εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 18-19 Φεβρουαρίου 2006

τις οποίες η Λότζια μετατράπηκε σε τζαμί, η Κρήνη σκεπάστηκε με θόλο (κάτι ανάλογο έγινε και με την Κρήνη Μοροζίνι στο Ηράκλειο) και το Ρολόι καλύφτηκε από οικοδομές. Το τοπωνύμιο «Μεϊντάνι» το χρησιμοποιούσαν μόνο οι μουσουλμάνοι, ίσως επειδή στην ιστορική μνήμη και στη συνείδηση των χριστιανών κυριαρχούσε πάντα το ελληνικό τοπωνύμιο της περιοχής, «Πλάτανος», που υπήρξε τόπος εκτελέσεων των χριστιανών. Το τοπωνύμιο «Πλάτανος» επιβιώνει και σήμερα, αν και οι σημερινές γενιές δεν γνώρισαν το τεράστιο δέντρο και η επίσημη ονομασία της σημερινής πλατείας, είναι πλατεία Τίτου Πετυχάκη. Επίσης, η περιοχή του Κουμπέ έλκει την ονομασία της από την τουρκική λέξη *kubbe* που σημαίνει θόλος, τρούλος. Αυτός ο τρούλος βρισκόταν στις εκβολές του Γαλλιανού ποταμού¹⁷⁸, κοντά στα πυρηνουργεία και βυρσοδεψεία. Ένα ακόμα τοπωνύμιο τούρκικης προέλευσης είναι τα Μεζάρια (Εικ.176). Προέρχεται από την τούρκικη λέξη *mezar* που σημαίνει τάφος και σηματοδοτεί την περιοχή εκτός των τειχών, όπου βρισκόταν το εκτεταμένο μουσουλμανικό νεκροταφείο και σήμερα καταλαμβάνουν ο Δημοτικός Κήπος, ο Δημοτικός χώρος Στάθμευσης απέναντι από το ναό των Τεσσάρων Μαρτύρων, το 3^ο Γυμνάσιο - Λύκειο και μερικές σύγχρονες οικοδομές.

Εικόνα 175. Πανόραμα της πόλης από τα ανατολικά όπου διακρίνονται οι συνοικίες: Ιτς Καλέ, Γαζή Χουσεϊν Πασά, Ορτά Καπί και Μουσαλά

Εικόνα 176. Τα Μεζάρια και τμήμα από τη συνοικία Μεσκηινιά

178 Λευτέρης Κρυοβρυσανάκης, *Πανόραμα Ρεθύμνου (μνημεία, πρόσωπα και γεγονότα 5.000 ετών)*, Εκδόσεις Γραφοτεχνική Κρήτης, Ρέθυμνο 2006, σελ.91

Αιγυπτιοκρατία - Αραβοκρατία

Τοπωνύμια του Ρεθύμνου που έλκουν τις ρίζες τους από την περίοδο της Αιγυπτιοκρατίας - Αραβοκρατίας είναι τα Μισίρια και ο Μασταμπάς. Το τοπωνύμιο Μισίρια¹⁷⁹ εμφανίζεται την περίοδο της Τουρκοκρατίας και επιβιώνει και κατά την περίοδο της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη (1830-1840). Η ετυμολογία της λέξης παραπέμπει στη συνοικία του Καΐρου Misr, η οποία φημιζόταν για το γόνιμο έδαφός της, όπως και το ρεθυμνιώτικο προάστιο. Το τοπωνύμιο Μασταμπάς αναφέρεται στη συνοικία της πόλης που βρίσκεται νότια, εκτός των τειχών και στα αραβικά παραπέμπει σε τάφους ευγενών που είναι χτισμένοι πάνω από το έδαφος σε σχήμα τραπεζίου. Στην περιοχή αυτή έχουν ανευρεθεί τάφοι της υστερομινωικής περιόδου.

Ρωσική Κατοχή

Το 1897 οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να προβούν σε κατάληψη της Κρήτης εξαιτίας των βιαιοπραγιών των Τούρκων εναντίον των Κρητικών και έτσι το Ρέθυμνο πέρασε στη ρωσική κατοχή. Οι Ρώσοι κατά την παραμονή τους στην πόλη προχώρησαν σε αλλαγή της ονοματοθεσίας¹⁸⁰ των δρόμων σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Κατήργησαν, θεωρητικά τουλάχιστον, τα τουρκικά ονόματα των συνοικιών και κάθε δρόμος του Ρεθύμνου απέκτησε νέο όνομα. Οι Ρώσοι έδωσαν σε κάποιους δρόμους της πόλης αλλά και σε αρκετές συνοικίες ονόματα παρμένα από τη μακρινή, τσαρική τότε, πατρίδα τους. Στο χάρτη του Γ. Σπανδάγου αναφέρονται οι δρόμοι του ρωσοκρατούμενου Ρεθύμνου του 1900 με τη σημερινή τους ονομασία, καθώς και με την ονομασία που είχαν τότε.

Κάποια από τα ονόματα δρόμων αλλά και συνοικιών παραπέμπουν σε καθημερινές ασχολίες των κατοίκων της πόλης εκείνη την εποχή όπως: η Μικρή Αγορά που εκτεινόταν από τη Μεγάλη Πόρτα μέχρι τον Πλάτανο, δηλαδή η σημερινή οδός Εθνικής Αντιστάσεως· η Μεγάλη Αγορά δηλαδή η τότε οδός Τσάρου (Εικ.177), σημερινή οδός Αρκαδίου· τα Πεταλάδικα, δηλαδή η οδός Μπουνιαλή, ο πρώτος δρόμος που βρίσκεται στα αριστερά μετά τη Μεγάλη Πόρτα· τα Παπουτσιδίκια ή Τσαγκαράδικα και τα Μπιτσαξιδίκια, που βρίσκονταν στην οδό Σουλίου, η οποία φαίνεται στο χάρτη της πόλης που εκπονήθηκε από τα ρωσικά στρατεύματα σαν συνέχεια της οδού Ρώσων· τα Ταμπακαριά που μεταφέρθηκαν από την πύλη της Άμμου στον Κουμπέ· η Σωχώρα που εκτεινόταν από τα εβραϊκά μνήματα μέχρι τη Λεμονέ (σήμερα αστυνομία) και ήταν ένα μεγάλο σώχωρο (περιβόλι), αλλά και τα Χασαπιά (Εικ.178) που βρίσκονταν έξω από τη Μεγάλη Πόρτα, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται η πλατεία Τεσσάρων Μαρτύρων.

Η ονομασία των δρόμων του Ρεθύμνου από τους Ρώσους διατηρήθηκε για 25 περίπου χρόνια μέχρι το 1925. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1924 και αφού έφυγαν και οι τελευταίοι τουρκοκρητικοί από το Ρέθυμνο, το Δημοτικό συμβούλιο της πόλης επί δημαρχίας Τίτου Πετυχάκη προχώρησε στη νέα ονοματοθεσία των οδών της Παλιάς Πόλης του Ρεθύμνου, η οποία ισχύει μέχρι και σήμερα. Μικρές αλλαγές έγιναν μόνο, καθώς ορισμένα κτήρια γκρεμίστηκαν για να διανοιχτούν νέοι δρόμοι.

179 Νίκος Δερεδάκης, *Το προάστιο «Μισίρια» και όχι «Μυσσίρια»*, Δικτυακός τόπος με θέμα το Ρέθυμνο και τους Ρεθυμνιώτες, 2009, http://deredakis.blogspot.gr/2009/02/blog-post_24.html

180 Νίκος Δερεδάκης, *Η ονομασία των δρόμων της Παλιάς Πόλης του Ρεθύμνου στο πέρασμα των χρόνων*, ό.π.

Εικόνα 177. Η οδός Τσάρου με τις σημαίες των προξενείων το 1900

Εικόνα 178. Δυτική άποψη της οροφής των Χασαπίων

Σύγχρονη εποχή

Σήμερα, η έννοια της συνοικίας¹⁸¹ έχει σχεδόν χαθεί και αναφέρεται περισσότερο σε τοπόσημα, όπως ξενοδοχεία (π.χ. Ξενία), εκκλησίες (π.χ. Αγία Φωτεινή), μεγάλα κτίσματα (π.χ. Δελφίνι, Κολυμβητήριο) και στοιχεία της κοινωνικής ζωής (π.χ. Πασαρέλα). Ωστόσο, κάποιες συνοικίες της σύγχρονης πόλης διατηρούν τα παλιά τους τοπωνύμια, όπως ο Κουμπές ή ο Μασταμπάς. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών στην πλειονότητά τους αγνοούν την προέλευση των συγκεκριμένων τοπωνυμίων.

Ορισμένες μετονομασίες¹⁸² παραλιακών συνοικιών είναι οι ακόλουθες: Άγιος Νικόλαος ή Κανάρα ή Γερανιώτικα¹⁸³ – σημερινή περιοχή του Κολυμβητηρίου, όπου βρίσκεται ο ομώνυμος ναός και όπου έκανε ανδραγαθία ο Γερανιώτης Αποστολάκης Απόστολος· Άμμος Πόρτα ή Κουμ Καπί ή Μπαλτά ή Άγνωστος Στρατιώτης – περιοχή όπου βρισκόταν η πύλη της Άμμου, το τούρκικο οχυρό της Μπαλτά Ντάμπια και σήμερα το άγαλμα του Άγνωστου Στρατιώτη· Castel Vecchio ή Καντάκι ή Καστέλλι ή Μαντράκι – περιοχή όπου βρισκόταν το βυζαντινό οχύρωμα της πόλης και η οποία έλκει το όνομα της από την τάφρο που την περιέβαλλε· Γιαλί ή Γιαλί Μαχαλεσί – περιοχή που βρίσκεται μπροστά στο γιαλό· Δικαστήρια ή Στρατώνας ή Καινούρια Πόρτα ή Μαρμαρόπορτα ή Χανιόπορτα – περιοχή όπου βρίσκονται σήμερα τα Δικαστήρια και κάποτε βρισκόταν ο Στρατώνας και η Πόρτα του με τις πολλές ονομασίες¹⁸⁴· Εβραϊκή ή Κτελ – περιοχή, όπου βρισκόταν το εβραϊκό νεκροταφείο και που βρίσκεται σήμερα ο σταθμός υπεραστικών λεωφορείων· Παλιά Δημαρχία ή Χαλάστρα – περιοχή όπου βρίσκεται το βακουφικό κτήριο του παλιού Δημαρχείου· Σολέρο ή Γκιουλ Μπαξές ή Πασαρέλα – ευρύτερη συνοικία του Γκιουλούμπαση· Ταμπακαριά ή Γναφεδιά ή Πετζακάδες ή Κουμπές – περιοχή όπου υπήρχαν οι οχλούσες δραστηριότητες τα παλαιότερα χρόνια.

Τοπωνύμια συνοικιών της πόλης που βρίσκονται σε χρήση σήμερα είναι: η Καλλιθέα που προκύπτει από τις λέξεις καλός και θέα, λόγω της κατωφέρειας του αναγλύφου που προσφέρει θεάσεις στην πόλη. Η περιοχή αυτή βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πόλης κοντά στην παραλία και συνορεύει με τα Περιβόλια. Το Πανόραμα που βρίσκεται στα νότια του στρατοπέδου, στον Κουμπέ και επίσης προσφέρει καταπληκτική θέα προς την πόλη.

181 Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, ό.π., σελ.76

182 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.76

183 Λευτέρης Κρυσβρυσανάκης, ό.π., σελ.90-92

184 Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, ό.π., σελ.201-202

Τα Περβόλια¹⁸⁵ είναι γνωστά ήδη από την ενετοκρατία ως *orti* = περβόλια ή *giardini* = κήποι, λαχανόκηποι. Στην τουρκοκρατία, επειδή βρίσκονταν εκτός τοπ – αλτί (περιοχή κάλυψης από τα κανόνια της Φορτέτζας), επιτρεπόταν στους κατοίκους της περιοχής να διαθέτουν περιβόλια (καλύβες, πηγάδια, καλλιέργειες). Σήμερα δεν αποτελούν προάστιο, αλλά τμήμα της πόλης το οποίο, αν και διατηρεί το όνομά του, έχει απωλέσει αυτό τον ιδιαίτερο χαρακτήρα. Μία σύγχρονη συνοικία της πόλης είναι αυτή της Σαρακίνας, που βρίσκεται στα νότια του Κουμπέ.

Αξίζει να επισημανθεί ότι πολλά παλιά τοπωνύμια που προσδιόριζαν τμήματα της πόλης (μικρά ή μεγάλα) στο παρελθόν, τείνουν σήμερα να εκλείψουν ή ν' αντικατασταθούν. Τέτοια είναι: το Καμαράκι, όπου βρισκόταν η γέφυρα κάτω από την οποία περνούσε ο χείμαρρος, σημερινή οδός Βάρδα Καλλέργη, το ρέμα του Συνατσάκη δηλαδή η περιοχή απ' όπου περνούσε χείμαρρος κοντά στη σημερινή ΔΕΗ, του Κόρακα η καμάρ, όπου βρισκόταν η γέφυρα του χείμαρρου των Αηδονιών ή Κόρακα και η οποία χώριζε την Καλλιθέα από τα Περιβόλια.

Ορισμένα από τα τοπωνύμια που αναφέρθηκαν παραπάνω συνεχίζουν να σηματοδοτούν διακριτά όρια και τμήματα της πόλης. Μερικά απ' αυτά λειτουργούν ως νησίδες του αστικού ιστού, ενώ άλλα έχουν ενταχθεί σ' αυτόν και έχουν απωλέσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα, που τα διέκρινε στο παρελθόν. Ως ξεχωριστή συνοικία της πόλης, ακόμα και σήμερα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η Μεσκηνιά κάτω από το λόφο του Τίμιου Σταυρού η οποία, αν και περιτριγυρισμένη πλέον από τον ιστό της πόλης, επιβιώνει και λειτουργεί αυτόνομα έχοντας το δικό της ιδιαίτερο χαρακτήρα. Μία άλλη συνοικία που δεν αναφέρεται στα ρυμοτομικά σχέδια αλλά διατηρεί έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα είναι τα Χαράκια (τμήμα της συνοικίας Τσικούρ Μποσταν σύμφωνα με το χάρτη του Γ. Σπανδάγου) που αναπτύσσεται στα νότια της Φορτέτζας, βόρεια της οδού Μελισσηνού και γειτνιάζει άμεσα με το φρούριο.

Από τις συνοικίες της πόλης που υπήρχαν το 1900, κάποιες διατηρούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους μέχρι και σήμερα, όπως το Καστέλλι (πυκνότητα του ιστού, απώλεια προσανατολισμού) και η Αρβανιτιά (καταλύματα των *stradioti* – αδιέξοδα – πλατεία), χωρίς όμως να χρησιμοποιούνται τα παλιά τοπωνύμιά τους. Η ιδιαιτερότητα των δύο συνοικιών έγκειται στο διττό τους χαρακτήρα. Από τη μία μεριά λειτουργούν ως εσωστρεφή τμήματα του ιστού όσον αφορά τις περιοχές κατοικίας, ενώ από την άλλη διαθέτουν τμήματα που ανοίγονται προς την πόλη, όπως πλατείες (Γκιουλούμπαση, Ιερολοχιτών) που χαρακτηρίζονται από εξωστρέφεια. Ξεχωριστό ιστορικό παράδειγμα αποτελεί η συνοικία της Φορτέτζας η οποία βομβαρδίστηκε από τους Γερμανούς και όλα τα κτίρια της κατεδαφίστηκαν. Οι υπόλοιπες συνοικίες έχουν χαρακτηριστεί με το γενικό τοπωνύμιο «Παλιά Πόλη» με λίγες επιμέρους διαφοροποιήσεις που οφείλονται στην ύπαρξη, είτε κάποιου ναού (τζαμί, εκκλησία), είτε κάποιου μεγάλου κτιρίου (δημόσιου ή ιδιωτικού) που βρίσκεται κοντά τους (π.χ. Νομαρχία).

Αν και τα περισσότερα από τα παλιά τοπωνύμια των συνοικιών της πόλης έχουν λησμονηθεί στο πέρασμα του χρόνου, η σημασία τους παραμένει μεγάλη, διότι τα τοπωνύμια σαν τμήματα των σχεδίων της πόλης διασώζουν μέχρι σήμερα την αστική διαστρωμάτωση των πιο παλιών τμημάτων του ιστού. Τα πολλαπλά επίπεδα των διαφόρων σχεδίων της πόλης μπλέκονται μεταξύ τους προσφέροντας ως αποτέλεσμα έναν αστικό συντελεστή, το όνομα του οποίου μπορεί να σβήνει σταδιακά, στην πραγματικότητα όμως ενυπάρχει στη δομή και στην ιδέα της πόλης. Πρόκειται στην ουσία για εξαιρετικά σύνθετους αστικούς συντελεστές, που λειτουργούν ως φορείς της μνήμης της πόλης.

185 Γεώργιος Εκκεκάκης, *Τα περβόλια των Περιβολιών, ο Πλατανιάς των Γουρουνιών και ο σταυρός του Σταυρωμένου*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 22 Μαρτίου 2012

Το κενό και το πλήρες, ο δημόσιος χώρος και το “στρατόπεδο”

Εικόνα 179. Οι «ρωσικοί» στρατώνες και το πεδίο του Άρεως την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας

Η σχέση κενού και πλήρους στην αρχιτεκτονική είναι θεμελιώδης. Η εναλλαγή τους αποτελεί ένα από τα πλέον βασικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης στη διάρκεια των αιώνων. Μέσω της μεταβολής της σχέσης κενού και πλήρους που συντελείται σε κάθε εποχή, διαφαίνεται η αγωνία του ανθρώπου να δημιουργήσει κάτι νέο και διαφορετικό, το οποίο να ικανοποιεί τις ανάγκες του και να εκφράζει παράλληλα την ίδια την εποχή. Το κενό δεν υποδηλώνει απαραίτητα κάτι ανύπαρκτο, αλλά κάτι το οποίο στερείται μίας μόνιμης ταυτότητας. Οι μορφές εκδήλωσης της ζωής είναι υλικές κι όταν δεν ταιριάζουν με τις απαιτήσεις του χώρου και του χρόνου, ο άνθρωπος μπορεί να τις επεξεργαστεί και να τις αλλάξει.

Στην πόλη του Ρεθύμνου, η σχέση πλήρους και κενού καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας βρίσκεται συνεχώς σε αναπροσαρμογή στον αστικό χώρο, επειδή οι απαιτήσεις για χωρική έκφραση διαφέρουν από εποχή σε εποχή. Το πλήρες κατά τη διάρκεια της ιστορίας μετατρέπεται σε κενό και αντίστροφα. Παρατηρείται μία ιδιαίτερη σχέση μεταξύ του δημόσιου χώρου και των στρατιωτικών περιοχών της πόλης (οχυρωματικών έργων και στρατοπέδων) σε κάθε ιστορική περίοδο. Τα οχυρωματικά έργα (πλήρες) κατεδαφίζονται και αντικαθίστανται σταδιακά με κενά, ορισμένα από τα οποία πληρώνονται εκ νέου, ενώ άλλα λειτουργούν πλέον ως δημόσιοι χώροι της πόλης.

Κατά το τέλος της βυζαντινής περιόδου οι νέοι άρχοντες του τόπου, οι Ενετοί, προβαίνουν σε αλλαγές στη δομή της πόλης. Έτσι, ο κενός χώρος που υπήρχε στη νότια πλευρά του βυζαντινού τείχους (τάφρος) μετατρέπεται στην ενετική πλατεία της πόλης, την *riazetta* (Πίνακας 10). Η *riazetta* ως κύριος αστικός συντελεστής καλείται να συνενώσει δύο διαφορετικές στιγμές στην ιστορία της πόλης, τη μεσαιωνική και την αναγεννησιακή. Η αντικατάσταση του κενού χώρου της τάφρου, που προοριζόταν σαφώς για στρατιωτικούς σκοπούς, μ' έναν κατεχοχόν δημόσιο χώρο (πλατεία) εγκαινιάζει μία πολιτική επεμβάσεων στα στρατιωτικά τμήματα της πόλης. Στην Οθωμανική περίοδο ένα μεγάλο τμήμα της *riazetta* οικοδομείται με την προσθήκη τριών νέων οικοδομικών τετραγώνων νότια της σημερινής οδού Μοσχοβίτη, καθώς και νέων κτιρίων στα μέτωπα των οικοδομικών τετραγώνων της σημερινής οδού Παλαιολόγου. Έτσι, η ενετική πλατεία μετατρέπεται σε δρόμο. Συνεχίζει όμως να διατηρεί το δημόσιο χαρακτήρα της (δρόμος) και μετατρέπεται σε οθωμανικό κέντρο της πόλης, σε πλατεία του τουρκοκρατούμενου Ρεθύμνου, το *Μεϊντάνι*¹⁸⁶.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα οι Ρωσικές δυνάμεις κατοχής προβαίνουν σε κατεδάφιση του περιμετρικού τείχους¹⁸⁷ καθώς και των προμαχώνων της οχύρωσης. Στην ανατολική πλευρά της πόλης με την καθαίρεση του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας (*Bastione di Santa Barbara*) και του τούρκικου προμαχώνα της Άμμου (Μπαλτά Ντάμπια) το κενό που δημιουργείται αρχίζει να μετατρέπεται σταδιακά σε δημόσιο χώρο, στην πλατεία του Αγνώστου Στρατιώτη (Πίνακας 7). Το *terrapieno* (πλατεία προμαχώνα – κενός χώρος)¹⁸⁸ του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας διαμορφώνεται σταδιακά στη σημερινή πλατεία Ιερολοχιτών (Πίνακας 7). Με την καθαίρεση του προμαχώνα της Αγίας Παρασκευής (*Bastione di Santa Veneranda*) (Πίνακας 8) και των Χασαπιών προκύπτει ο χώρος της πλατείας των Τεσσάρων Μαρτύρων. Η κατεδάφιση του προμαχώνα Καλλέργη (*Bastione Callergi*) από τους Τούρκους στα μέσα του 19ου αιώνα προσφέρει τον κατάλληλο κενό χώρο (Πίνακας 9) για την ανέγερση των νέων Στρατώνων¹⁸⁹. Το παλιό τείχος αντικαθίσταται από ένα νέο χαμηλού ύψους για να προστατεύσει στο εσωτερικό του τη νέα στρατιωτική εγκατάσταση. Οι βομβαρδισμοί της πόλης από τα Γερμανικά στρατεύματα και η κατεδάφιση των Στρατώνων έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κενού χώρου, όπου χωροθετείται το πεδίο του Άρεως και το ναζιστικό μνημείο. Αργότερα, στον ίδιο χώρο διαμορφώνεται στα βόρεια το γήπεδο της Σωχώρας και στα νότια χώρος στάθμευσης. Η κατεδάφιση του περιμετρικού τείχους της πόλης στη δυτική πλευρά μέχρι τη Φορτέτζα έδωσε τον απαιτούμενο χώρο για τη διάνοιξη του περιφερειακού δρόμου και τη δημιουργία χώρου στάθμευσης στα δυτικά του Μεγάρου της Νομαρχίας. Ακόμη, εκεί όπου βρίσκονταν οι πύλες των ενετικών τειχών, η πύλη της Άμμου και η πύλη *Squero*, σήμερα βρίσκεται η αρχή των οδών Αρκαδίου και Πάνου Κορωναίου αντίστοιχα. Ενώ, από την Μαρμαρόπορτα (πύλη

186 Γεώργιος Εκκεκάκης, *Το «Μεϊντάνι», ένα μάλλον άγνωστο ρεθεμνιώτικο τοπωνύμιο με ιστορικό ενδιαφέρον*, ό.π.

187 Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, ό.π., σελ.205

188 Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646), Συμβολή στη Φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, Εκδόσεις Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992, Τόμος Β', σελ.228

189 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.216-217

Τούρκικου Στρατώνα) σήμερα διέρχεται ο περιφερειακός δρόμος της Φορτέτζας.

Ένα ακόμη στρατιωτικό κενό της εποχής της Ενετοκρατίας ήταν και η Σπιανάδα της Φορτέτζας (Πίνακας 12). Η Σπιανάδα¹⁹⁰ ως στρατιωτικός χώρος ήταν απαραίτητη για την εξασφάλιση πλήρους οπτικού ελέγχου της πόλης από το φρούριο. Για τη δημιουργία της χρειάστηκε να κατεδαφιστούν σπίτια και εκκλησίες. Επί Τουρκοκρατίας γέμισε σταδιακά με σπίτια που χτίζονταν στις υπώρειες του λόφου του Παλαιοκάστρου με αποτέλεσμα τη δημιουργία μίας ολόκληρης συνοικίας στα νοτιοδυτικά του λόφου, γνωστής ως Χαράκια. Ένα μεγάλο μέρος της Σπιανάδας λοιπόν ανακαταλήφθηκε από την πόλη, όταν παρήλθε η λειτουργία της ως στρατιωτικού κενού. Έτσι, ότι ήταν κάποτε πλήρες, εν μέρει ξαναέγινε πλήρες.

Ένα άλλο μεγάλο στρατιωτικό κενό, η τάφρος των ενετικών οχυρώσεων (Πίνακας 11), οικοπεδοποιήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα. Πρόκειται για τα οικοδομικά τετράγωνα που βρίσκονται μεταξύ των σημερινών οδών Δημακοπούλου – Γερακάρη, Λεωφόρου Κουντουριώτη – Ηγουμενίου Γαβριήλ – Σήφη Βλαστού, 44^{ου} Συντάγματος και Βίκτωρος Ουγκώ. Ο χώρος της τάφρου μέχρι την απαλλοτρίωση του μουσουλμανικού νεκροταφείου θεωρούνταν το μοναδικό διαθέσιμο τμήμα για την επέκταση της πόλης¹⁹¹. Επομένως το μεγάλο αυτό στρατιωτικό κενό μετατράπηκε σε πλήρες με εξαίρεση τα τμήματα που ανήκαν στους προμαχώνες της Αγίας Παρασκευής (πλατεία Τεσσάρων Μαρτύρων) και της Αγίας Βαρβάρας (πλατεία Αγνωστού Στρατιώτη).

Η ολοκληρωτική σχεδόν εξαφάνιση του χερσαίου τείχους και της τάφρου της πόλης απελευθέρωσε ένα τεράστιο τμήμα αστικού χώρου που, αν είχε αποδοθεί εξ ολοκλήρου σε δημόσια χρήση, ίσως να δημιουργούνταν στο Ρέθυμνο μία μικρής κλίμακας Ringstraße, όπως συνέβη στη Βιέννη το 1850. Τα οικονομικά και πολεοδομικά δεδομένα εκείνης της εποχής επέτρεψαν την απόδοση ενός μικρού μόνο τμήματος του χώρου σε δημόσια χρήση, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα πέρασε στα χέρια των ιδιωτών. Η κατεδάφιση των τειχών ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη της πόλης απηχεί τις πιο φιλελεύθερες ιδέες της εποχής, στην πράξη όμως η αποσπασματική εφαρμογή της την καθιστά προβληματική.

Στο τέλος της Οθωμανικής περιόδου, παράδειγμα μετατροπής στρατιωτικού χώρου σε δημόσιο αποτελεί ο δεύτερος Δημοτικός Κήπος¹⁹² της πόλης, ο οποίος χωροθετήθηκε στο δώμα του τουρκικού προμαχώνα του λιμανιού¹⁹³ (Σου κουλέ). Πρόκειται για μία ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς μία καθαρά στρατιωτική περιοχή, αν και μετατράπηκε σε δημόσια, δεν απομάκρυνε εντελώς τα στρατιωτικά στοιχεία που την συνέθεταν. Μπορεί να έπαψε η λειτουργία του πύργου ως οχυρού, αλλά αυτός δεν γκρεμίστηκε για να δοθεί ο χώρος για άλλη χρήση. Ο πύργος συνυπήρχε με τη δημόσια χρήση στην οροφή του μέχρι την κατεδάφισή του για τη δημιουργία του Τελωνείου (1926-1932).

Μία ιδιαίτερη περίπτωση μετατροπής στρατιωτικού χώρου σε δημόσιο αποτελεί το στρατόπεδο «Κουνδουράκη¹⁹⁴». Στα μέσα του 20ού αιώνα, το στρατόπεδο «Κουνδουράκη» βρισκόταν στην περιοχή της Σωχώρας, όπου είχαν χωροθετηθεί ήδη από το 1847-1850 οι τουρκικές και μετέπειτα ρωσικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις (Διοικητήριο, Στρατώνες). Το στρατόπεδο βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι το 1968, οπότε και δημιουργήθηκε ένα νεότερο στην περιοχή του Κουμπέ, το σημερινό στρατόπεδο «Θεοδωράκη». Η μερική απαλλοτρίωση του χώρου που καταλάμβανε το στρατόπεδο «Κουνδουράκη» και η μετεγκατάσταση των στρατιωτικών μονάδων στον Κουμπέ, ελευθέρωσε ένα μεγάλο τμήμα αστικού χώρου που περιήλθε στη δικαιοδοσία του δήμου. Η απομάκρυνση των στρατιωτικών εγκαταστάσεων από τη Σωχώρα δεν υπήρξε ολική καθώς παρέμειναν η Στρατολογική υπηρεσία, η Λέσχη αξιωματικών και οι Στρατιωτικές κατοικίες. Το κενό που προέκυψε, σταδιακά μετατράπηκε σε πλήρες με την εγκατάσταση εκεί του Μεγάρου των Δικαστηρίων, του δημοτικού Κλειστού Γυμναστηρίου Μελίνα Μερκούρη, του Υπεραστικού σταθμού ΚΤΕΛ και του κτηρίου της Άρσης Βαρών (Όμιλος Κλασσικού Αθλητισμού Αρκάδι). Επίσης,

190 Ιωάννα Στεριώτου, ό.π., Τόμος Α΄, σελ.346-351

191 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.223-224

192 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.99-100

193 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.202-203

194 Λευτέρης Κρυοβρυσανάκης, ό.π., σελ.299-301

ιδιωτικές κατοικίες οικοδομήθηκαν στα νοτιοδυτικά του μεγάλου οικοδομικού τετραγώνου. Ένα τμήμα του παλιού στρατοπέδου, το σημερινό οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των οδών 44^{ου} Συντάγματος, Ηγουμενίου Γαβριήλ, Σήφη Βλαστού και Μεγάλου Αλεξάνδρου, εξελίχθηκε σ' ένα μικρό πάρκο.

Σήμερα γίνονται συζητήσεις για το μέλλον του στρατοπέδου «Θεοδωράκη» στον Κουμπέ, ώστε να περιέλθει η χρήση του στο Δημόσιο για τη δημιουργία αναγκαίων υποδομών στην πόλη, όπως σχολικών μονάδων. Αλλά και ιδιώτες, κυρίως ξενοδόχοι, θέλουν να αξιοποιήσουν τουριστικά την περιοχή, η οποία διαθέτει αρκετό πράσινο και μία εξαιρετική θέα προς την πόλη.

Μερικά από τα κενά που προέκυψαν στον αστικό ιστό με την απομάκρυνση των στρατιωτικών εγκαταστάσεων εξελίχτηκαν σταδιακά σε δημόσιους χώρους, ενώ άλλα παρέμειναν κενά χωρίς ταυτότητα (χώροι μεταβατικοί, χώροι στάθμευσης). Παρατηρούμε ότι η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του δημόσιου χώρου και του στρατοπέδου είναι ιδιαίτερη. Σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για μία αρμονική μεταβολή στη φυσική εξέλιξη της πόλης, ενώ σε άλλες χαρακτηρίζεται από έλλειψη ταυτότητας, προγραμματισμού και δημιουργία υπολειμματικών περιοχών.

Το άμορφο στη σημερινή παλιά πόλη του Ρεθύμνου

Εικόνα 180. Σύγχρονη χρήση ενετικού θυρώματος στην Παλιά Πόλη

Ο Γάλλος διανοούμενος Georges Bataille εισήγαγε τον όρο άμορφο¹⁹⁵ στον τίτλο άρθρου του στο *Critical Dictionnaire* που δημοσιεύθηκε στο γαλλικό περιοδικό *Documents* (1929). Το «άμορφο» κατά τον Bataille, δεν έχει ορισμό, αλλά είναι παραστατικό, όπως μία άσεμνη λέξη. Είναι ένας όρος που χρησιμεύει για να καταδείξει ότι δεν είναι απαραίτητο κάθε πράγμα να έχει τη δική του μορφή. Η τέχνη όμως και η αρχιτεκτονική σχετίζονται με τη μορφή¹⁹⁶. Η αντίφαση αυτή δημιουργεί μία ενδιαφέρουσα πρόκληση: να βρει κανείς μία μορφή για την αμορφία, για να δείξει ότι η μορφή δεν έχει μορφή.

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι σύγχρονες ελληνικές πόλεις είναι μία πανσπερμία μορφών. Η πολυμορφία είναι αποτέλεσμα των ανθρώπινων επεμβάσεων πάνω στη μορφή. Η έλλειψη κάποιου γενικού πλαισίου για τη μορφή της πόλης και η ραγδαία ανοικοδόμηση των προηγούμενων δεκαετιών, οδήγησε στη δημιουργία ενός αστικού χώρου που συντίθεται από ετερόκλητα στοιχεία που απαντώνται όχι μόνο σε τμήματα των σύγχρονων ελληνικών πόλεων, αλλά δυστυχώς και σε ό,τι απέμεινε από τα ιστορικά κέντρα των προηγούμενων περιόδων. Γίνεται επιτακτική επομένως η ανάγκη προστασίας πολεοδομικών συνόλων με ιστορία εκατοντάδων χρόνων από οποιαδήποτε μορφή αλλοίωσης.

Η εικόνα που παρουσιάζει η σύγχρονη πόλη του Ρεθύμνου δεν διαφέρει πολύ από την εικόνα που παρουσιάζουν άλλες επαρχιακές πόλεις αυτής της κλίμακας. Η εικόνα όμως του ιστορικού κέντρου της, της Παλιάς Πόλης, είναι κάτι που διαφέρει και θα πρέπει να προστατευτεί. Αντ' αυτού παρατηρείται το φαινόμενο ορισμένοι να κακοποιούν βάνουσα τα ιστορικά κελύφη αλλοιώνοντας τη μορφή και τη λειτουργία τους και να προξενούν ανεπανόρθωτες ζημιές στις προσόψεις των κτηρίων της και στα όμορφα σοκάκια της.

Η αυθεντικότητα του ιστορικού κέντρου των πόλεων συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση των κτηρίων, τόσο ως προς την υλική τους υπόσταση, όσο και ως προς τη λειτουργία τους. Η δομή και η μορφολογία των ιστορικών κέντρων, η χωρική τους οργάνωση αλλά και η κοινωνική τους διαστρωμάτωση, η ποιότητα ζωής και το περιβάλλον τους (φυσικό και πολιτιστικό) οφείλουν να διαφυλαχθούν. Οι αρχές της προστασίας των μνημείων καθορίστηκαν στη Χάρτα της Βενετίας¹⁹⁷ για την Αποκατάσταση και Συντήρηση Μνημείων και Μνημειακών Συνόλων το 1964. Ο χάρτης αυτός αναγνωρίζεται διεθνώς μέχρι σήμερα ως ένα διαχρονικό πλαίσιο κατευθυντήριων αρχών που διέπουν την θεωρία και κυρίως την πράξη της Αποκατάστασης και της Συντήρησης. Οι σύγχρονοι Χάρτες αλλά και οι σύγχρονες Συστάσεις, Διακηρύξεις και Συμβάσεις για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς εμπλουτίζουν και διευρύνουν το αντικείμενο της Αποκατάστασης.

Η έλλειψη παιδείας, η οικονομική ανέχεια του πληθυσμού, ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα ιδιωτικά συμφέροντα προκάλεσαν καταστροφές στην Παλιά Πόλη (π.χ. κατεδάφιση Πύργου Ρολογιού). Επιπλέον οι συνθήκες διαβίωσης των κατώτατων στρωμάτων του πληθυσμού που διέμεναν στην Παλιά Πόλη ήταν πολύ δύσκολες, καθώς κατοικούσαν σε μισοερειπωμένα κτήρια με ανεπαρκή αερισμό και φωτισμό και έντονη υγρασία. Η απουσία οικονομικής βοήθειας από το κράτος για τη συντήρηση των κτισμάτων αυτών και η έλλειψη παιδείας οδήγησαν σε επεμβάσεις που ενώ αποσκοπούσαν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων αλλοίωναν τον ιστορικό χαρακτήρα της πόλης. Στα παραπάνω αίτια να προστεθεί και ο παράγοντας της ιδεολογίας¹⁹⁸ στον οποίο οφείλεται κυρίως η καταστροφή πολλών οθωμανικών μνημείων κατά την περίοδο της Αυτονομίας και μετά. Η έντονη αστικοποίηση ιδιαίτερα τη δεκαετία του '50 και η ανάγκη για οικοδομήσιμο έδαφος έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στην Παλιά Πόλη. Καταστροφές όμως εξακολουθούν να γίνονται και σήμερα στο βωμό του κέρδους και της «ανάπτυξης». Η έλλειψη αγωγής για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς παραμένει βασική αιτία για τη σημερινή

195 Georges Bataille, *Dictionnaire, Informel*, translated by Allan Stoekl, Carl R. Lovitt, Donald M. Leslie Jr., Georges Bataille. *Vision of Excess. Selected Writings, 1927-1939*, Minneapolis: University of Minnesota Press, σελ. 31

196 Yve-Alain Bois - Rosalind Krauss, *L' Informe: mode d' emploi*, Centre Georges Pompidou, Paris 1996

197 Φανή Μαλλούχου – Tufano, *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις από την Αρχαιότητα έως τις μέρες μας*, Πολυτεχνείο Κρήτης Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2004, σελ.114-116

198 Χάρης Στρατιδάκης, ό.π., σελ.247-256

εικόνα αναρχίας που παρατηρείται σε κάποια τμήματα της Παλιάς Πόλης, ιδίως στα περισσότερο ανεπτυγμένα «τουριστικά». Η συνειδητοποίηση της αξίας της Παλιάς Πόλης ως πολεοδομικού συνόλου και η ανάγκη συντήρησης και αποκατάστασης ιστορικών κελυφών της με στόχο τη βιώσιμη ανάπτυξή της προβάλλει σήμερα ως επιτακτική ανάγκη.

Αντίθετα με ότι συμβαίνει διεθνώς οι σημερινές επεμβάσεις στην Παλιά Πόλη, αν και θα έπρεπε να στοχεύουν στην ανάδειξη και αποκατάστασή της, σε πολλές περιπτώσεις την πλήττουν ανεπανόρθωτα. Το «άμορφο» που παρατηρείται στον ιστό της Παλιάς Πόλης μπορεί να ομαδοποιηθεί σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, με βάση τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει: σε τυπολογικές, σε μορφολογικές και σε πολεοδομικές αλλοιώσεις (Πίνακας 13).

Οι τυπολογικές αλλοιώσεις οφείλονται στην αλλαγή του τύπου των ιστορικών κελυφών ως αποτέλεσμα της αλλαγής χρήσης τους (Εικ.181), προκειμένου αυτά να εξυπηρετήσουν τις σύγχρονες (τουριστικές) ανάγκες στέγασης και εστίασης. Η αποδόμηση των τύπων του παρελθόντος, προκειμένου τα κτήρια να καταστούν λειτουργικά, πραγματοποιείται σύμφωνα με τις αρχές που προτάσσει το μέγιστο κέρδος, χωρίς καμία μέριμνα για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς με αποτέλεσμα να χάνεται σταδιακά η τυπολογική διαρρύθμιση των ιστορικών κελυφών και να ατονεί η συλλογική μνήμη. Η μετατροπή μεγάλων περιοχών κατοικίας σε τουριστικές περιοχές και χώρους εστίασης οδηγεί παράλληλα και σε πληθυσμιακές μεταβολές καθώς παρατηρείται μία τάση φυγής του μόνιμου πληθυσμού από την Παλιά Πόλη προς τη σύγχρονη. Πρόκειται για μία μεγάλης κλίμακας αλλαγή επειδή η έλλειψη μόνιμων κατοίκων στερεί από την Παλιά Πόλη τη ζωή και οδηγεί σταδιακά στο μαρασμό της και στην μετατροπή της σε τουριστικό προορισμό που λειτουργεί συγκεκριμένες ώρες, μέρες και εποχές του χρόνου, δηλαδή σε μία σύγχρονη εκδοχή του zoning.

Οι μορφολογικές αλλοιώσεις των ιστορικών κελυφών οφείλονται σε διάφορες εξωτερικές προσθήκες στην όψη των κτηρίων όπως: καπνοδόχοι, κλιματιστικά, σωλήνες εξαερισμού, καλώδια, κεραίες, διαφημιστικές πινακίδες, τέντες κ.λπ. και είναι αποτέλεσμα των λειτουργικών μετατροπών που συντελούνται στην εσωτερική διαρρύθμισή τους. Οι ποικίλες αυτές προσθήκες αποκρύπτουν τα αρχιτεκτονικά τους στοιχεία και αλλοιώνουν τη μορφή τους (Εικ.182, 183). Η αδιαφορία των ιδιοκτητών να διατηρήσουν ακέραιες τις όψεις των κτηρίων τους από τις σύγχρονες επεμβάσεις αντανakλάται στην ίδια την ιδιοκτησία τους. Συχνή αιτία μορφολογικών αλλοιώσεων είναι και η χρήση σύγχρονων τεχνικών και υλικών που δεν συνάδει με τα μνημεία του παρελθόντος π.χ. η χρήση οπλισμένου σκυροδέματος σε άμεση επαφή με την πέτρα. Η επιλογή των υλικών έχει μεγάλη σημασία τόσο για τη διατήρηση της μορφής των κτηρίων όσο και για την ενίσχυση της στατικής τους επάρκειας. Ακόμη, μεταλλικοί στύλοι της ΔΕΗ που δεν έχουν υπογειοποιηθεί, κιόσκια και περίπτερα που βρίσκονται διάσπαρτα, υπαίθρια εκθετήρια των εμπορευμάτων των καταστημάτων, αποκρύπτουν τις προσόψεις κτηρίων και μνημείων. Μορφολογική αλλοίωση ιδιαιτέρως σοβαρή συνιστούν τα έντονα χρώματα των προσόψεων αλλά και τα γκράφτι (graffiti) τα οποία προσβάλλουν υλικά και αισθητικά σε μεγάλο βαθμό μνημεία και ιστορικά κελύφη που έχουν εγκαταλειφθεί στην τύχη τους.

Οι πολεοδομικές αλλοιώσεις, που συντελέστηκαν τις δεκαετίες του '50, '60 και '70 συνίσταντο στην καταστροφή τμημάτων του ιστού για τη διάνοιξη νέων οδών και την ανέγερση μεγάλων οικοδομών. Οι συνενώσεις οικοπέδων που πραγματοποιήθηκαν, είχαν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία κτηρίων μεγάλης κλίμακας μέσα σ' έναν ευαίσθητο και κατακερματισμένο αστικό ιστό. Πολυκατοικίες που «ξεφύτρωσαν» σε κεντρικά σημεία της Παλιάς Πόλης παραμένουν μέχρι σήμερα ανοιχτές πληγές στον ιστό της, όπως η πολυκατοικία απέναντι από τη Loggia (Εικ.184) και η πολυκατοικία απέναντι από το Τζαμί Νερατζέ (Εικ.185). Σύγχρονη πολεοδομική αλλοίωση συνιστά ακόμη η κατάληψη και η ακύρωση δημόσιων χώρων της Παλιάς Πόλης από ιδιωτικά συμφέροντα. Η περιοχή της πλατείας Πλαστήρα (Γκιουλούμπασης) υπέστη αλλοιώσεις, όταν καταλήφθηκε από επιχειρήσεις εστίασης που την μετέτρεψαν σε ένα απλό πέρασμα. Το ίδιο συνέβη και στην πλατεία Τίτου Πετυχάκη στο τέρμα της οδού Εθνικής Αντιστάσεως. Η κατάληψη της πλατείας από τα εμπορεύματα των παρακείμενων καταστημάτων και τα τραπεζοκαθίσματα των επιχειρήσεων εστίασης την έχουν μετατρέψει σ' έναν κοινό δρόμο και έχουν ακυρώσει το δημόσιο χαρακτήρα της ως πλατείας. Το μόνο που θυμίζει ότι υπήρξε κάποτε πλατεία είναι το όνομά της.

Οι περισσότερες αλλοιώσεις (τυπολογικές, μορφολογικές, πολεοδομικές) απαντώνται συνδυαστικά στους

δρόμους που θεωρούνται ως οι κατεχοχήν εμπορικοί δρόμοι της παλιάς πόλης. Τέτοιοι είναι οι οδοί: Αρκαδίου, Εθνικής Αντιστάσεως, Σουλίου, Ελ. Βενιζέλου, Μεσολογγίου, Σαλαμίνας, Μελισσηνού, Παλαιολόγου, Ι. Πετυχάκη, Νεάρχου, Τσουδερών, Βάρδα Καλλέργη, Αραμπατζόγλου, τμήμα της οδού Βερνάδου και της Νικ. Φωκά. Ακόμη, μεγάλες αλλοιώσεις συναντώνται στους περιφερειακούς δρόμους της Παλιάς Πόλης όπως: στο τμήμα του περιφερειακού της Φορτέτζας (Λεωφ. Εμμ. Κεφαλογιάννη) στην περιοχή του Γκιουλούμπαση, στην οδό Ψυλλάκη, στην οδό Δημακοπούλου, στην οδό Γερακάρη, στην οδό Εθνάρχου Μακαρίου, στην οδό Β. Ουγκό και στο τμήμα της Λεωφ. Π. Κουντουριώτου στη συνοικία της Αρβανιτιάς. Ορισμένες από τις αλλοιώσεις (π.χ. υλικά) που συναντώνται έχουν μόνοιμο, ενώ άλλες έχουν παροδικό χαρακτήρα (π.χ. τέντες, πινακίδες).

Το άμορφο παρουσιάζεται και σε ευρύτερες περιοχές, όπως το ενετικό λιμάνι. Η Προκουμαία, ένας κατεχοχήν δημόσιος χώρος περιπάτου της πόλης, καταλαμβάνεται εξ ολοκλήρου τους θερινούς μήνες από ομπρέλες ηλίου και τραπεζοκαθίσματα με αποτέλεσμα να μένει ένα πολύ στενό πέρασμα για τη διέλευση του κόσμου. Οι επεμβάσεις στις όψεις των κτηρίων του από τους ίδιους τους καταστηματαρχες πλήττουν ακόμα περισσότερο την ήδη αλλοιωμένη εικόνα του. Το σύγχρονο εμπορικό λιμάνι που προβάλλει ως φόντο στα βορειοανατολικά αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα υποβάθμισης της γραφικής εικόνας του ενετικού λιμανιού. Τέλος, η εικόνα εγκατάλειψης που παρουσιάζει το κτίριο του Τελωνείου και το τμήμα του μόλου που οδηγεί στο Φάρο συνθέτει το σύνολο της απαξίωσης. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι οι σύγχρονες επενδύσεις θα πρέπει να δαιμονοποιούνται. Αντίθετα μάλιστα θα πρέπει να ενθαρρύνονται. Η αξιοποίηση όμως της πολιτιστικής κληρονομιάς θα πρέπει να γίνεται με σεβασμό στις διεθνείς αρχές που έχουν θεσπιστεί για τη συντήρηση και την αποκατάσταση των μνημείων του παρελθόντος και σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να συνεχιστεί η σημερινή αసుδοσία. Το ζητούμενο στη σύγχρονη εποχή είναι η τήρηση του μέτρου.

Εικόνα 181. Αλλαγή χρήσης καμινάδας στην Παλιά Πόλη

Εικόνα 182. Σύγχρονη χρήση θυρώματος στην Παλιά Πόλη

Εικόνα 183. Τμήμα του αετώματος της Μεγάλης Πόρτας ενσωματωμένο σε παρακείμενη ιδιοκτησία

Εικόνα 184. Η πολυκατοικία, το περίπτερο, ο στύλος της ΔΕΗ και τα καλώδια αποκρύπτουν τη Loggia

Εικόνα 185. Η πολυκατοικία και η χρήση του κοινόχρηστου χώρου απέναντι από το Τζαμί Νερατζέ πλήττουν τη μορφή του μνημείου και το χαρακτήρα της Παλιάς Πόλης

Επίλογος

Εικόνα 186. Το διαχρονικό έμβλημα της πόλης του Ρεθύμνου

Η πόλη ένα κατεξοχήν ανθρώπινο δημιούργημα διανύει μία ιστορία χιλιάδων ετών. Αν και έχουν διατυπωθεί ποικίλοι ορισμοί σχετικά με το τι είναι πόλη, εν τούτοις δεν υπάρχει κάποιος απόλυτος ορισμός που να την καθορίζει με ακρίβεια. Αυτό δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση τον καθοριστικό ρόλο που παίζει στην εξέλιξη του ανθρώπινου γένους. Η πόλη θα λέγαμε είναι μία ανθρώπινη εγκατάσταση διαρκής και σταθερή που διαφέρει από την κωμόπολη ή το χωριό ως προς το μέγεθος, την πυκνότητα του πληθυσμού και το πολιτειακό καθεστώς που τη διέπει.

Η αρχιτεκτονική¹⁹⁹ ως δημιουργία δεν διαχωρίζεται από τη ζωή και την κοινωνία μέσα στην οποία εκδηλώνεται, καθώς είναι από τη φύση της συλλογική. Αρχίζει με τις πρώτες χαράξεις της πόλης και συμβαδίζει με την εξέλιξη του πολιτισμού. Είναι φορτισμένη από συναισθήματα γενεών, από πολιτικές ταραχές, από ιδιωτικές τραγωδίες, από διάφορα γεγονότα παλιά και καινούρια. Η ιστορία της αρχιτεκτονικής και των πραγματοποιημένων αστικών συντελεστών είναι πάντα η ιστορία της αρχιτεκτονικής των κυρίαρχων τάξεων.

Στη μορφή της πόλης αποτυπώνεται πάντα η μορφή μίας εποχής και στη μορφή μίας πόλης συνυπάρχουν πολλές εποχές. Στη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου η πόλη γύρω του αλλάζει όψη και οι αναφορές σ' αυτήν δεν είναι πάντοτε οι ίδιες. Ο Γάλλος ποιητής Charles Baudelaire²⁰⁰ παρατηρεί εύστοχα: «Δεν είναι πια το παλιό Παρίσι. Η μορφή μιας πόλης, αλλάζει πιο γρήγορα, αλίμονο! απ' ό,τι η καρδιά ενός θνητού». Αυτή η κραυγή αγωνίας του Baudelaire χαρακτηρίζει και την πόλη του Ρεθύμνου η οποία στη διάρκεια της ιστορίας της άλλαξε πολλές φορές μορφή και συνεχίζει μέχρι και σήμερα ν' αλλάζει. Άλλες φορές αυτή η αλλαγή υπήρξε αργή και άλλες φορές ήταν εξαιρετικά γρήγορη και απότομη. Το πέρασμα από μία ιστορική περίοδο σε μία άλλη συνιστά από μόνο του πεδίο αλλαγών. Πόσο μάλλον όταν αυτό το πέρασμα συνοδεύεται από μάχες και νέους κατακτητές. Τότε η πόλη αλλάζει σε πολλές περιπτώσεις ολοκληρωτικά μορφή εξαιτίας των αλλαγών που επιφέρει η εξουσία (ενετική – οθωμανική πόλη, οθωμανική – ρωσική πόλη, ρωσική – ναζιστική πόλη).

Η πόλη ως ζωντανός οργανισμός μεταβάλλεται στο πέρασμα του χρόνου, χωρίς ποτέ να σταματά. Ιδιαίτερα πόλεις σαν αυτές που αναπτύχθηκαν γύρω από τη Μεσόγειο θάλασσα κατά τη διάρκεια της ιστορίας τους παρουσιάζουν πολλές μεταβολές στη δομή τους. Η ανάπτυξη και η εξέλιξή τους είναι συνυφασμένη με την ιστορία τους επειδή κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωσή της δομής τους διαδραμάτισαν οι φορείς της εκάστοτε εξουσίας (βασιλείς, αυτοκράτορες, ανώτερες κοινωνικές τάξεις). Ο Aldo Rossi επισημαίνει ότι η πολιτική επιλέγει τη μορφή της πόλης και επομένως η πολιτική εξουσία αποτυπώνει τα σημάδια της θέλησής της στο χώρο.

Το Ρέθυμνο είναι μία μικρή μεσογειακή πόλη που στη δική της κλίμακα παρουσιάζει μία πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία συνυφασμένη μ' ένα πλήθος αλλαγών και ανακατατάξεων στον αστικό της ιστό στο πέρασμα των αιώνων. Καρδιά της πόλης είναι το ιστορικό της κέντρο, η Παλιά Πόλη. Σ' αυτήν παρατηρείται μία ενδιαφέρουσα αστική διαστρωμάτωση καθώς τα πολλαπλά επίπεδα των σχεδίων της πόλης του παρελθόντος συμπλέκονται μεταξύ τους και συνθέτουν την εικόνα του σήμερα. Αυτό το ιδιαίτερο χωρικό αποτέλεσμα προκύπτει από το διαφορετικό τρόπο που ασκήθηκε η εξουσία στις διάφορες ιστορικές περιόδους.

Ο κάθε κατακτητής επεδίωξε μέσα από τις επεμβάσεις του να αποτυπώσει την κουλτούρα του στον αστικό ιστό της πόλης και να εδραιώσει την κυριαρχία του. Κάποια ίχνη αυτών των επεμβάσεων παραμένουν ορατά μέχρι και σήμερα. Οι σχέσεις εξουσίας που αναπτύχθηκαν σταδιακά μεταξύ κατακτητή και κατακτημένου καθώς και οι επακόλουθες επεμβάσεις στον αστικό ιστό της πόλης είχαν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πολυπολιτισμικού μωσαϊκού. Η άποψη του Michel Foucault ότι ο χώρος αποτελεί το κατ' εξοχήν υλικό πεδίο, υποδοχέα και διαμορφωτικό παράγοντα των σχέσεων εξουσίας επιβεβαιώνεται στην πόλη του Ρεθύμνου.

Οι αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν πάνω σε ζητήματα που αφορούν στο όριο της πόλης, στους αστικούς συντελεστές και στην αρχιτεκτονική της πόλης, στη μνήμη των συνοικιών και στη μελέτη των τοπωνυμίων, στο κενό και στο πλήρες αλλά και στο άμορφο της παλιάς πόλης κατέδειξαν το είδος και τη φύση των μεταβολών που υπέστη η

199 Aldo Rossi, ό.π., σελ.19-23

200 Aldo Rossi, ό.π., σελ.67

μορφή της πόλης. Ωστόσο παρά τις μεταβολές που συντελέστηκαν στη δομή και στη μορφή της πόλης του Ρεθύμνου, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ως μίας πόλης - λιμάνι της Μεσογείου διατηρήθηκε.

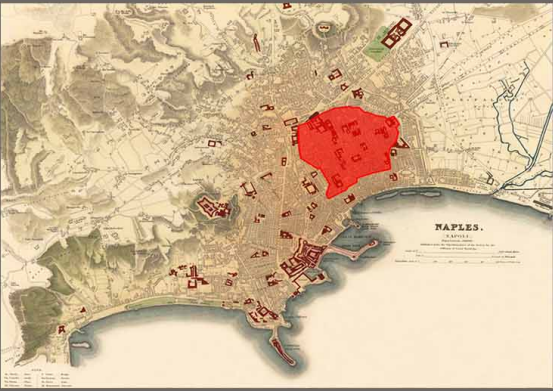
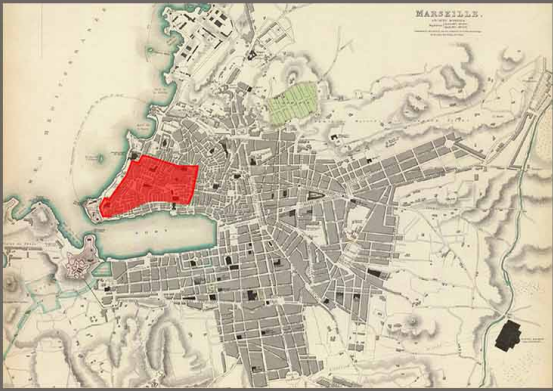
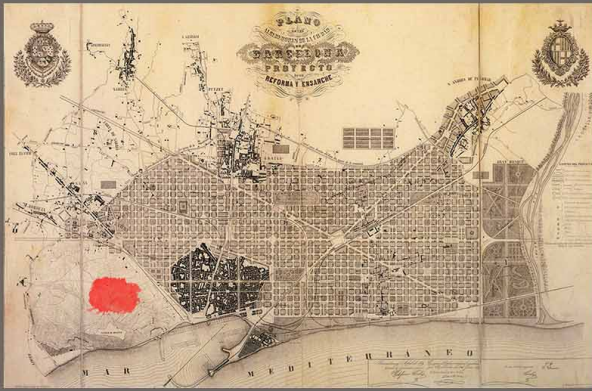
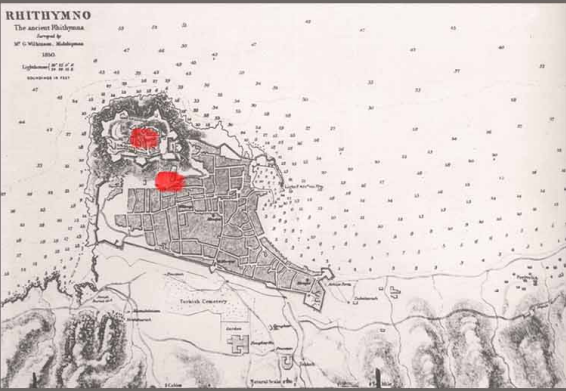
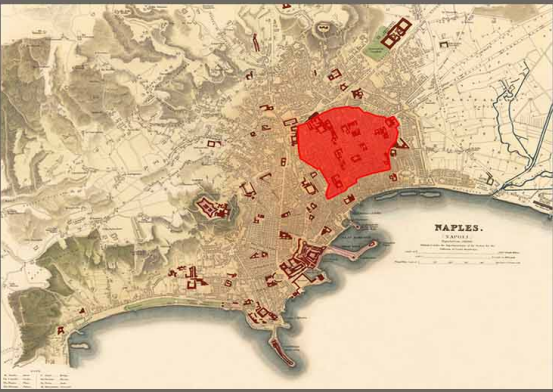
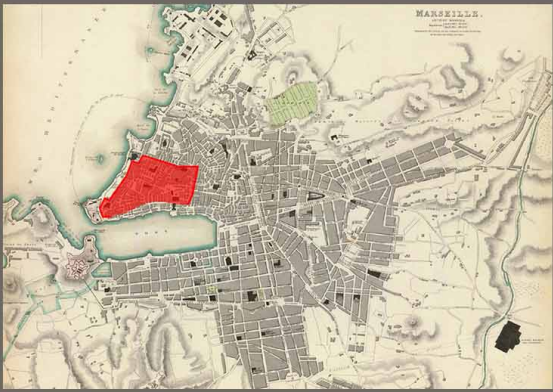
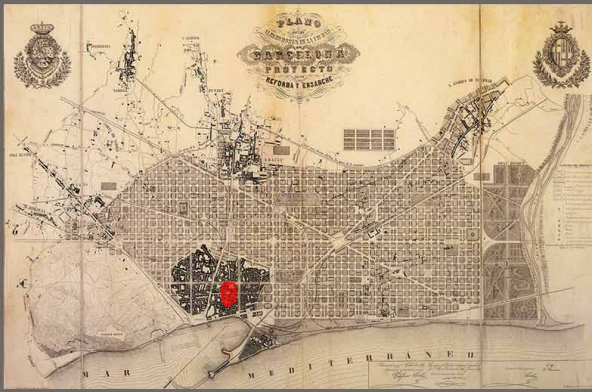
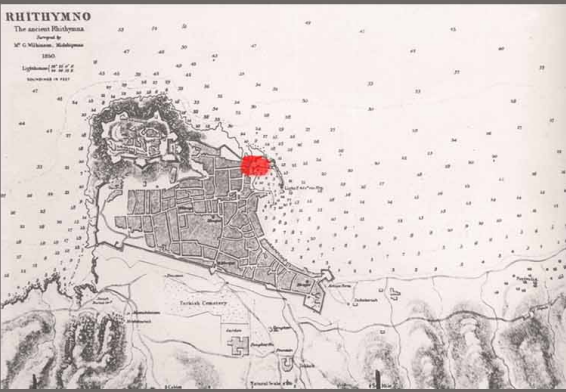
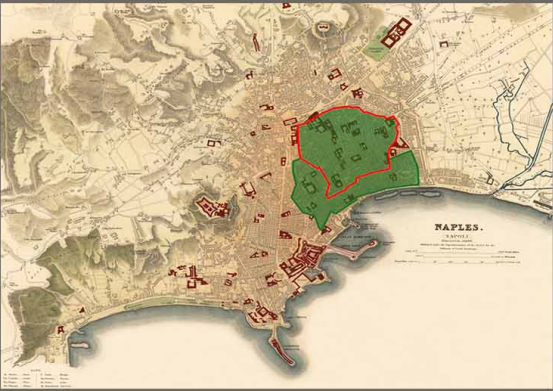
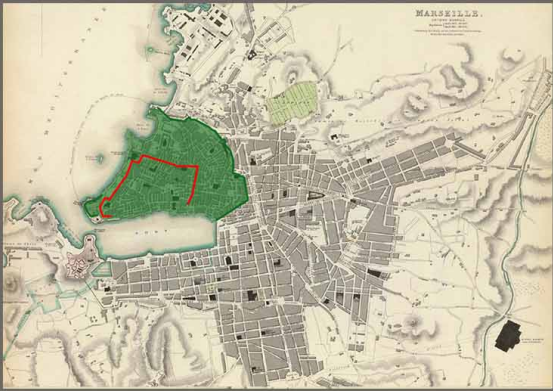
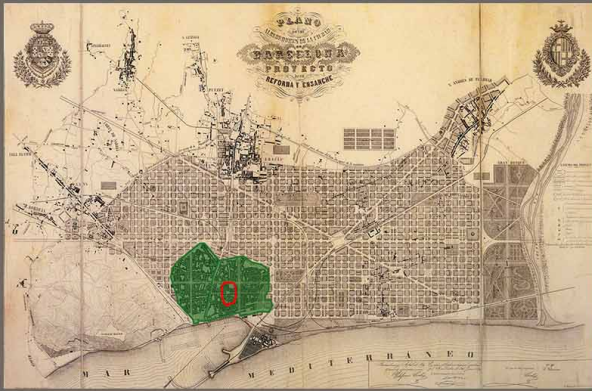
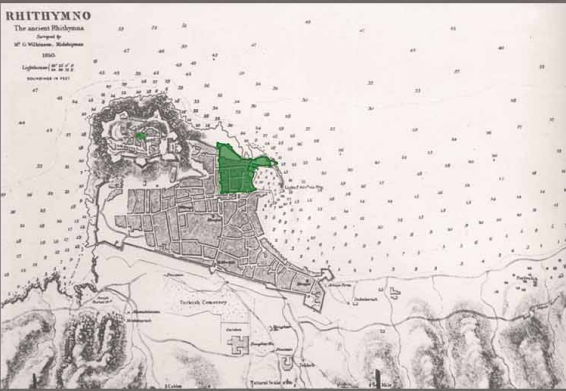
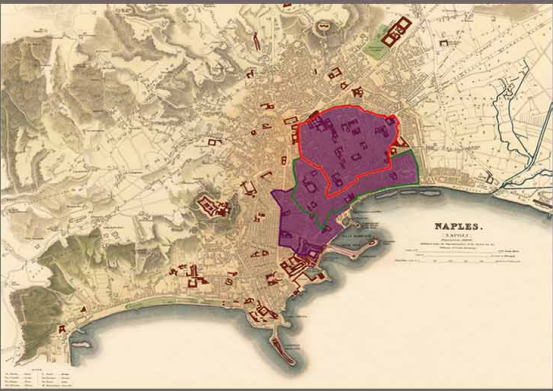
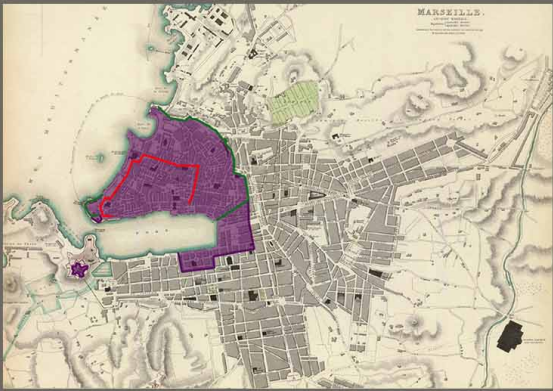
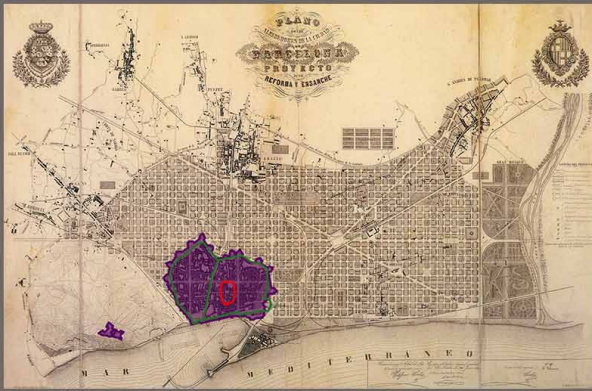

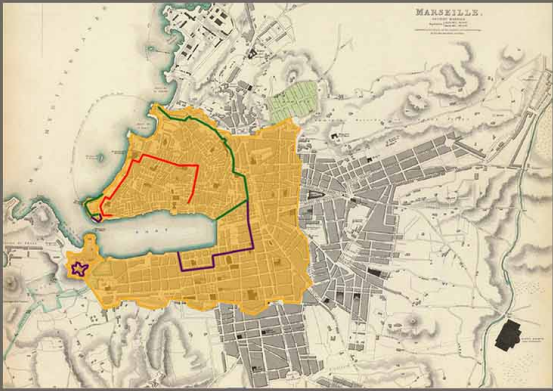
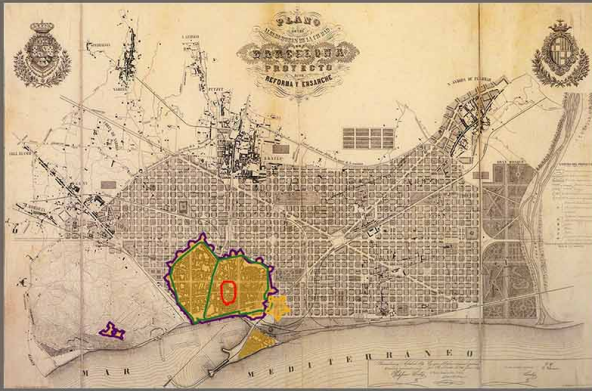

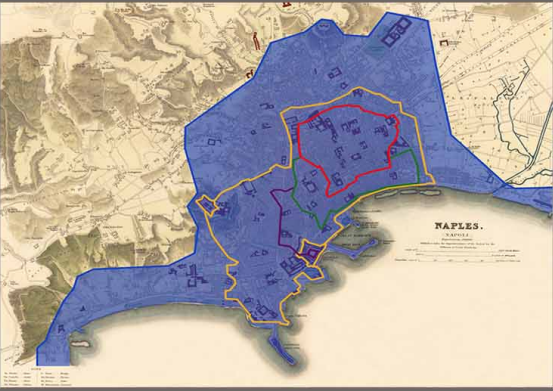
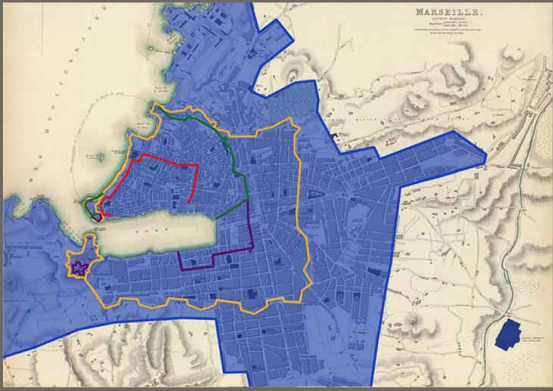

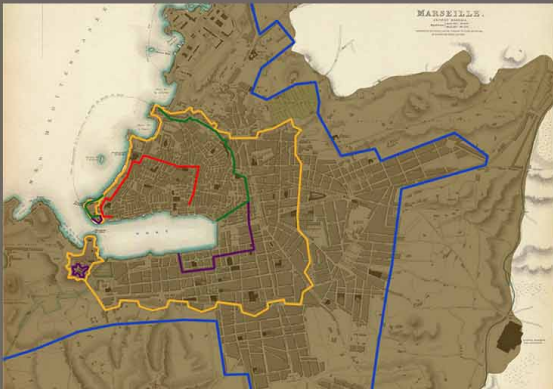
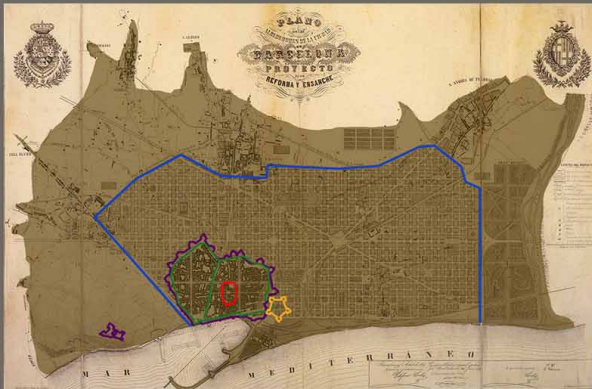

«Ο χώρος» υποστήριξε ο Henri Lefebvre «είναι ένα πολιτικό όργανο, χειρισμένο με σκοπιμότητα, ένα μέσο στα χέρια κάποιου, ατομικό ή συλλογικό, δηλαδή μίας εξουσίας (π.χ. ενός κράτους), μίας κυρίαρχης τάξης (της αστικής τάξης) ή μίας ομάδας που μπορεί να αντιπροσωπεύει ολόκληρη την κοινωνία...». Τα αποτελέσματα της άσκησης αυτής της εξουσίας παραμένουν σαν ορατά σημάδια στο χώρο στο πέρασμα του χρόνου και αποτυπώνονται στη συλλογική μνήμη.

Πίνακες

Ιστορικές Περίοδοι	Συμπεράσματα	Νάπολη	Μασσαλία	Βαρκελώνη	Συμπεράσματα	Ρέθυμνο
Αρχαϊκή	Ίδρυση των πόλεων ως αποικίες σε φυσικές οχυρές τοποθεσίες με στόχο την εξασφάλιση προστασίας από τους κατακτητές Μεταφορά του πολεοδομικού και πολιτειακού συστήματος των μητροπόλεων στις αποικίες με στόχο την ενίσχυση και διατήρηση των δεσμών με αυτές Ανάδειξη της αγοράς σε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο και ανάπτυξη των πόλεων γύρω από αυτή Συγκέντρωση των δημόσιων λειτουργιών γύρω από την αγορά και πάνω στις μεγάλες οδικές αρτηρίες				Ίδρυση της ακρόπολης της Ρίθυμνας στο λόφο του Παλαιοκάστρου και ανάπτυξη της αρχαίας πόλης κάτω από αυτήν στα πρότυπα των αρχαίων ελληνικών πόλεων Εξασφάλιση φυσικής προστασίας της πόλης από τους κατακτητές και τους βόρειους ανέμους Ανάδειξη της Ακρόπολης σε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο που εποπτεύει την πόλη από το λόφο Επιβολή της εξουσίας μέσω της σχέσης που διαμορφώνεται από το ανάγλυφο (ακρόπολη - ψηλά vs πόλη - χαμηλά)	
Ρωμαϊκή	Χρήση της υπάρχουσας δομής των πόλεων εφόσον διαθέτει μία ιδιαίτερη οργάνωση, σαν βάση στην οποία εισάγονται οι βασικές πολεοδομικές αρχές των Ρωμαίων Αφομοίωση των στοιχείων του νέου κατακτητή κατά περίπτωση Δημιουργία νέων οχυρώσεων για την προστασία των πόλεων Ανάδειξη του Foro σε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο, γύρω από το οποίο μαζεύονται οι δημόσιες λειτουργίες και τα δημόσια κτίρια της πόλης				Οργάνωση της πόλης ως Ρωμαϊκό παραθαλάσσιο οικισμό στην ανατολική πλευρά του λόφου του Παλαιοκάστρου, στην περιοχή του λιμανιού Μεταφορά του διοικητικού - στρατιωτικού κέντρου κοντά στη θάλασσα με στόχο την προστασία του λιμανιού και δημιουργία γύρω του παραθαλάσσιου οικισμού Άσκηση εποπτείας από το λιμάνι στην πόλη η οποία οργανώνεται γύρω του Ύπαρξη φυλακής ως μέσο επιβολής και τήρησης του νόμου	
Μεσαίωνας	Έμφαση στη φρουριακή οργάνωση των πόλεων με στόχο την καλύτερη δυνατή προστασία τους από επιδρομές Κατασκευή τειχών σύμφωνα με τις προδιαγραφές της εποχής Πραγματοποίηση διαδοχικών επεκτάσεων της οχύρωσης για την εξασφάλιση της ανάπτυξης των πόλεων εντός των τειχών Προσπάθεια επιβολής της εξουσίας των βασιλικών οικογενειών μέσω του αστικού ιστού και της διαμόρφωσης της εικόνας των πόλεων Κατασκευή φρουριών για την εξασφάλιση του στρατιωτικού ελέγχου και την άσκηση μέσω αυτών της διοικητικής εξουσίας Κατασκευή έργων κοινής ωφέλειας				Κατασκευή Βυζαντινού φρουρίου κάτω από το λόφο με στόχο την προστασία της πόλης και του λιμανιού από επιδρομές Παραμονή του διοικητικού - στρατιωτικού κέντρου κοντά στη θάλασσα και ανάπτυξη της πόλης (εξώβουργο) στα επόμενα χρόνια εκτός του μικρού φρουρίου Διάκριση του μεσαιωνικού ιστού από τον αναγεννησιακό σε όλους τους μεταγενέστερους χάρτες λόγω της οικοδόμησης του εξώβουργου σε απόσταση από τις οχυρώσεις Ύπαρξη εποπτείας της πόλης από οχυρωματικό έργο στο λόφο του παλαιοκάστρου	
Αναγέννηση	Άσκηση της εξουσίας στις πόλεις από βασιλικές οικογένειες και κατασκευή επεκτάσεων των οχυρώσεων με στόχο την προστασία του αυξανόμενου αστικού ιστού εντός των τειχών Μετατροπή των λιμανιών σε ορμητήρια και ανάδειξή τους σε στρατιωτικά και οικονομικά κέντρα των πόλεων Κατασκευή δημόσιων κτιρίων και ναών από σπουδαίους αρχιτέκτονες προκειμένου να αναδειχθεί ο πλούτος των πόλεων Εισαγωγή της έννοιας του δημόσιου χώρου που περιβάλλει τα δημόσια κτίρια Χρήση της αρχιτεκτονικής ως μέσο άσκησης εξουσίας πάνω στο λαό				Εγκαθίδρυση δυτικών προτύπων από τους Ενετούς στην πόλη Στόχος η αλλαγή της εικόνας της πόλης στα πρότυπα της μητρόπολης Βενετίας Παραμονή του κέντρου της πόλης κοντά στο λιμάνι, γύρω από την riazetta που συγκεντρώνει το σύνολο της δημόσιας ζωής Κατασκευή τείχους με στόχο την πλήρη προστασία της πόλης Οικοδόμηση της Φορτέτζας στο λόφο του Παλαιοκάστρου ως στρατιωτικού και διοικητικού κέντρου από το οποίο ασκείται εποπτεία στην πόλη Κατασκευή φυλακών με στόχο την τήρηση της τάξης	
Διαφωτισμός	Κατασκευή των τελευταίων φρουριακών κατασκευών Διενέργεια των πρώτων διανοίξεων στα τείχη προκειμένου να αποσυμφοριστούν οι πόλεις από την κυκλοφορία Χάραξη νέων δρόμων για την ανάπτυξη των πόλεων σε παλιές αγροτικές περιοχές εκτός των τειχών Δημιουργία σταδιακά των σύγχρονων πόλεων και των βιομηχανικών κέντρων μέσω της ανοικοδόμησης των νέων περιοχών και της απώλειας του αγροτικού τρόπου ζωής Πτώση των Μοναρχικών καθεστώτων και αρχή της Καπιταλιστικής εποχής				Συνέχεια της λειτουργίας της Φορτέτζας ως διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο από το οποίο οι Οθωμανοί εποπτεύουν το σύνολο της πόλης Κατασκευή του πενταγωνικού οχυρού και χρήση του ως φυλακής για την επιβολή και τήρηση των νόμων Κατασκευή νέων θρησκευτικών συμβόλων στη θέση των παλιών και λειτουργία της πόλης ως θρησκευτικό κέντρο άσκησης εξουσίας Ενίσχυση της φρουριακής οργάνωσης της πόλης μέσω της κάλυψης των μεγάλων κενών της προηγούμενης περιόδου	
19ος αιώνας	Κατασκευή των σπουδαιότερων μνημείων των πόλεων και δημιουργία δημόσιων χώρων υποδοχής Διάνοξη μεγάλων οδικών αρτηριών και χάραξη νέων συνοικιών για την επέκταση των πόλεων Δημιουργία υποδομών(λιμάνια, σιδηρόδρομοι) για τη βελτίωση των μεταφορών Ανάπτυξη των πρώτων βιομηχανικών περιοχών Αιτία της αλλαγής της εικόνας των πόλεων οι πολιτικοί(άσκηση εξουσίας) και οικονομικοί παράγοντες(παγκόσμιες εκθέσεις) Άσκηση της εξουσίας από τα εθνικά κράτη που διαμορφώνονται				Τελευταίες προσπάθειες επιβολής του οθωμανικού στοιχείου στη δομή της πόλης μέχρι το τέλος του αιώνα Σηματοδότηση του ερχομού των Ρώσων μέσω της χαράξης νέων δρόμων, της κατεδάφισης των τειχών και της απομάκρυνσης των μουσουλμανικών στοιχείων Στόχος η απόδοση ευρωπαϊκής εικόνας στην πόλη μέσω του εκσυγχρονισμού της με κοινωνικά έργα και δημόσιους χώρους και της απαλοιφής ανατολικών στοιχείων Μεταφορά του διοικητικού και στρατιωτικού κέντρου στη δυτική πλευρά από την εγγυητρία δύναμη κατοχής	
20ος αιώνας	Αλλαγή στη δομή των πόλεων και δημιουργία νέων περιοχών εξαιτίας της εκβιομηχάνισης και της εκπόνησης πολεοδομικών σχεδίων Πρόκληση μεγάλων μεταβολών στη δομή και διακοπή της ανάπτυξής τους εξαιτίας των καταστροφών του Β' παγκοσμίου πολέμου Ανασυγκρότηση κατά τη μεταπολεμική περίοδο μέσω της εκπόνησης νέων πολεοδομικών σχεδίων και της ραγδαίας ανοικοδόμησης Εξυίανση και προβολή των πόλεων από τις κυβερνήσεις στο τέλος του αιώνα μέσω της διενέργειας δημόσιων εκδηλώσεων και της εκπόνησης στρατηγικών σχεδίων ανάπτυξης Άσκηση της εξουσίας σε ένα μεγάλο τμήμα του αστικού χώρου				Σηματοδότηση της Ένωσης με τη δημιουργία δημόσιων κτιρίων και χώρων για την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας Πρόκληση εκτεταμένων καταστροφών στον ιστό από τους βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου Ανασυγκρότηση και οικονομική ανάπτυξη μεταπολεμικά, οι πρωταρχικοί στόχοι για τη νέα πόλη εκτός των τειχών Πραγματοποίηση έργων με οικονομικό και κυρίως κοινωνικό αντικτυπο κατά τη χουντική περίοδο διακυβέρνησης Με τη μεταπολίτευση μεταφορά του διοικητικού κέντρου στη νέα πόλη και των υπηρεσιών στις κύριες οδικές αρτηρίες της	

Σχέδιο της πόλης σήμερα

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

Αεροφωτογραφία της πόλης του 1959

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

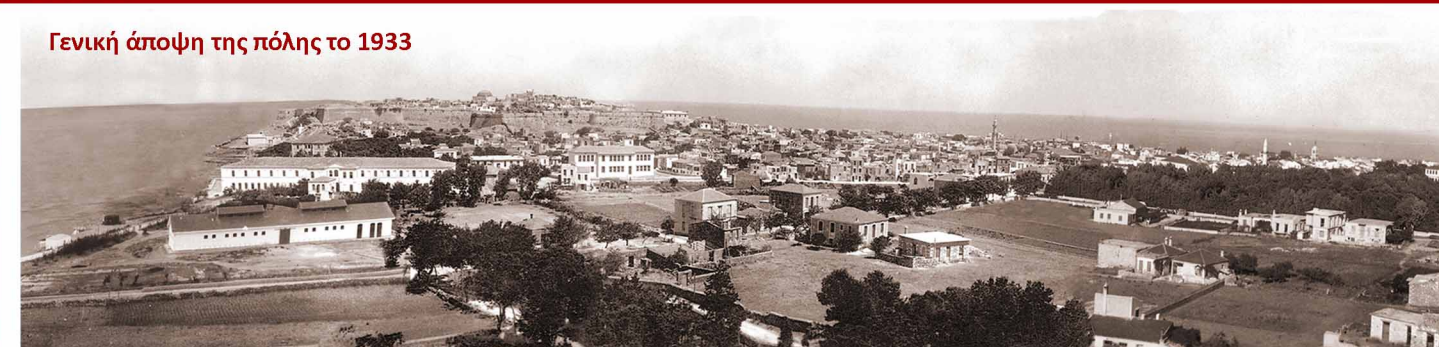
Αεροφωτογραφία της πόλης του 1959

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

Γενική άποψη της πόλης το 1900

ΜΠΕΧΑΕΝΤΙΝ ΜΠΑΡΙΤΑΚΗΣ

Γενική άποψη της πόλης το 1933

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΛΑΧΝΙΔΑΚΗΣ

Γενική άποψη της πόλης το 2003

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΑΚΗΣ

RHITHYMNO

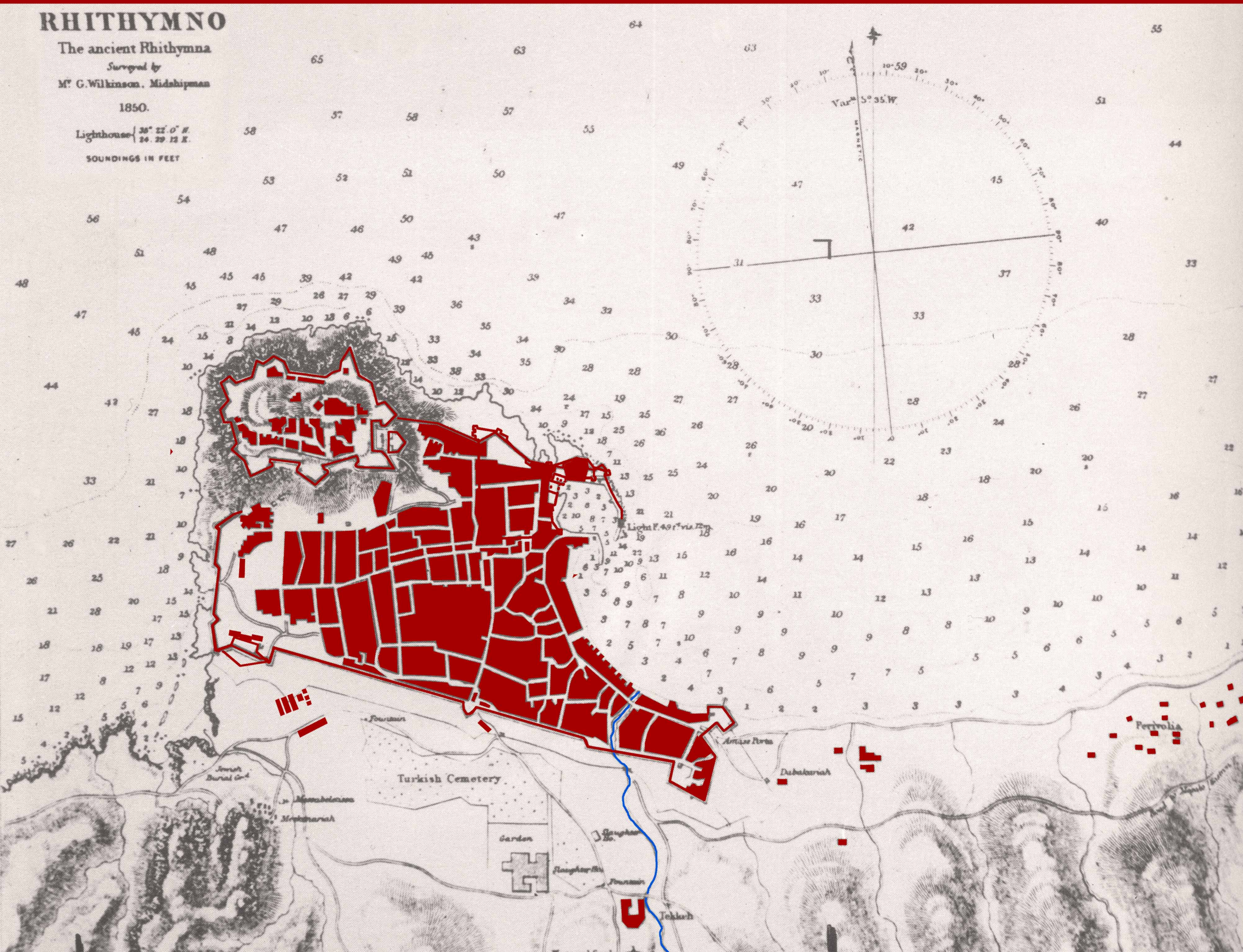
The ancient Rhithymna

Surveyed by
Mr G. Wilkinson, Midshipman

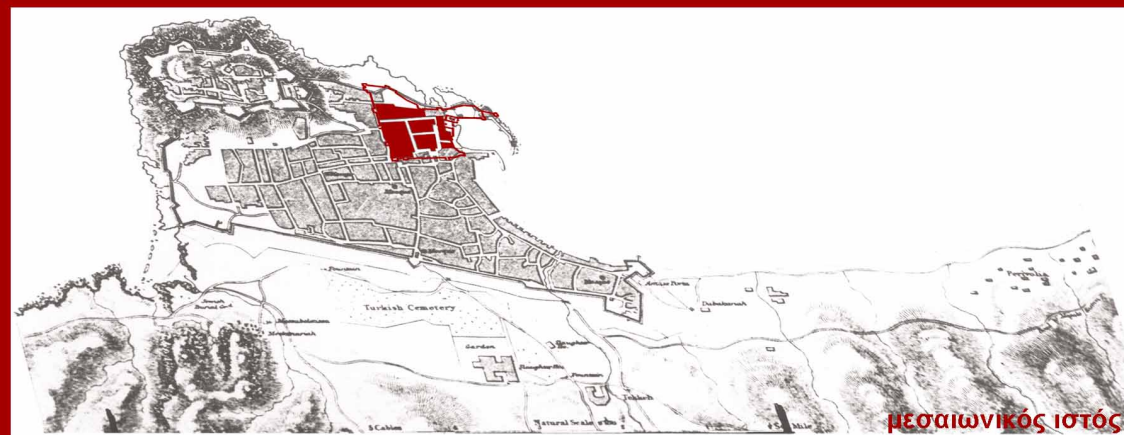
1850.

Lighthouse $36^{\circ} 22' 0''$ N
 $26^{\circ} 29' 12''$ E.

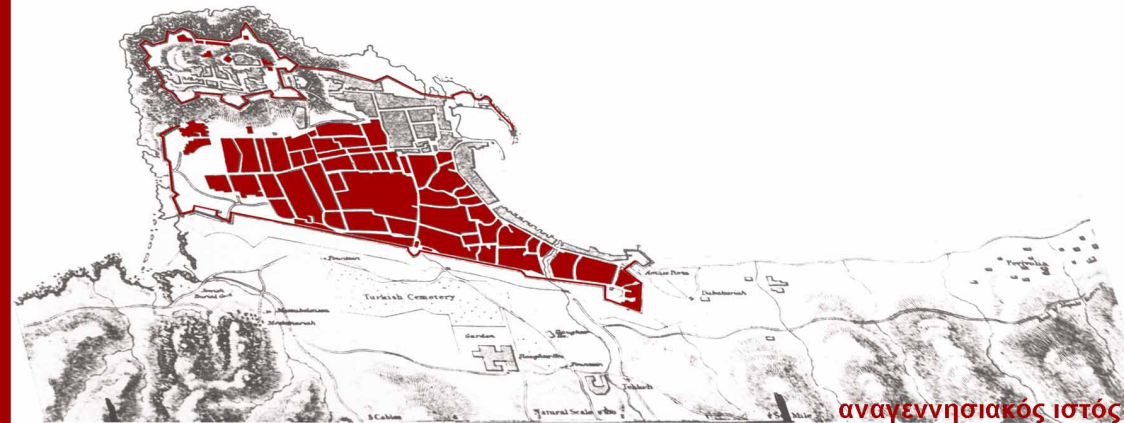
SOUNDINGS IN FEET

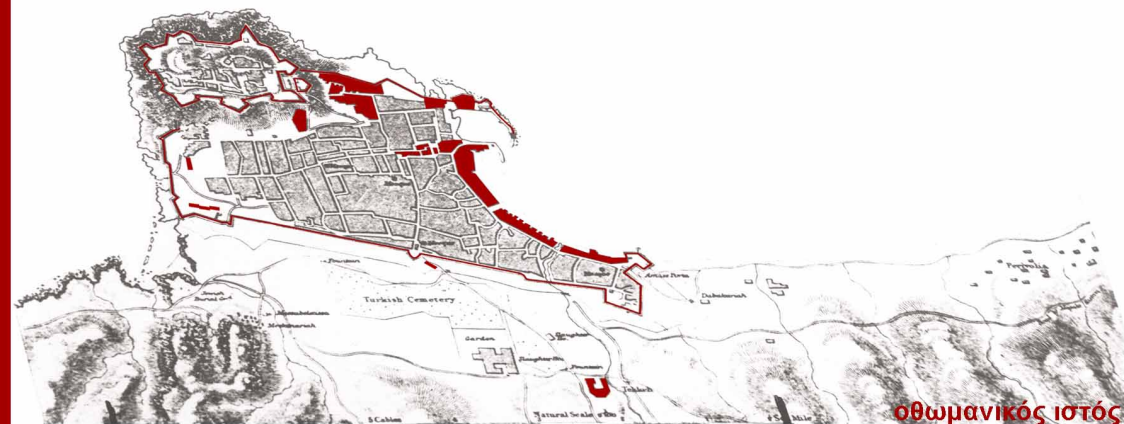
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ, G. WILKINSON, 1850

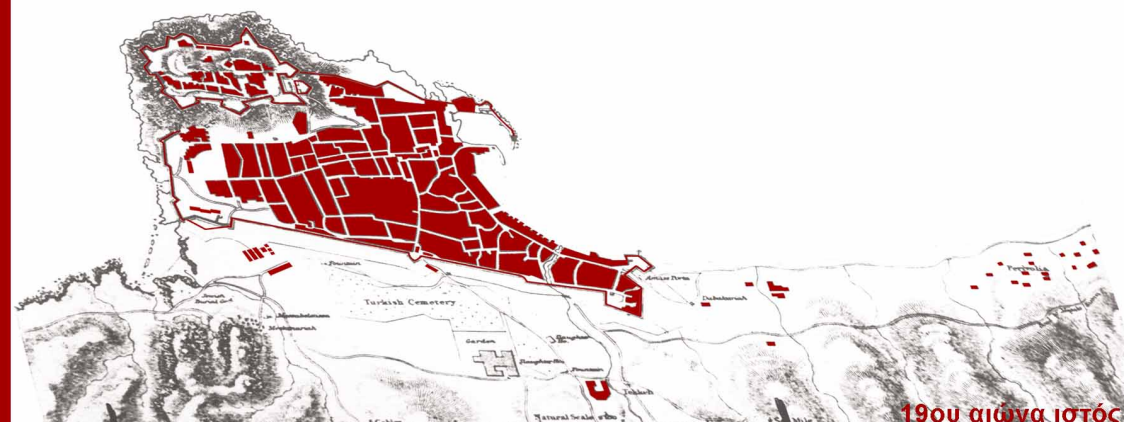
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΙΣΤΟΣ

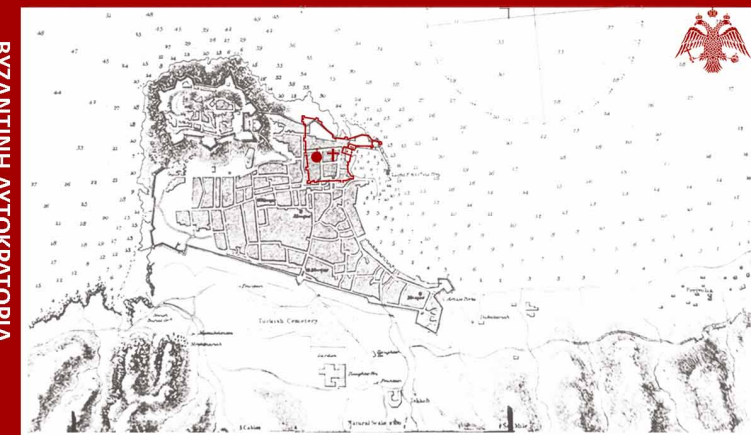

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ

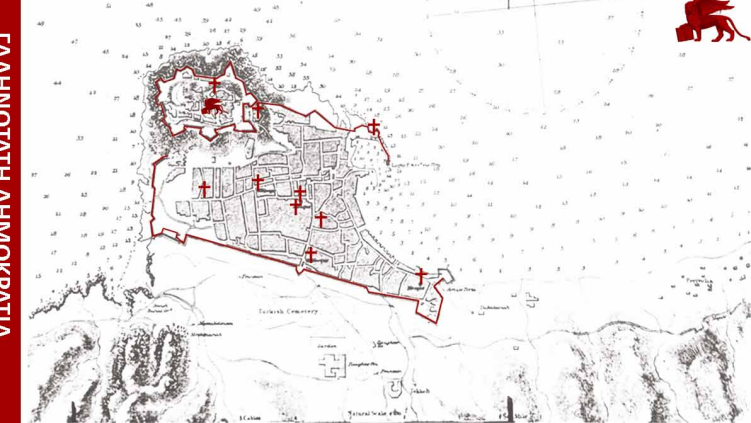

19ου αιώνα ιστός

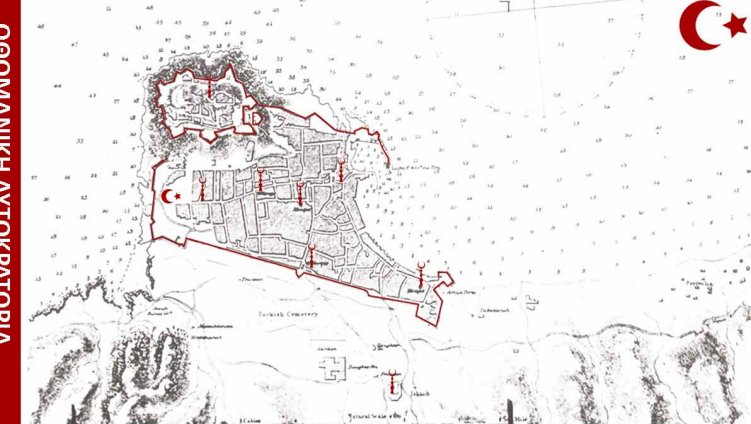
ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ ΠΟΛΗΣ

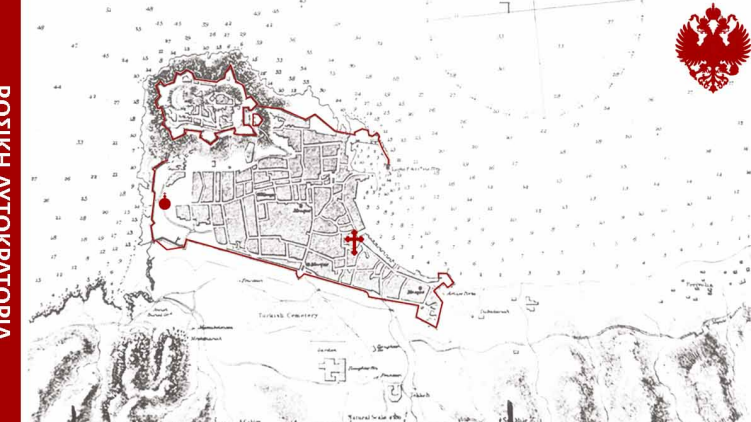
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΓΑΛΛΟΙΤΑΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

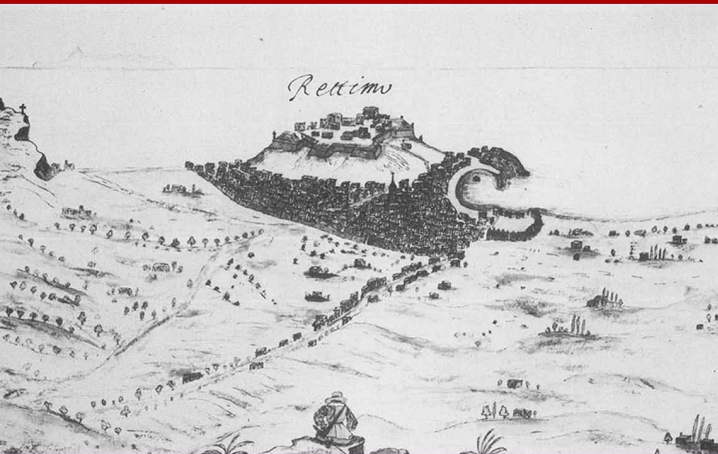

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΡΩΣΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

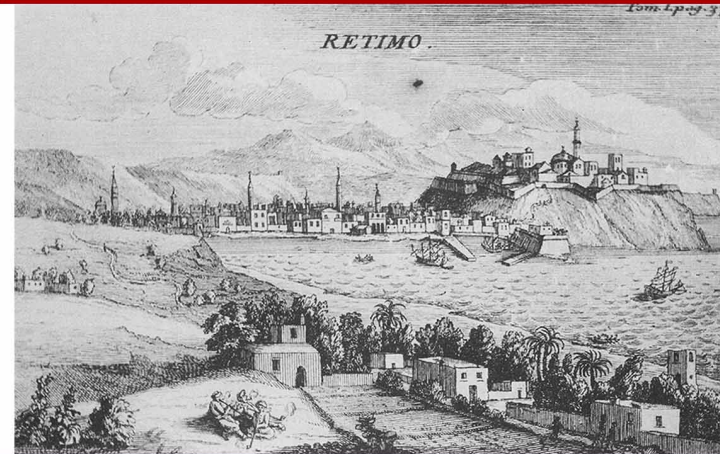
ΕΞΟΥΣΙΑ

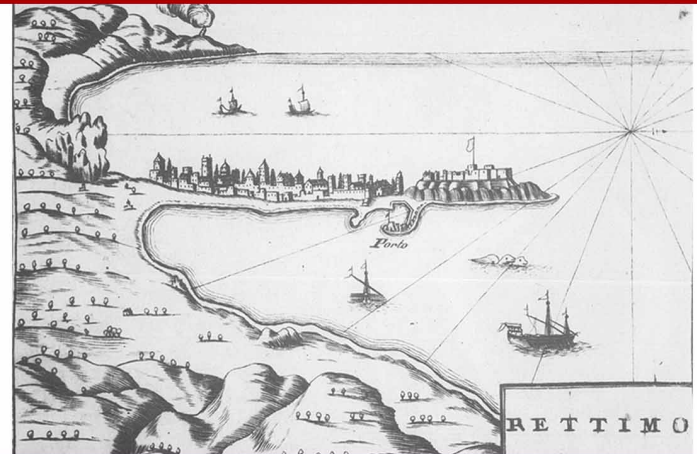
Raffaello Monnani 1631, Biblioteca Marciana, Venezia

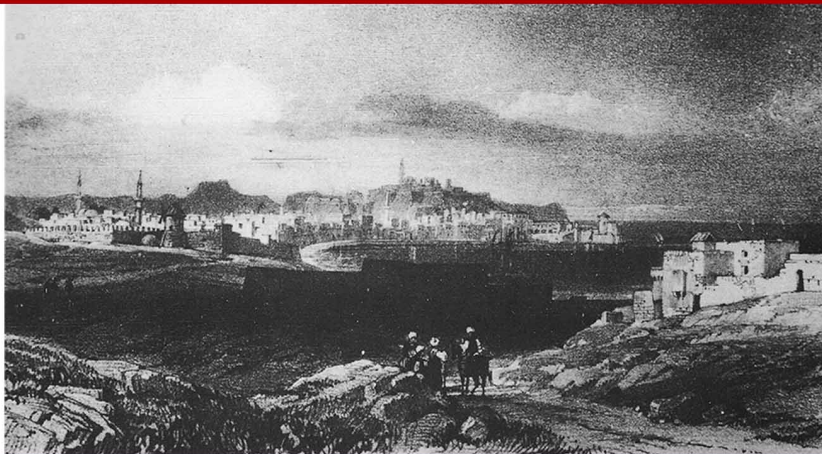
1600-1700,British Museum, London

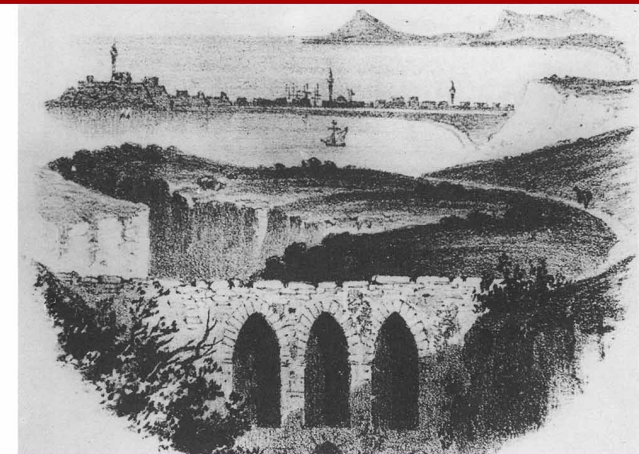
Joseph Pitton de Tournefort 1700

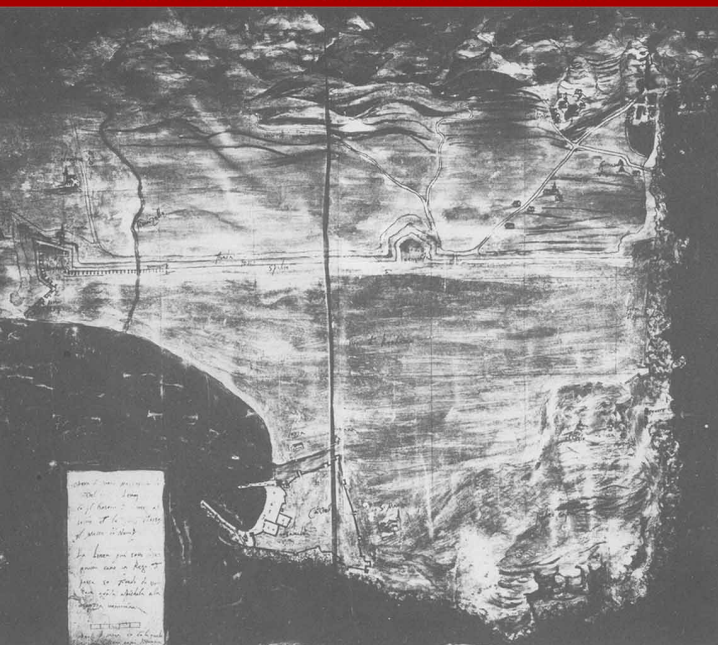
Vincenzo Coronelli 1706, Venezia

Robert Pashley 1837, Travels in Crete, London

Thomas Sprat 1865, Travels and researches in Crete, London

Zuanne Magagnatto 1559, Biblioteca Marciana, Venezia

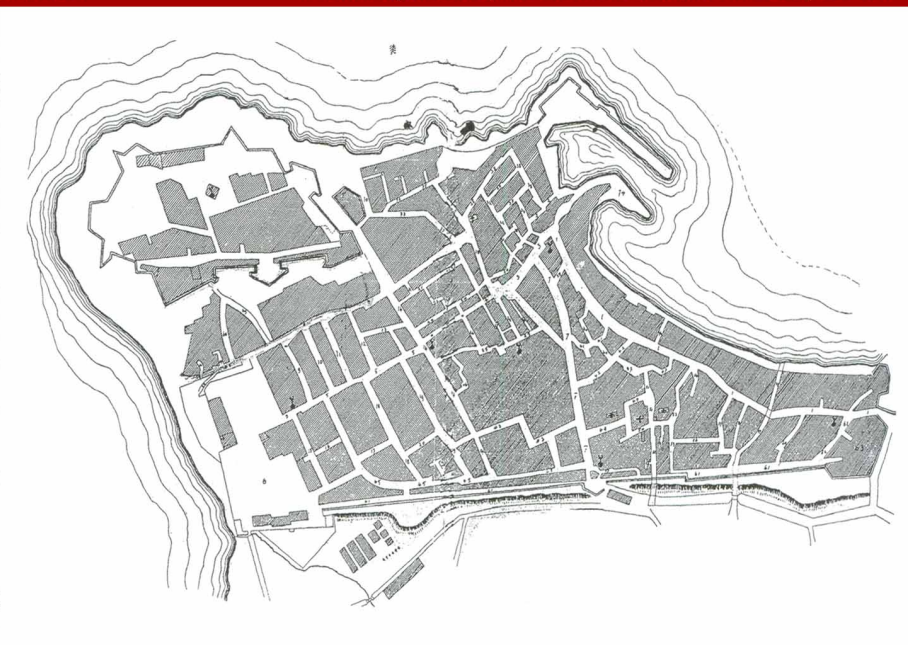
Francesco Basilicata 1618, Museo Civico Correr, Venezia

1600 - 1700 Kriegssarchiv, Vienna

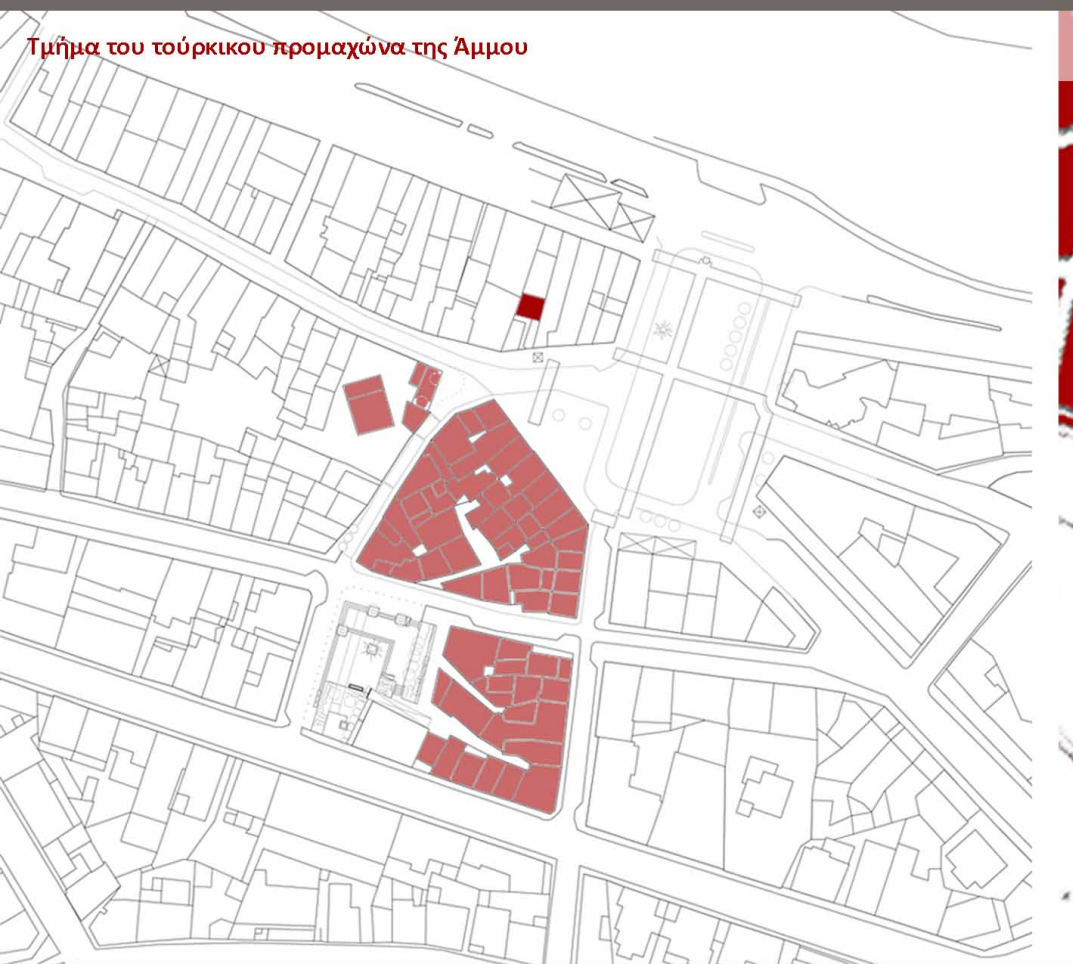
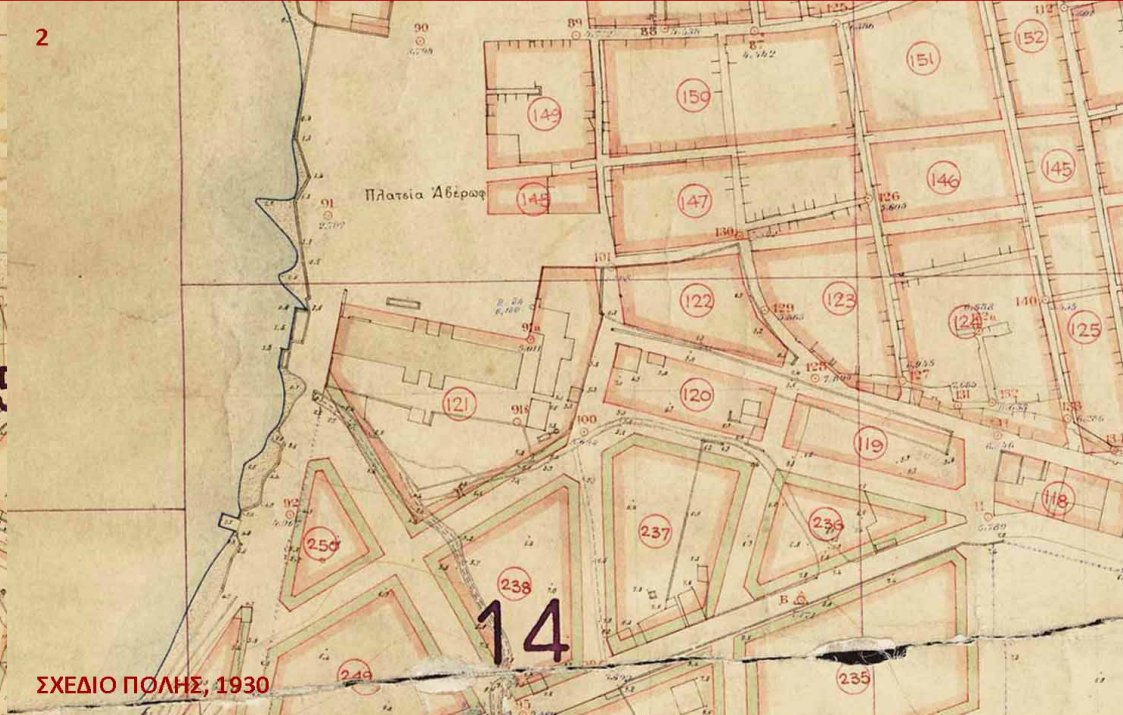
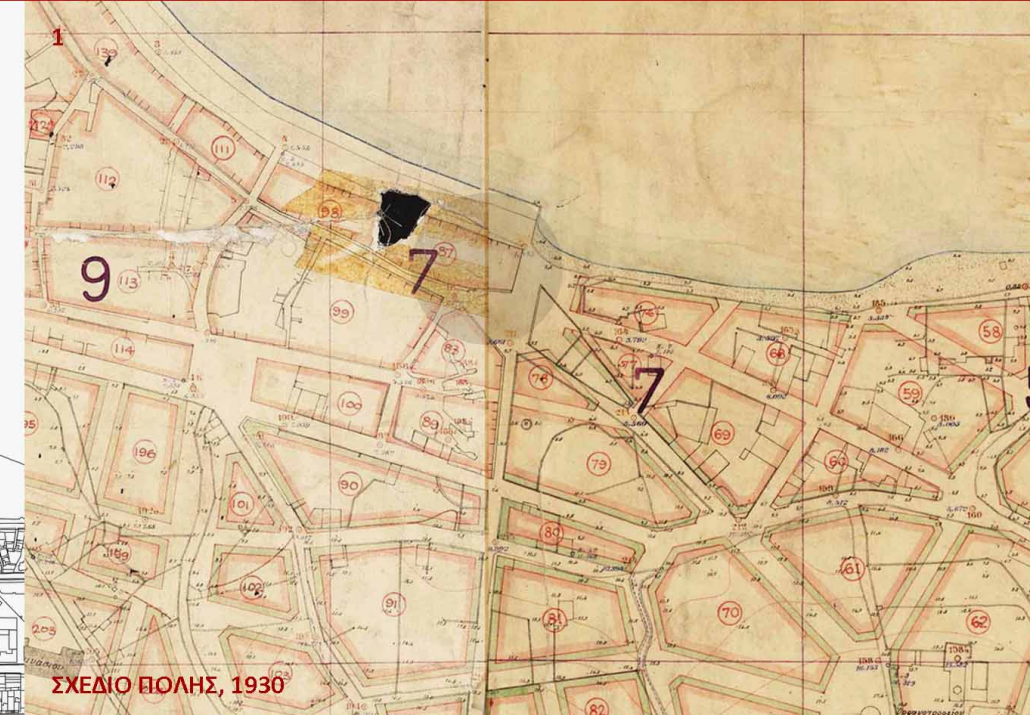

Vincenzo Coronelli 1706, Venezia

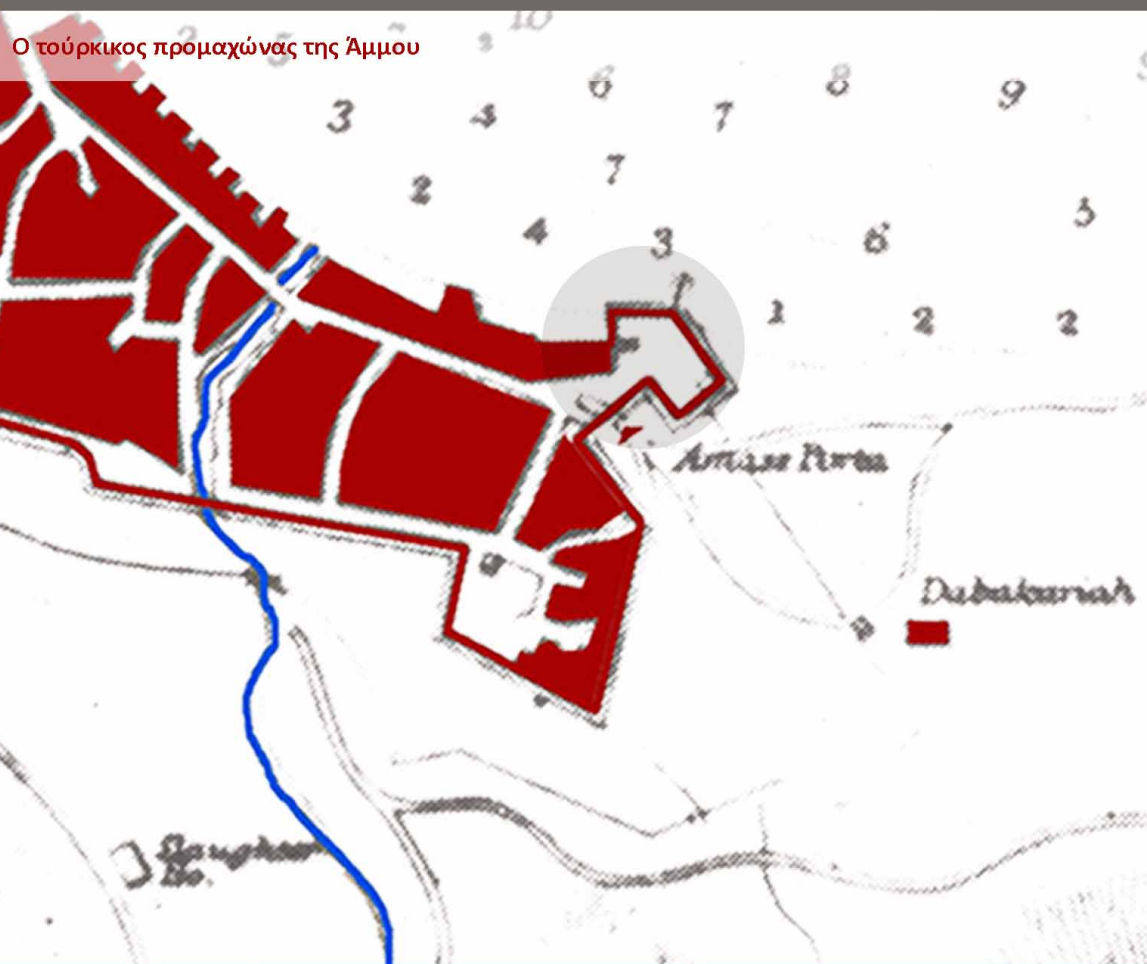

Truppe Russe 1900-1902, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Venezia

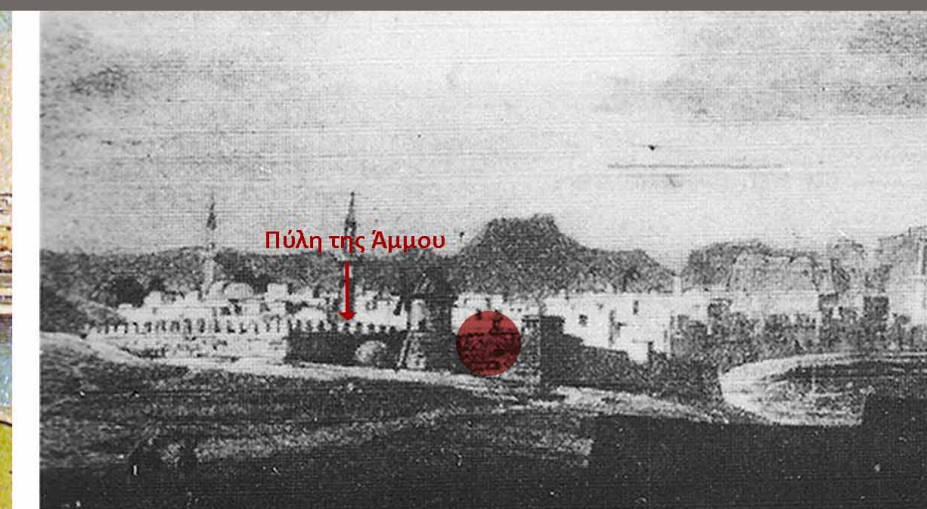
ΣΧΕΔΙΟ ΠΟΛΗΣ, 2015

G. WILKINSON, 1850

E. LEAR, 1864

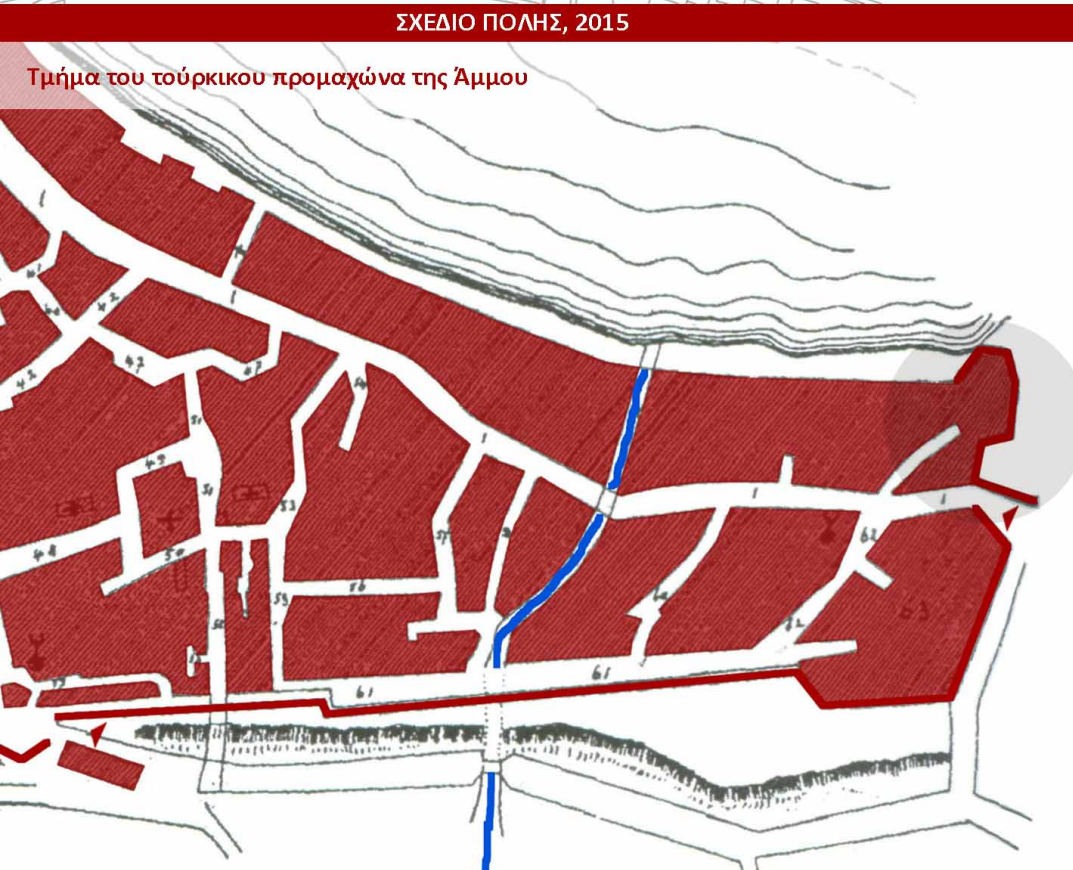
R. PASLEY, TRAVELS IN CRETE, 1853

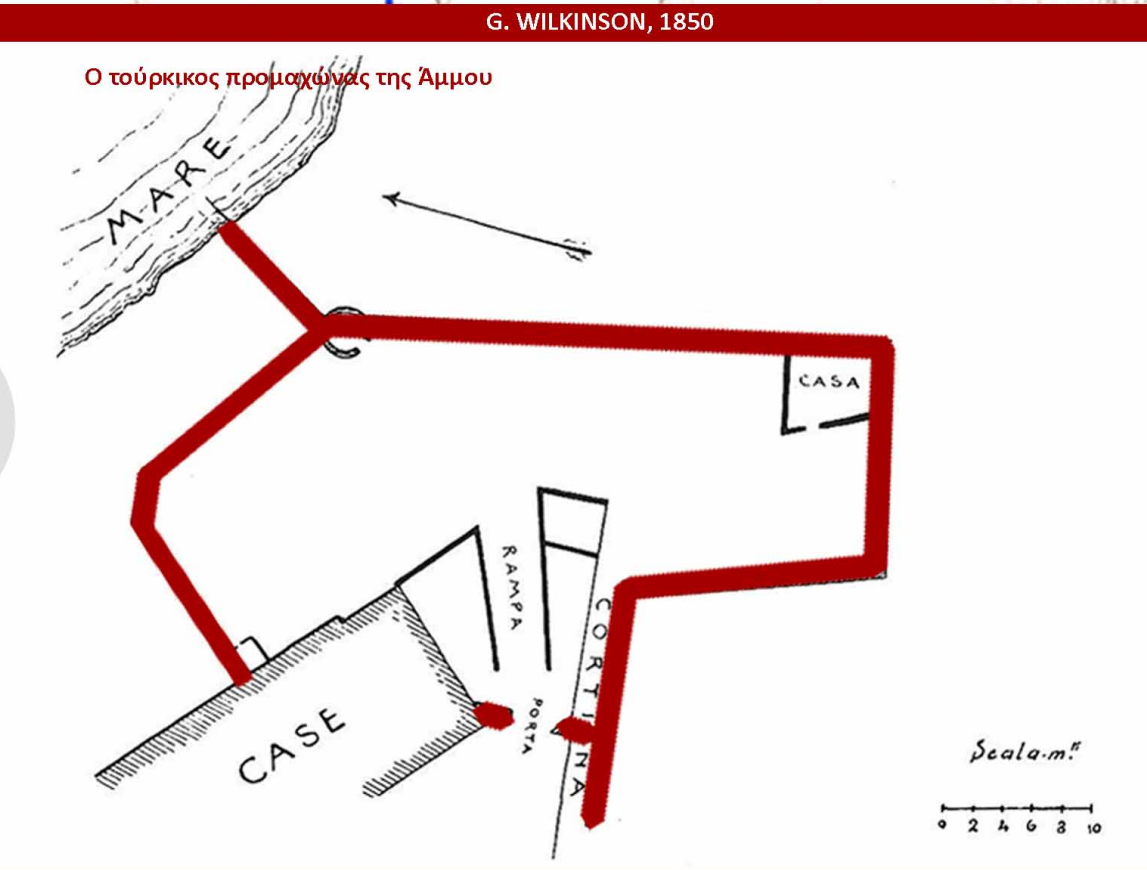
H. WEICKERT - ENKE, 1898-1900

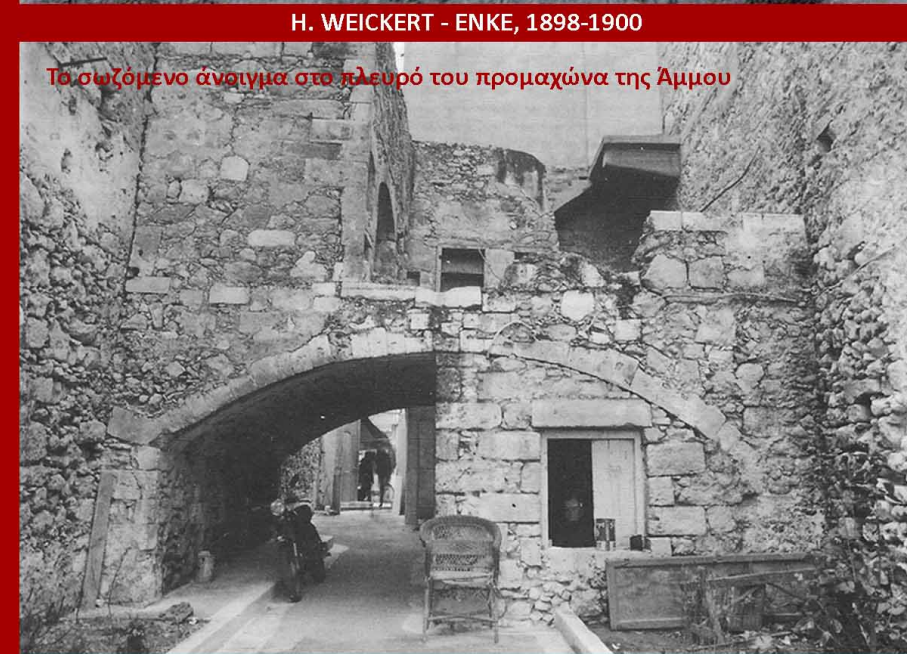
Γ. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ

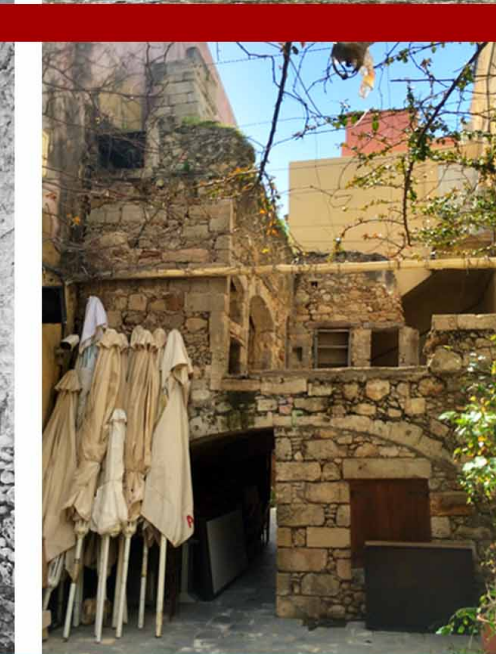
TRUPPE RUSSE, G. GEROLA, 1900-1902

G. GEROLA, 1900-1902

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

G. GEROLA, 1900-1902

Γ. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ

G. GEROLA, 1900-1902

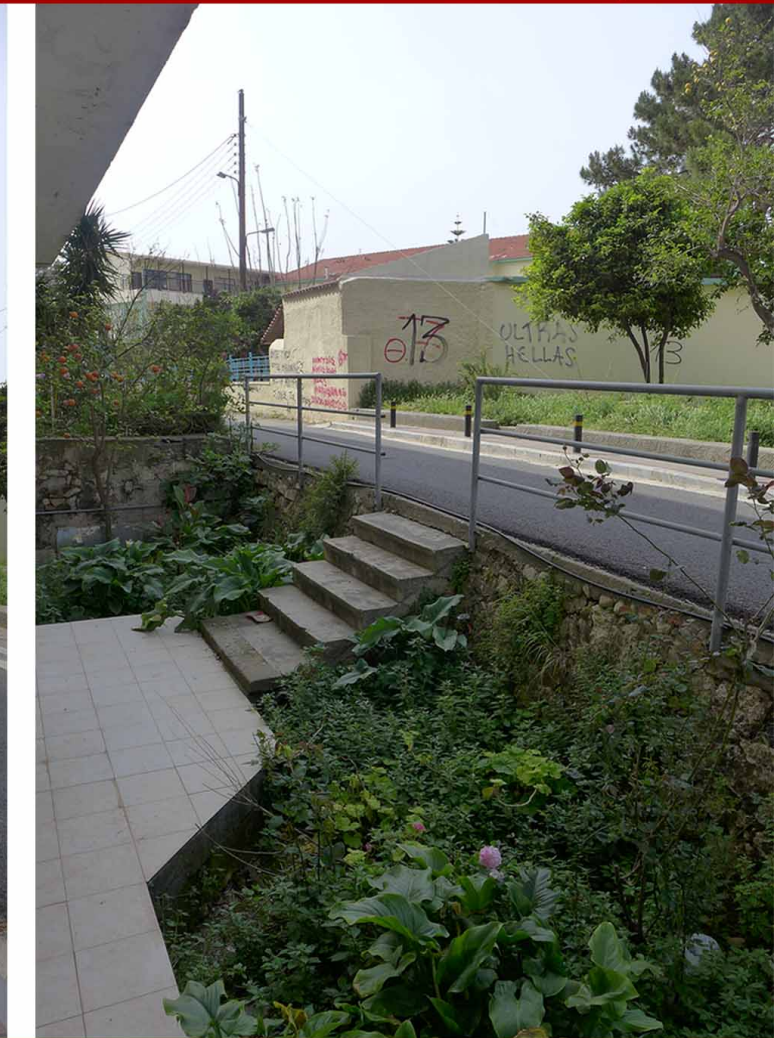
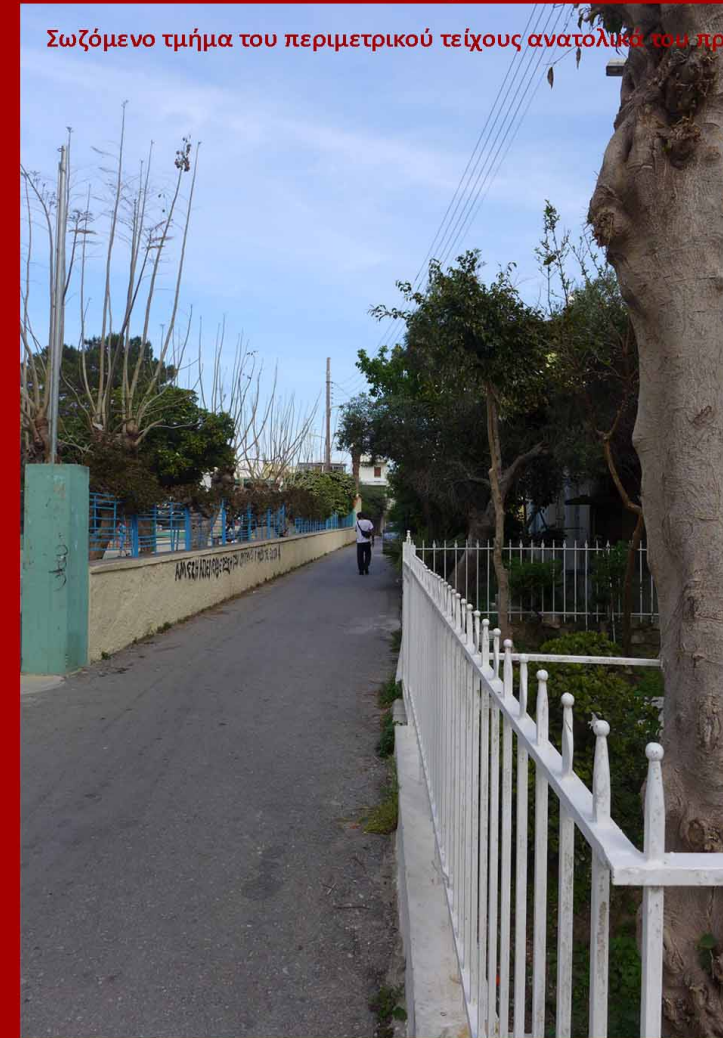
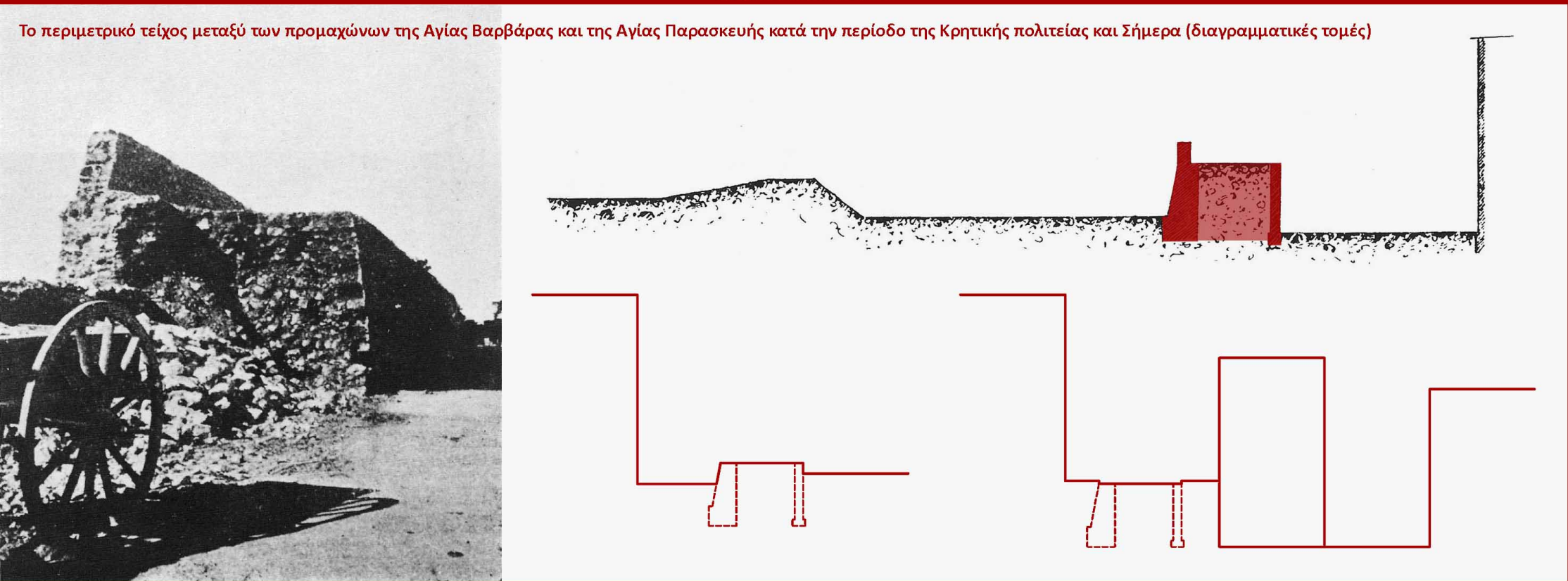
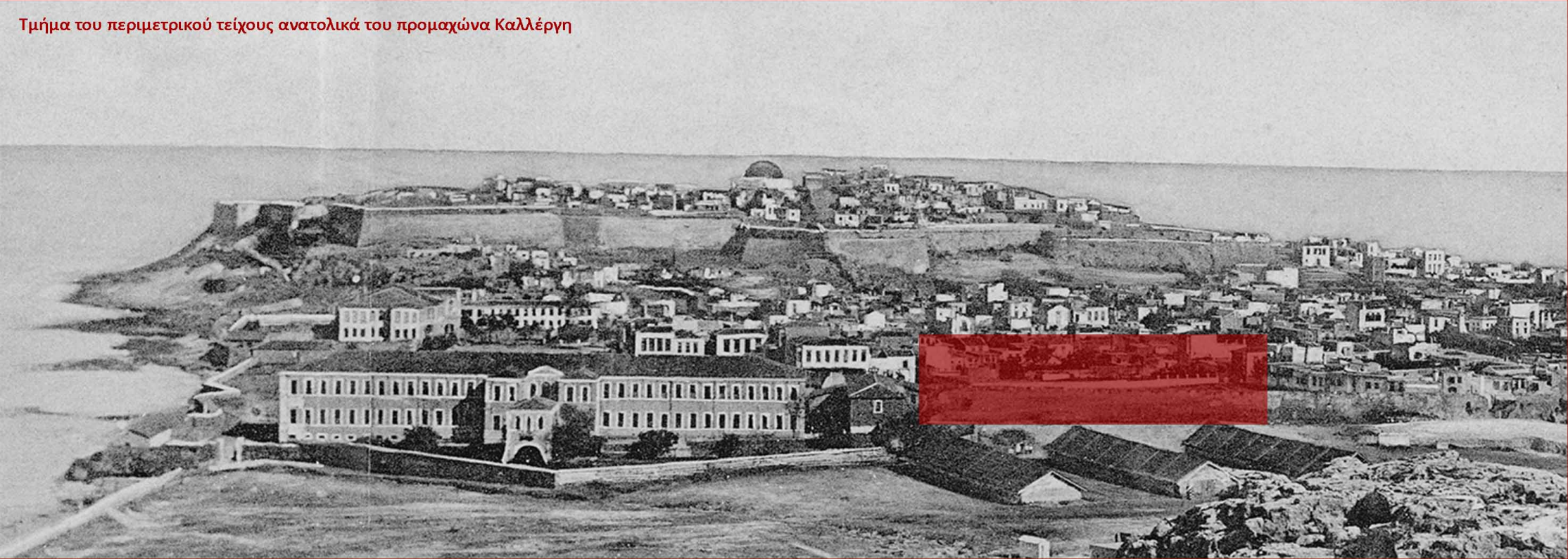
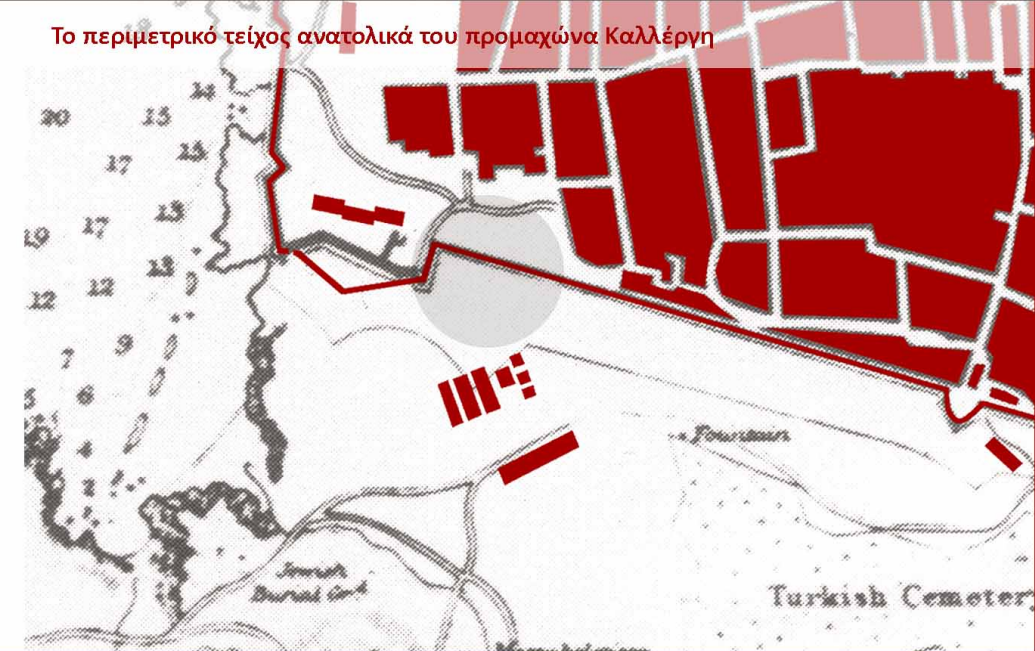
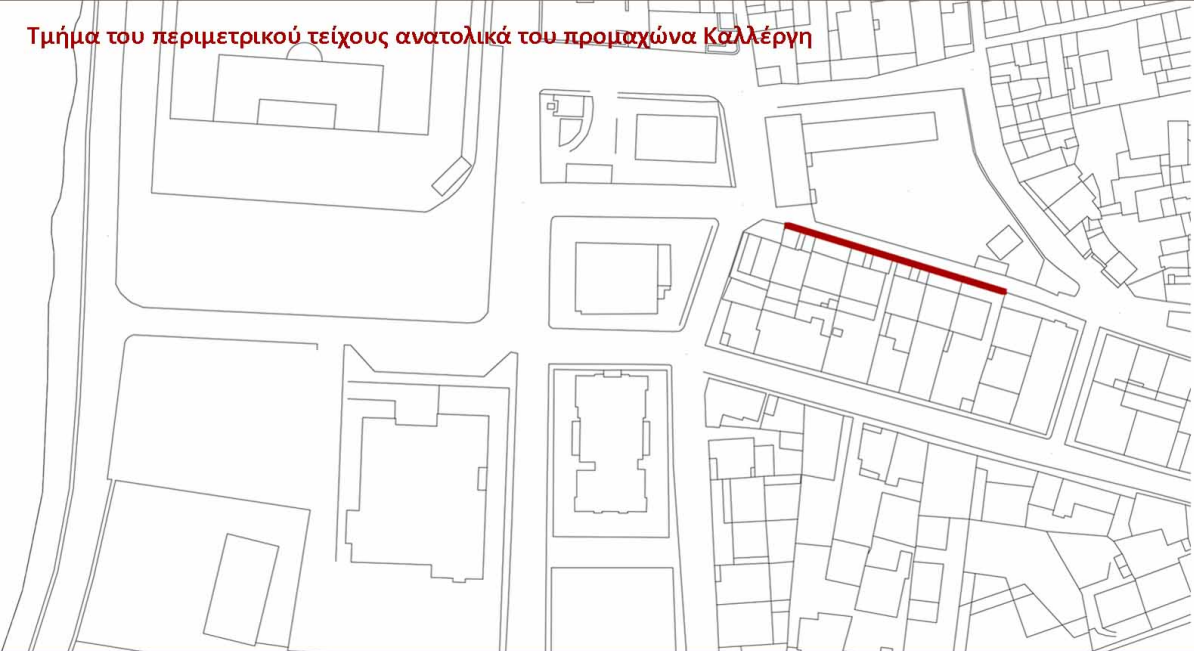
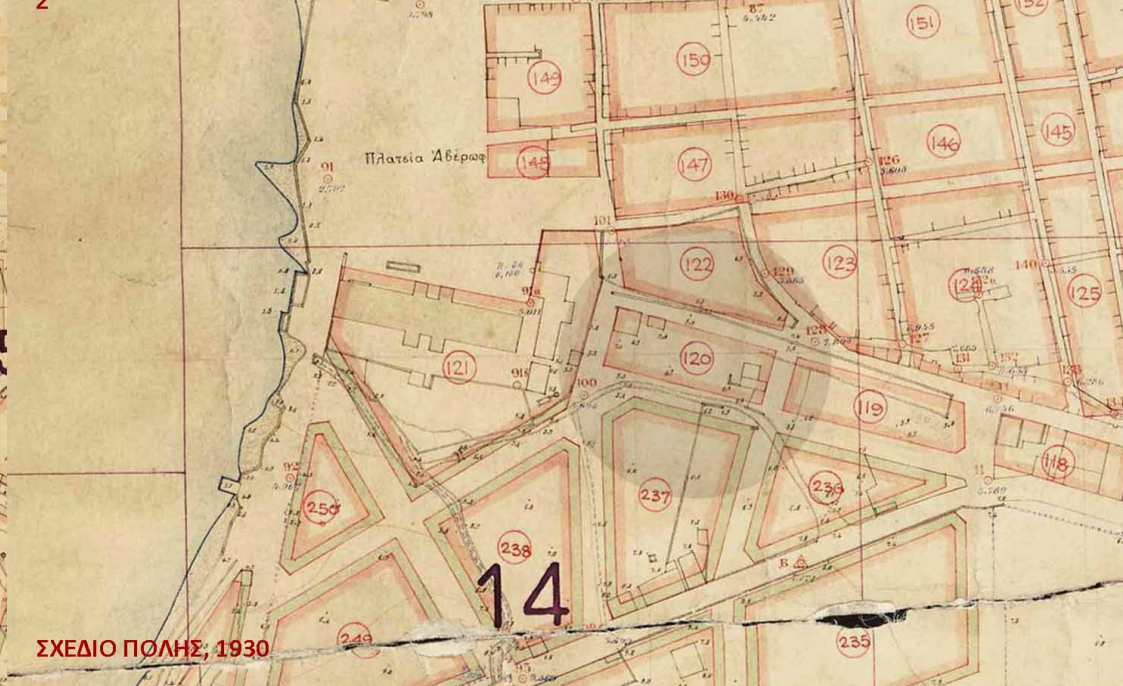
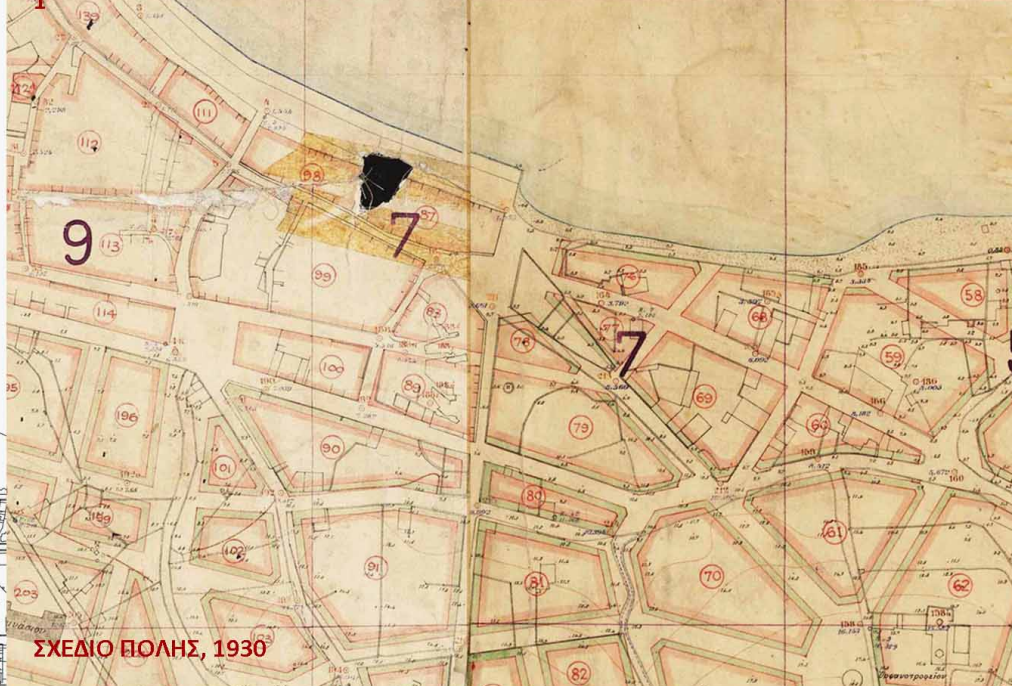
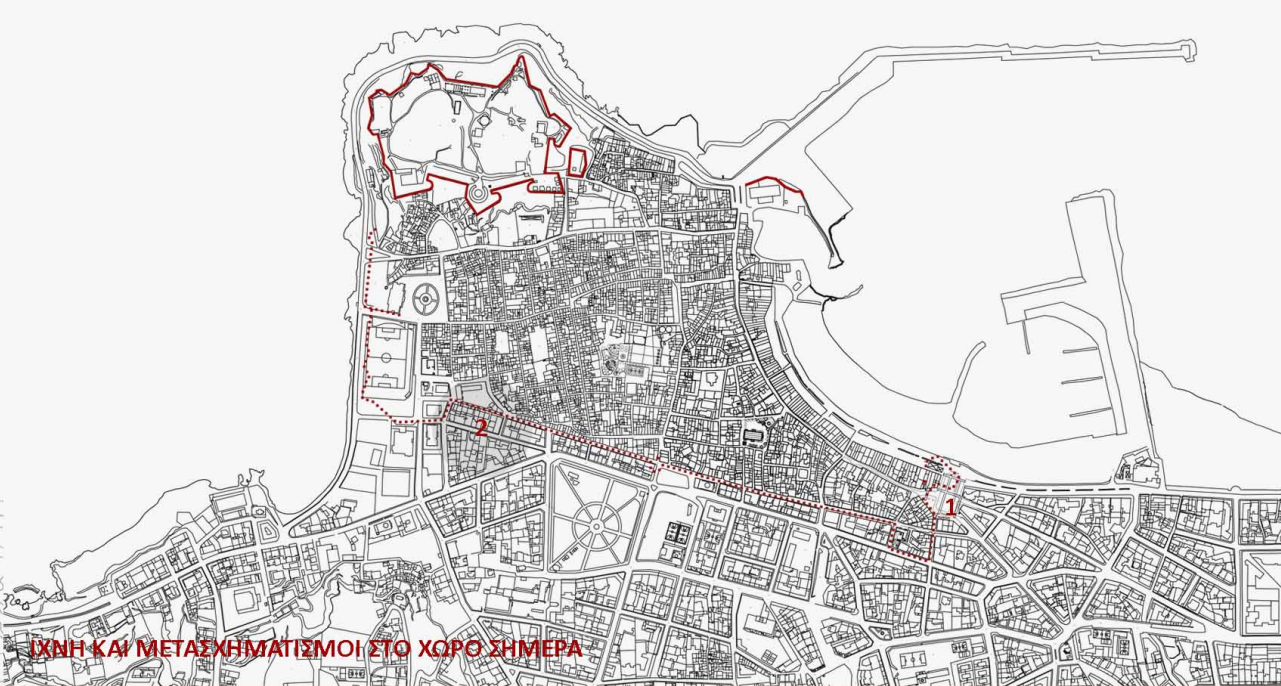
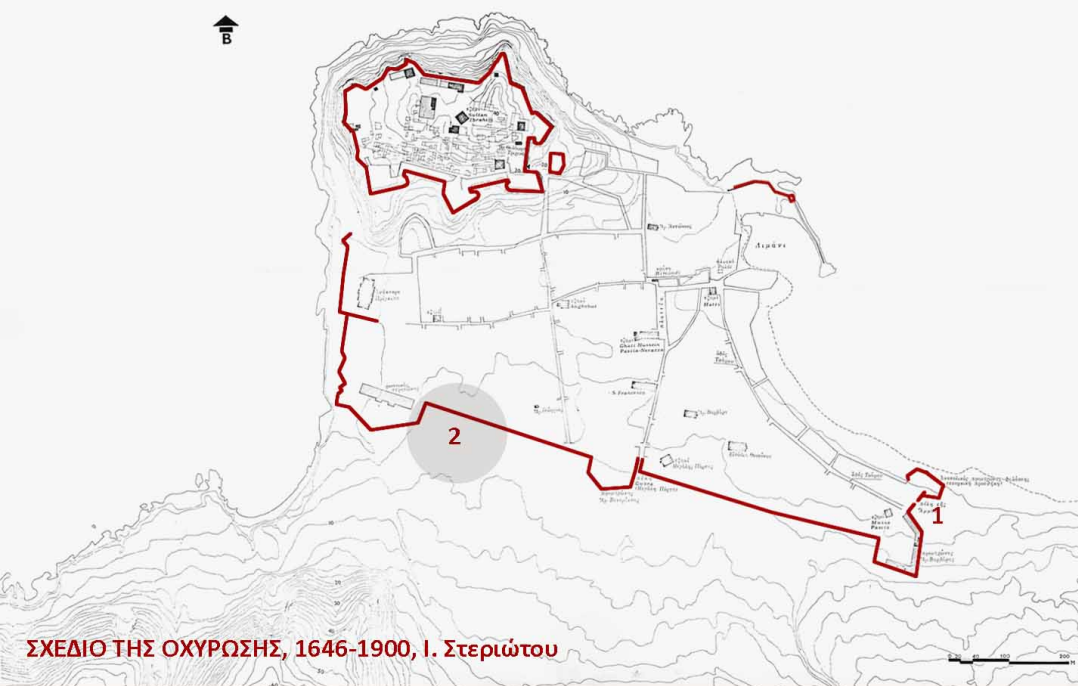

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΕΚΚΕΚΑΚΗ

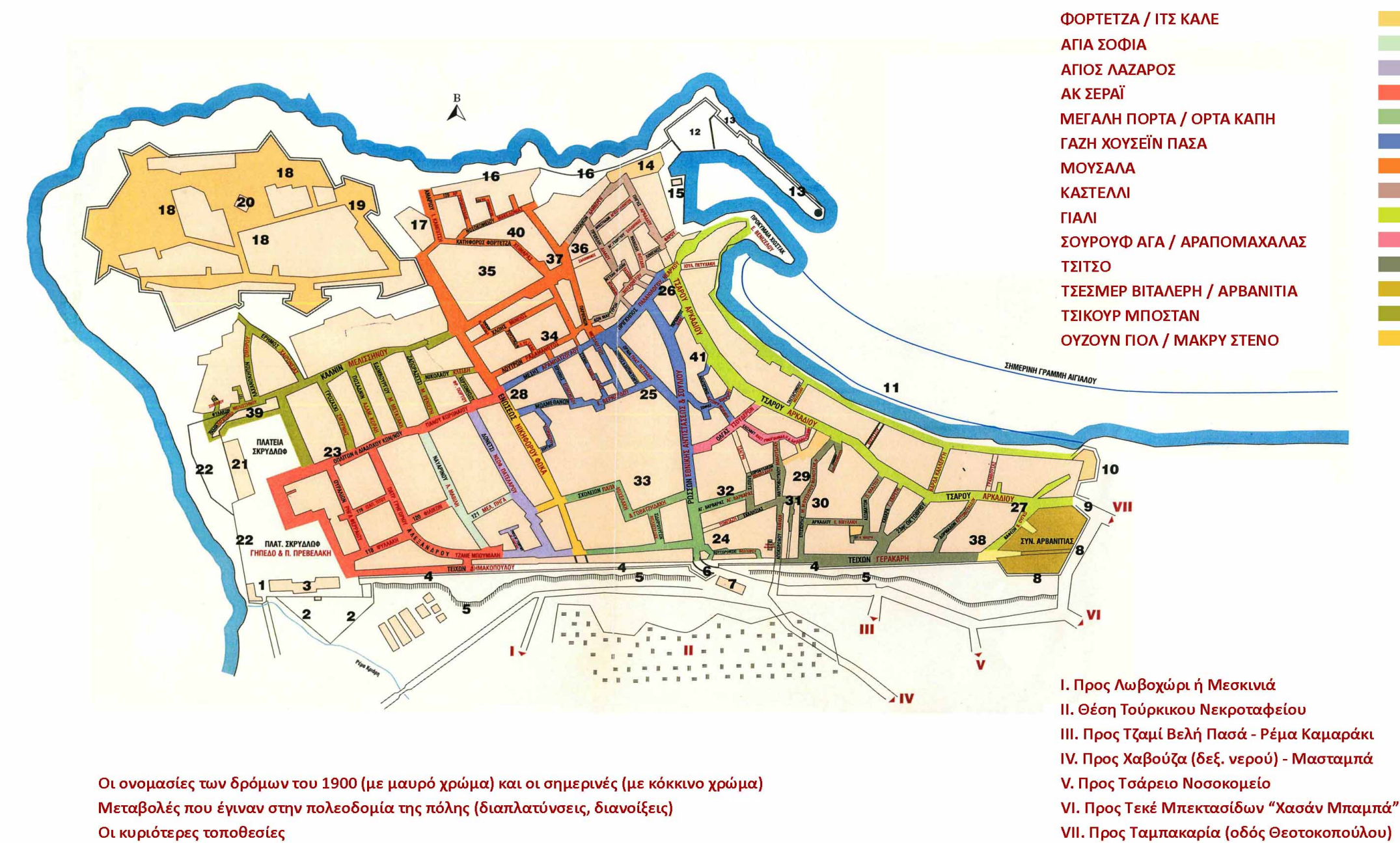

Ν. ΔΕΡΕΔΑΚΗΣ, 2008

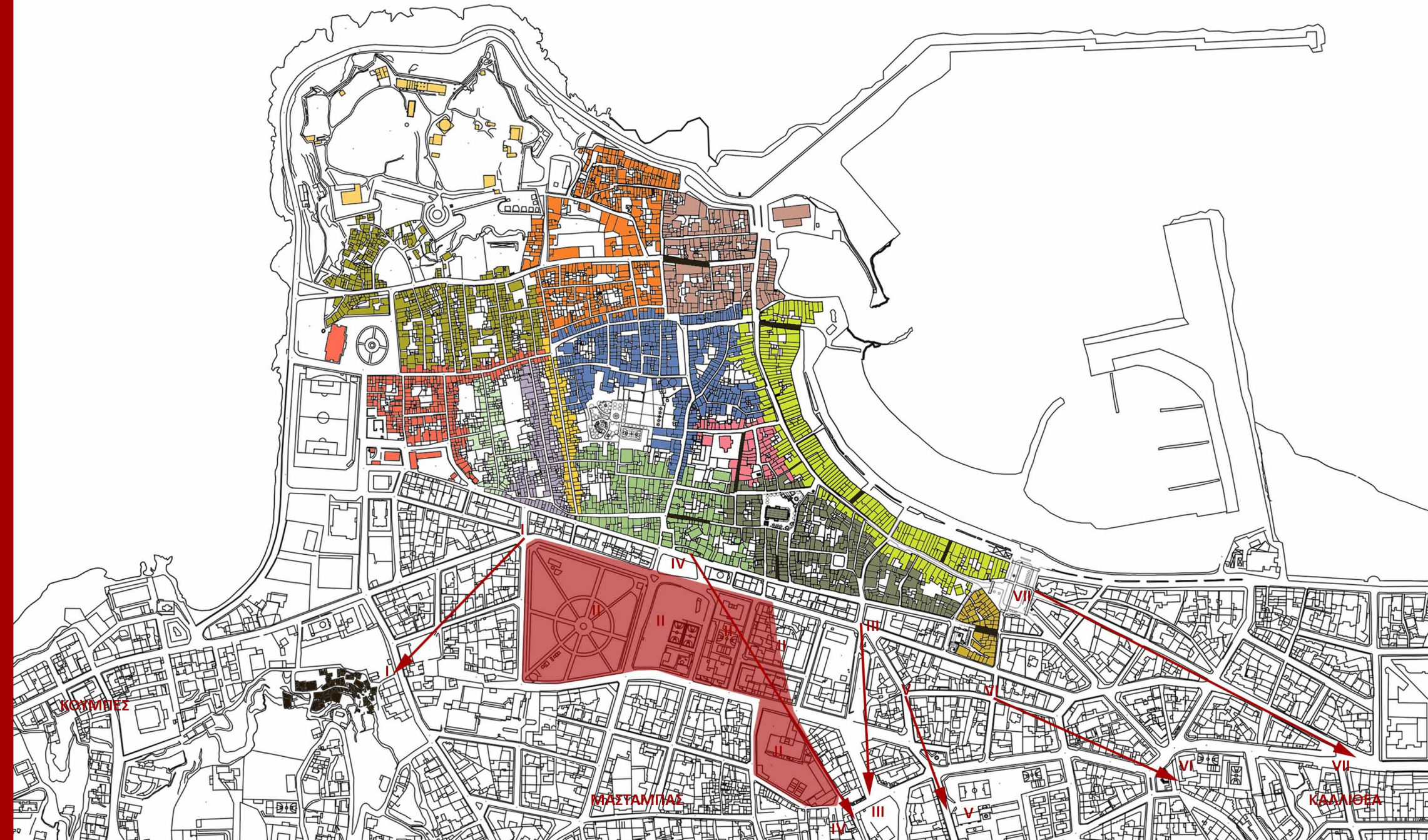

ΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ ΤΩΝ ΡΩΣΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ 1900, ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ

ΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΣΗΜΕΡΑ, ΣΤΕΛΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

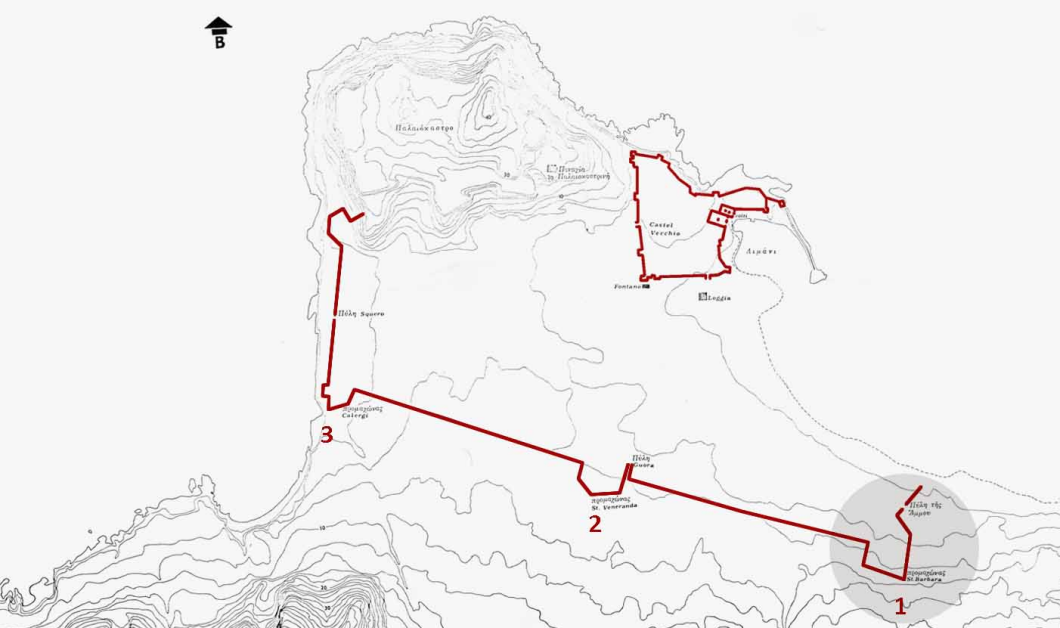

ΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΤΟΠΟΣΗΜΑ ΤΟΥΣ ΣΗΜΕΡΑ, ΣΤΕΛΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

ΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ, ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

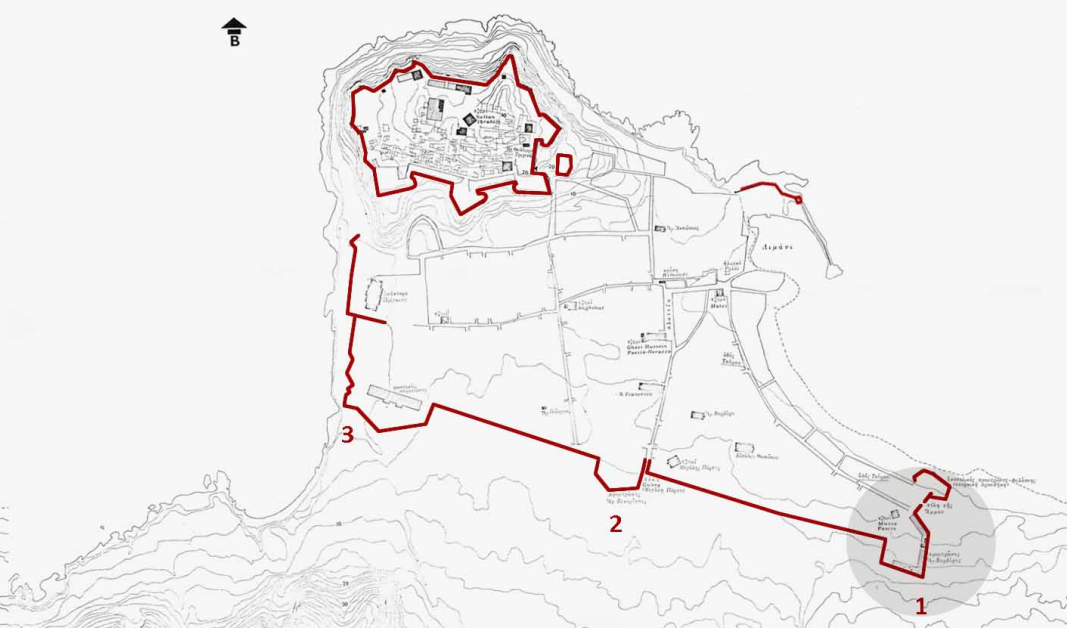

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1540-1571, Ι. Στεριώτου

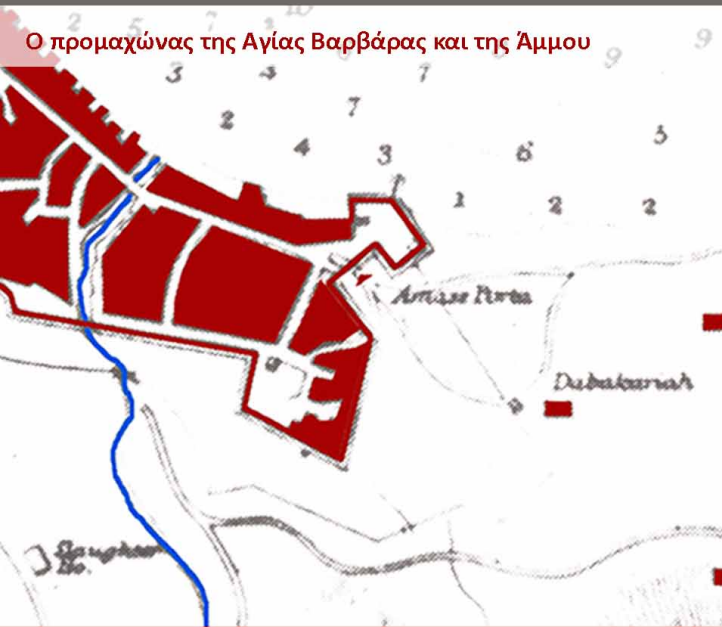
ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1571-1646, Ι. Στεριώτου

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1646-1900, Ι. Στεριώτου

ΕΚΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΣΗΜΕΡΑ

Ο προμαχώνας της Αγίας Βαρβάρας και της Άμμου

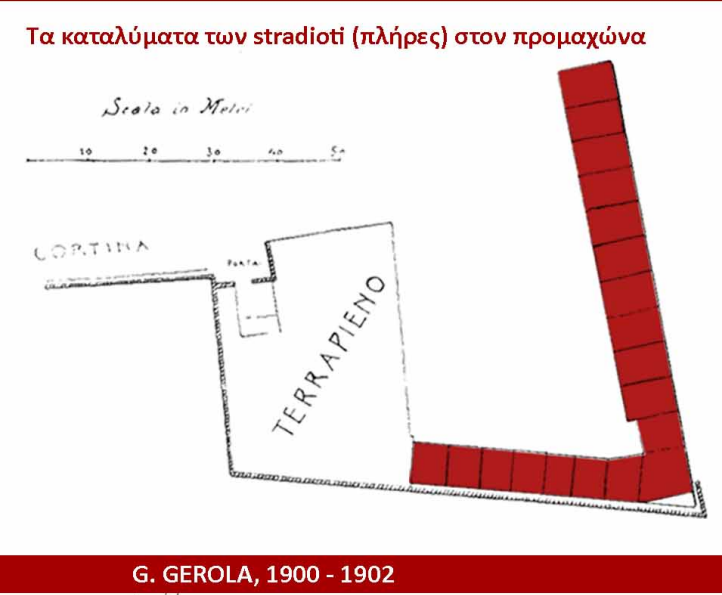
Η περιοχή του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας σήμερα

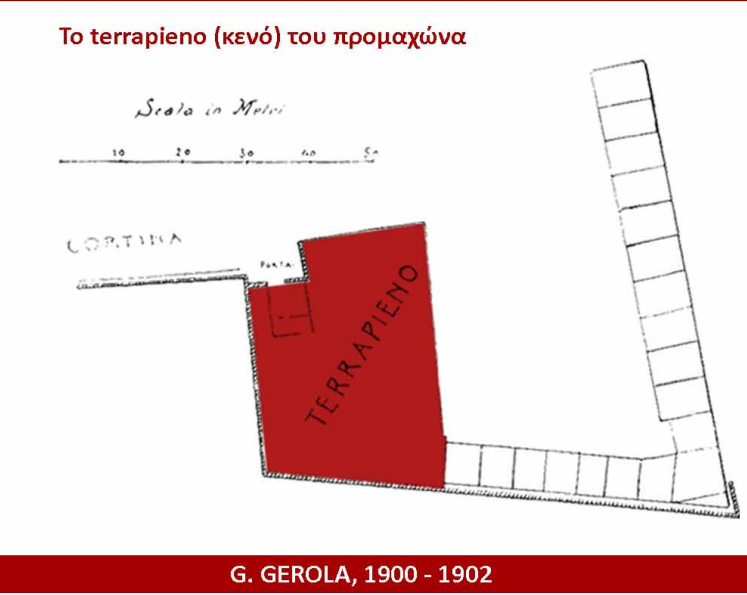
ΧΑΡΑΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ - ΠΛΗΡΗΣ

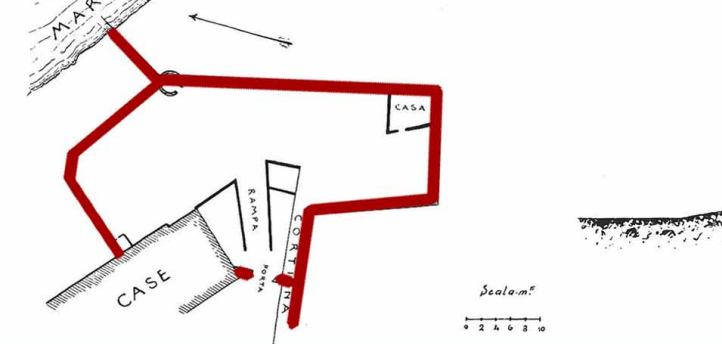
ΧΑΡΑΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ - ΚΕΝΟ

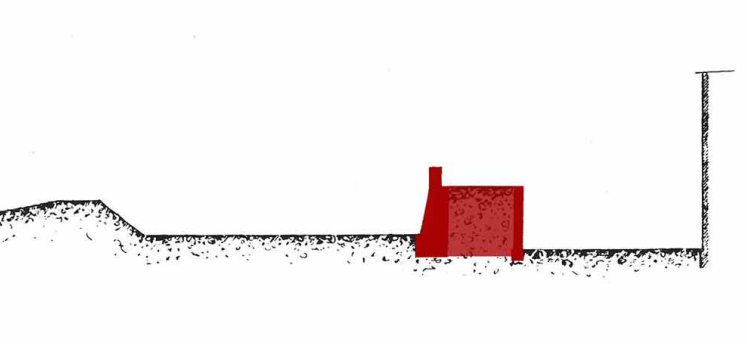
ΤΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ ΤΩΝ STRADIOTI (ΠΛΗΡΗΣ) ΣΤΟΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ

ΤΟ TERRAPIENO (ΚΕΝΟ) ΤΟΥ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ

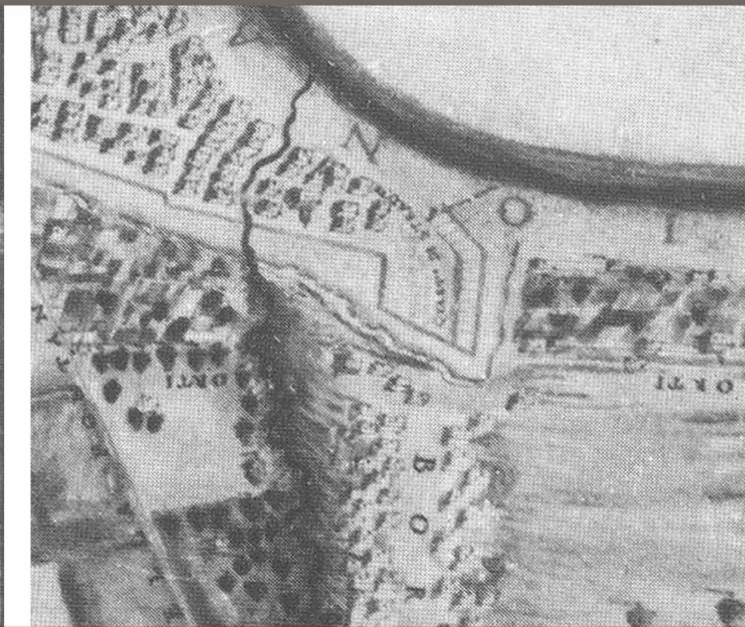
Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ

ΤΟΜΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΩΝ

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

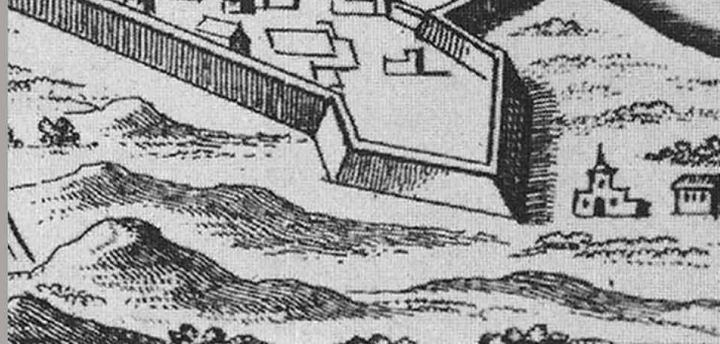
Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

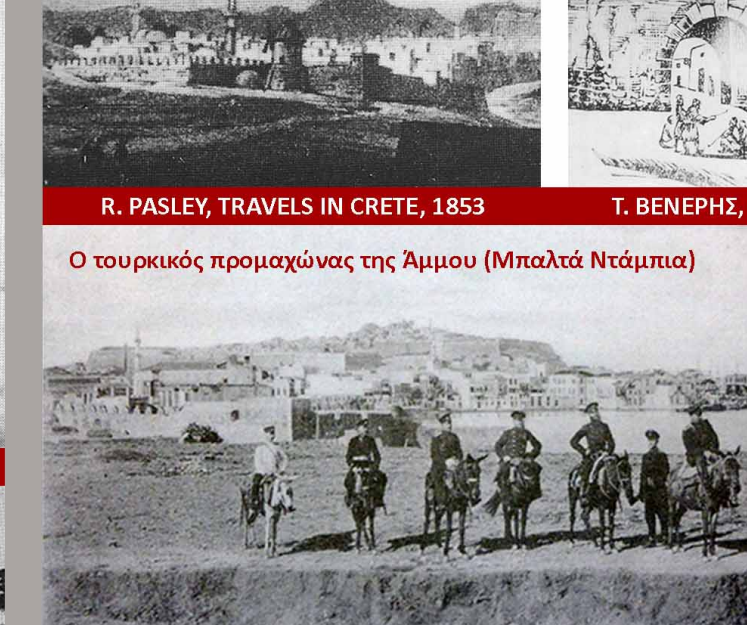
Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

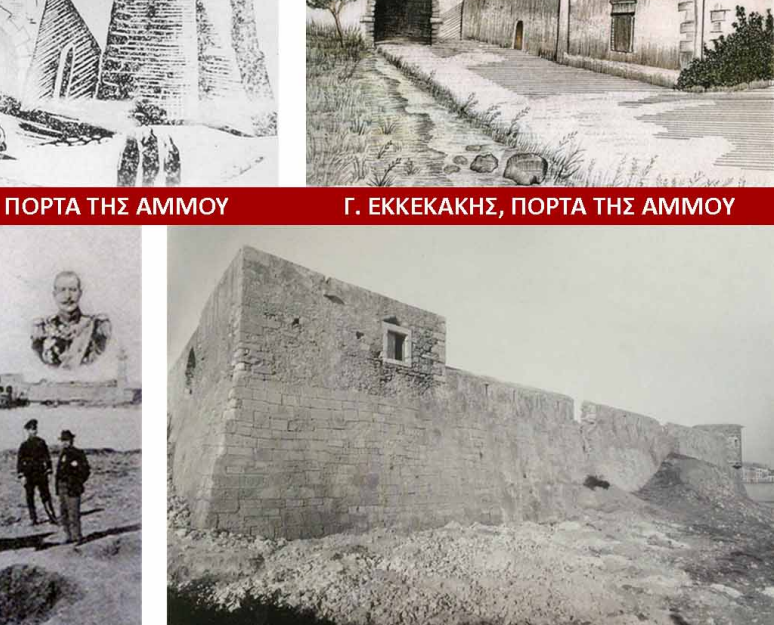
Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ Η ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ

ΤΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ ΤΩΝ STRADIOTI

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΑΙ Ο ΤΟΥΡΜΠΕ ΠΟΥ ΛΑΝΘΑΣΜΕΝΑ ΕΞΕΛΙΧΤΗΚΕ ΣΕ ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ

Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ (ΜΠΑΛΤΑ ΝΤΑΜΠΙΑ)

ΤΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ ΤΩΝ STRADIOTI ΣΤΟΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ

ΤΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ ΤΩΝ STRADIOTI ΣΤΟΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ

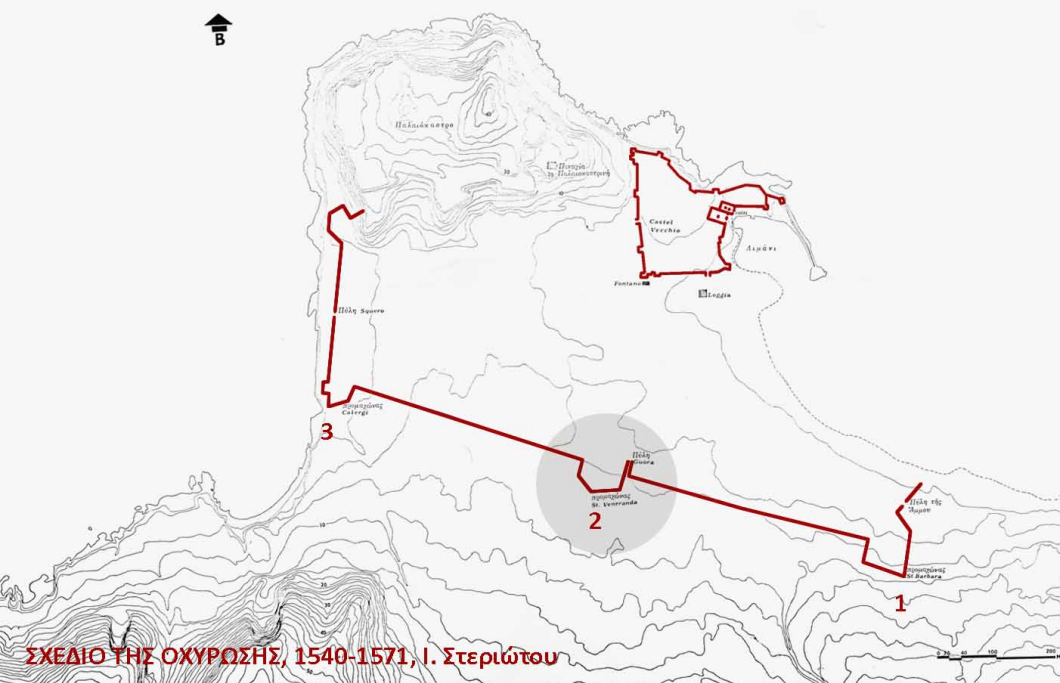

Η ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ ΤΗΣ (ΤΑΥΤΙΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΥΓΡΑΣΙΑ ΣΤΑ ΔΕΞΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ)

Η ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ ΤΗΣ (ΤΑΥΤΙΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΥΓΡΑΣΙΑ ΣΤΑ ΔΕΞΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ)

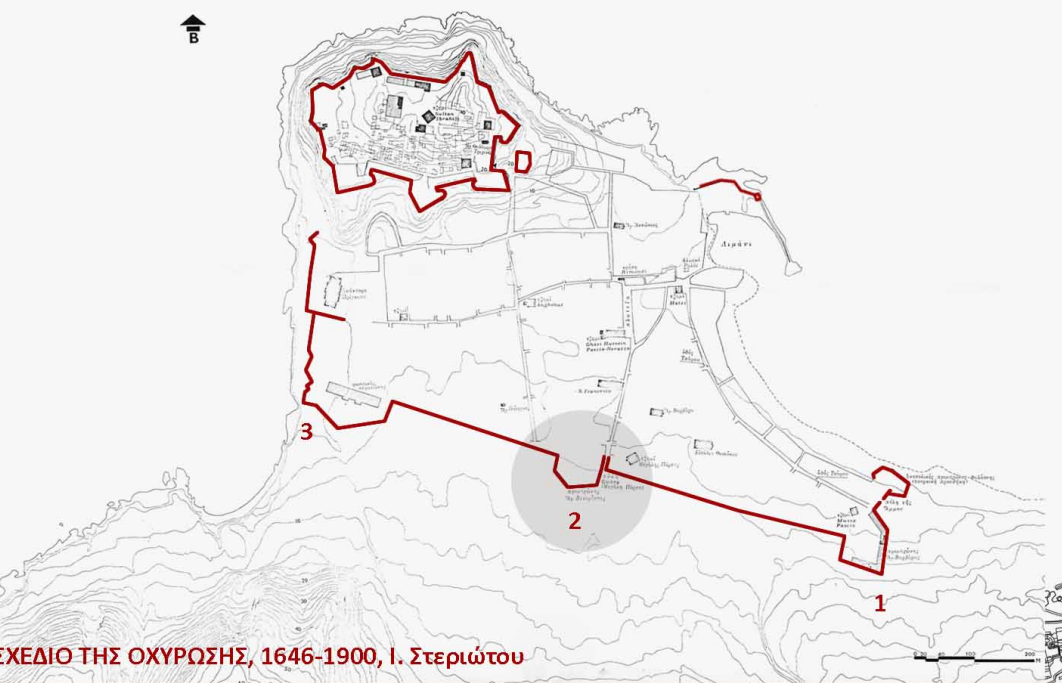

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1540-1571, Ι. Στεριώτου

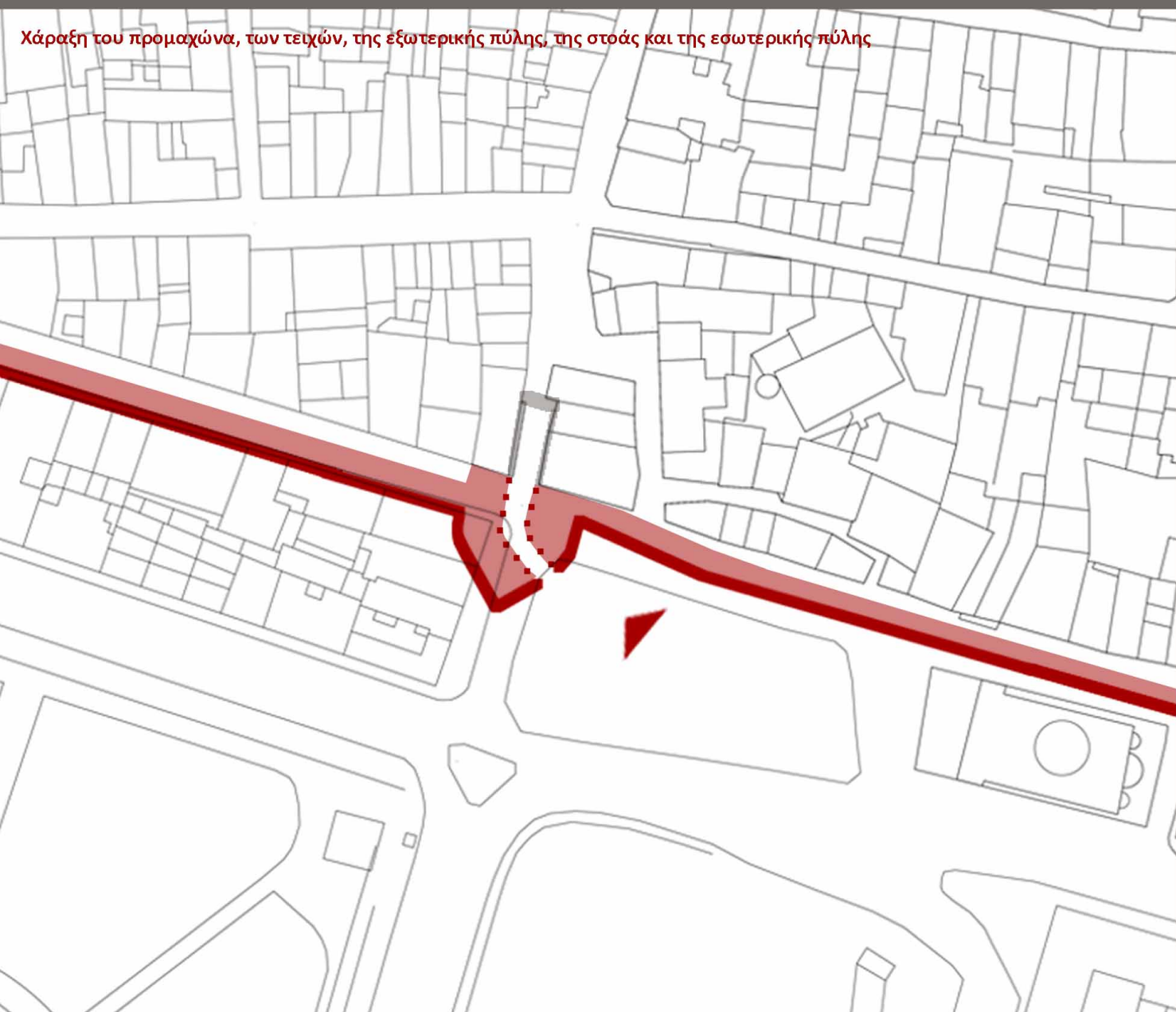
ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1571-1646, Ι. Στεριώτου

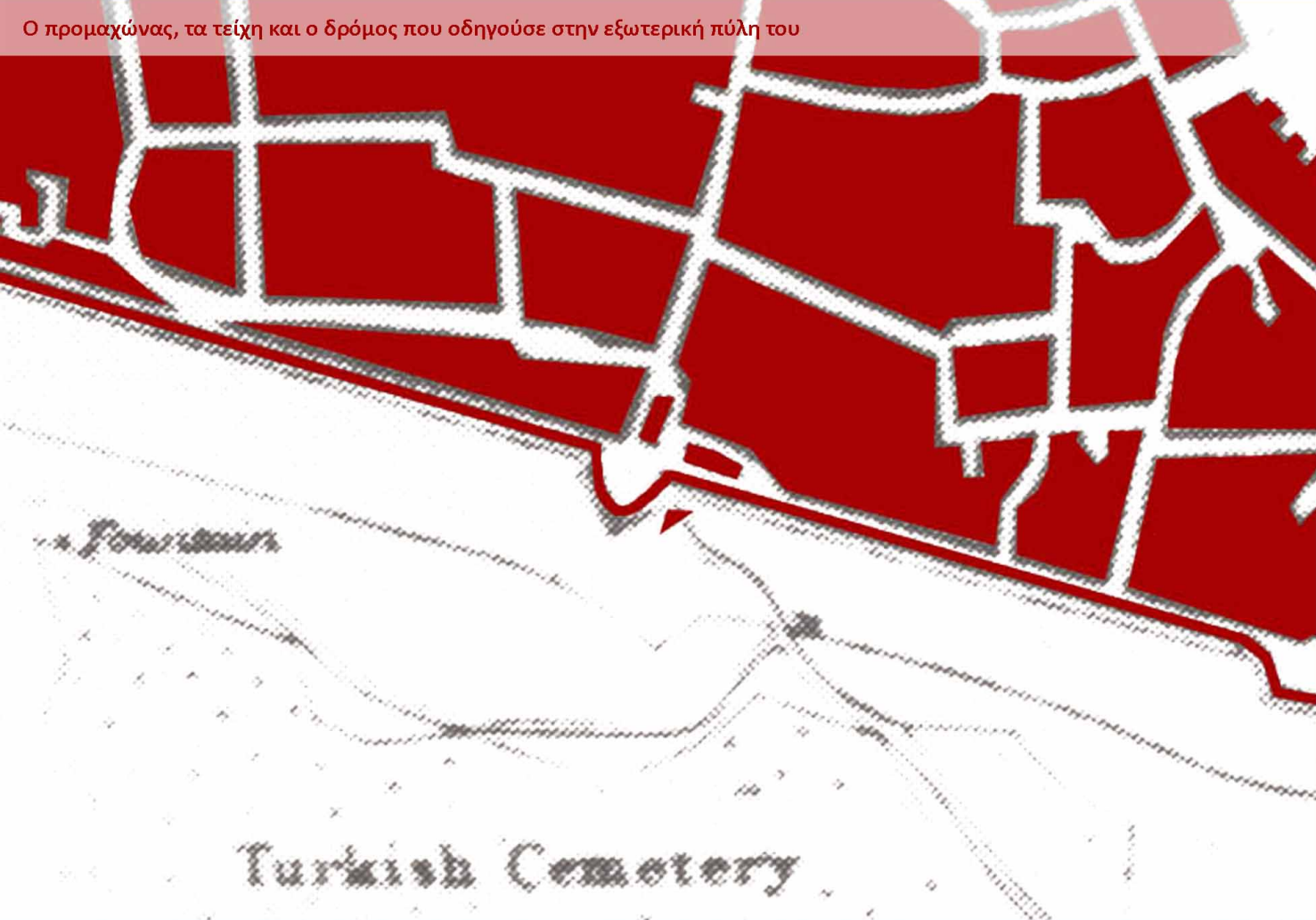
ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1646-1900, Ι. Στεριώτου

ΕΚΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΣΗΜΕΡΑ

ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

G. WILKINSON, 1850

Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ - Δ. ΚΑΛΟΥΔΗΣ, 1894

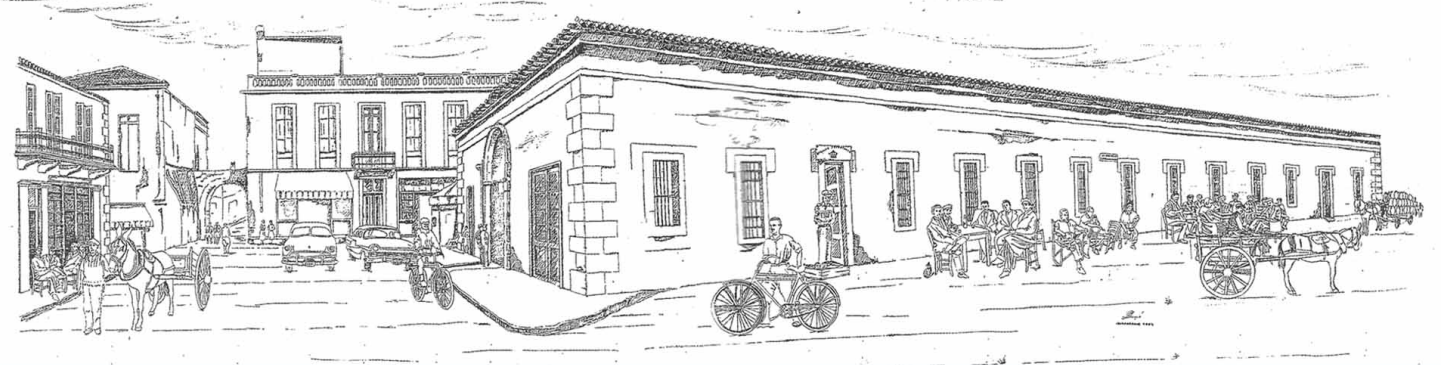
Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ - Δ. ΚΑΛΟΥΔΗΣ, 2004

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

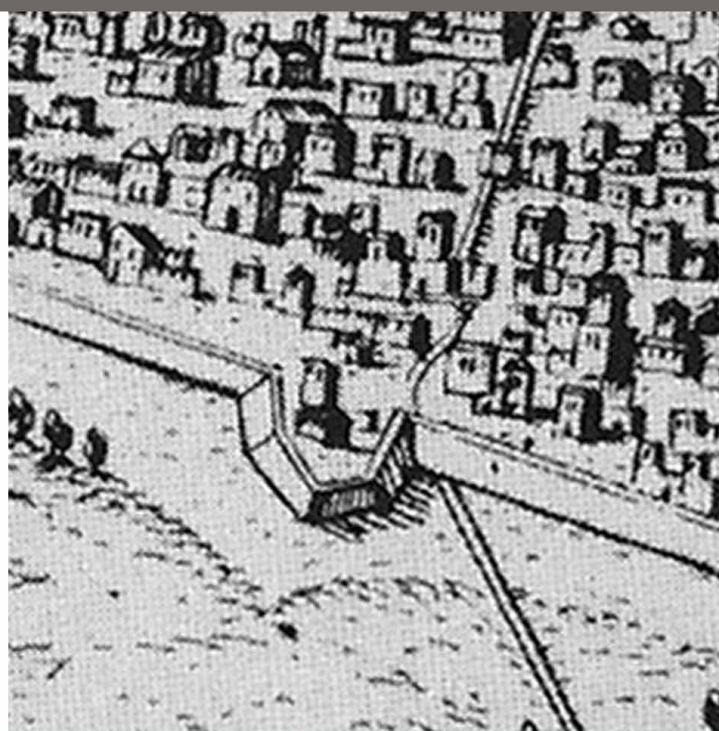
Τα Χασαπιά και η Μεγάλη Πόρτα (εσωτερική πύλη) μετά την κατεδάφιση του Προμαχώνα και της στοάς του

Κ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

A. Mormori 1618 - 1625, Archivio di Stato, Venezia

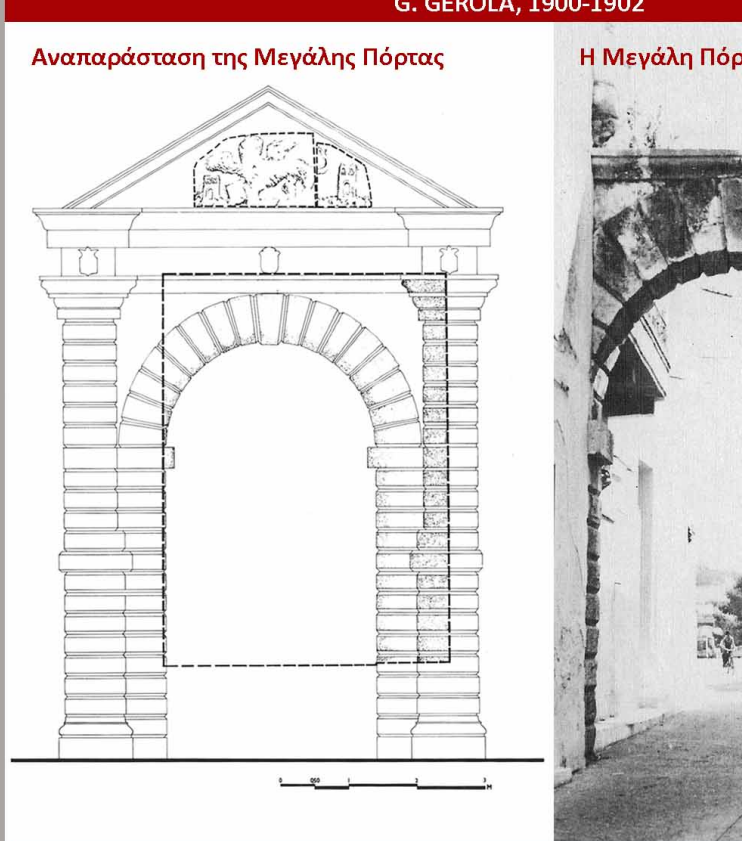
M. Boschini 1651, Venezia

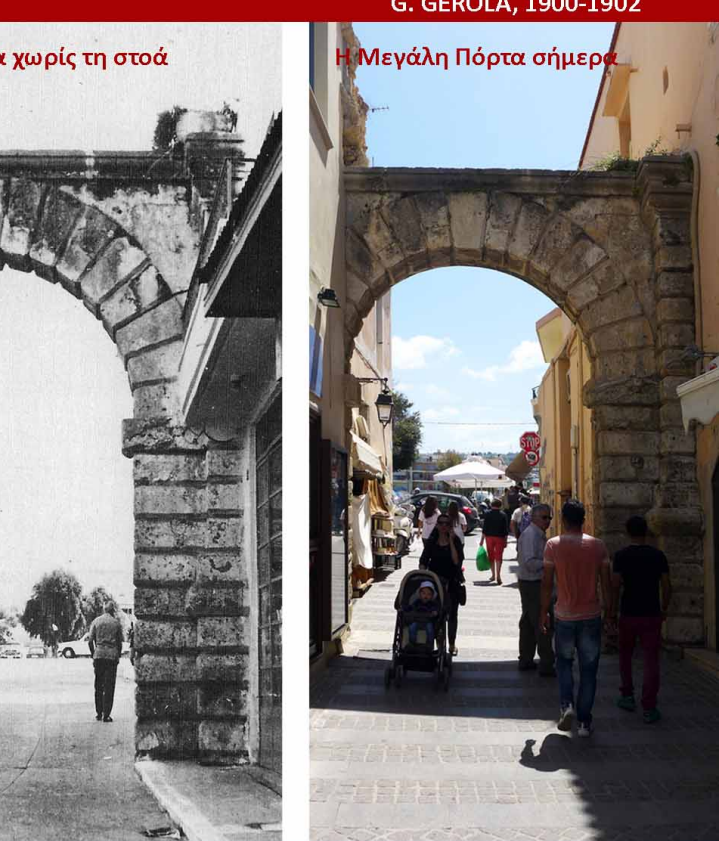
G. GEROLA, 1900-1902

G. GEROLA, 1900-1902

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

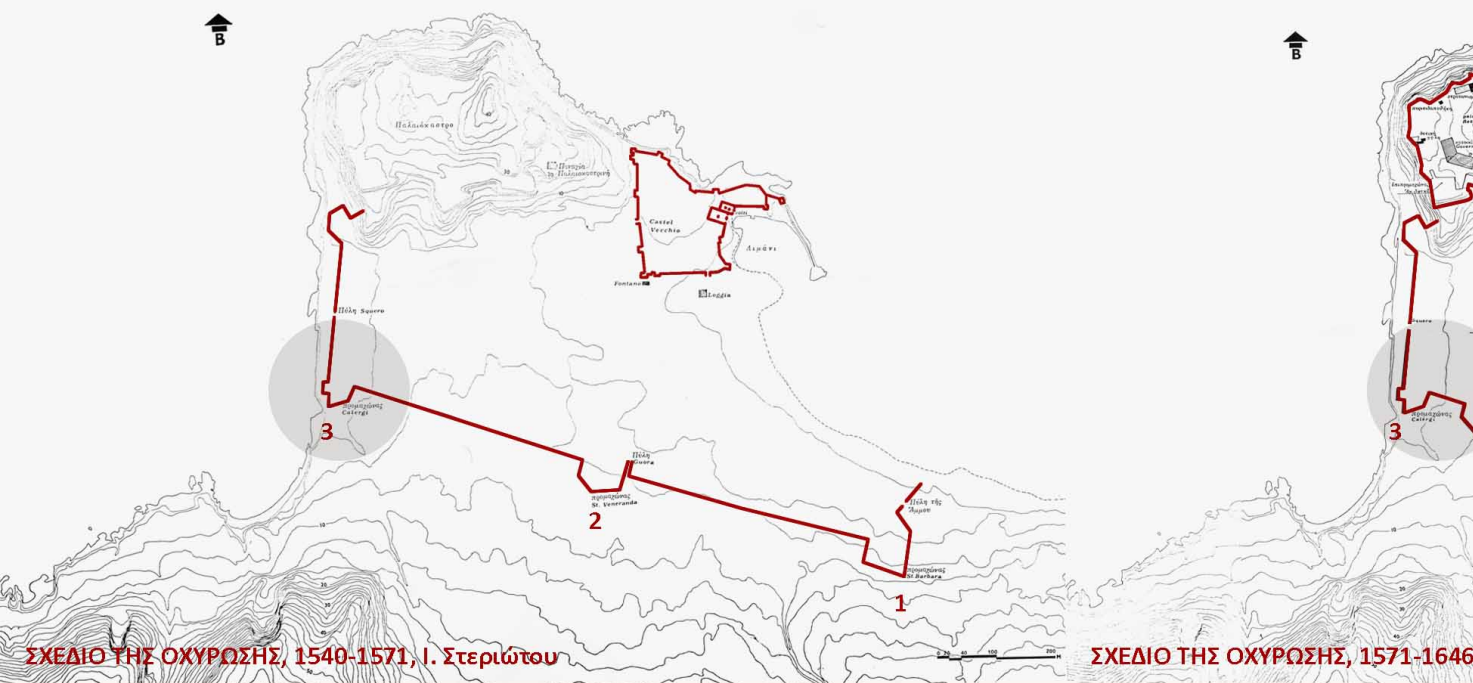

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

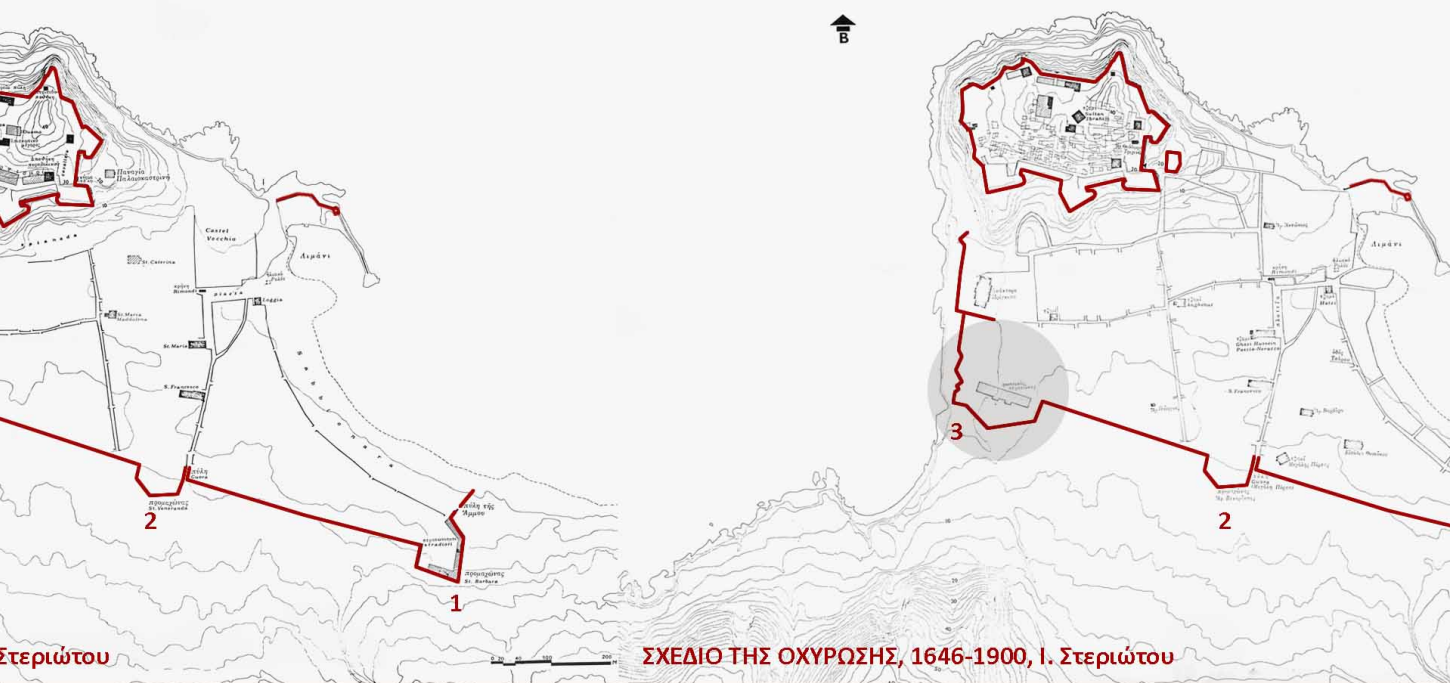
Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1540-1571, Ι. Στεριώτου

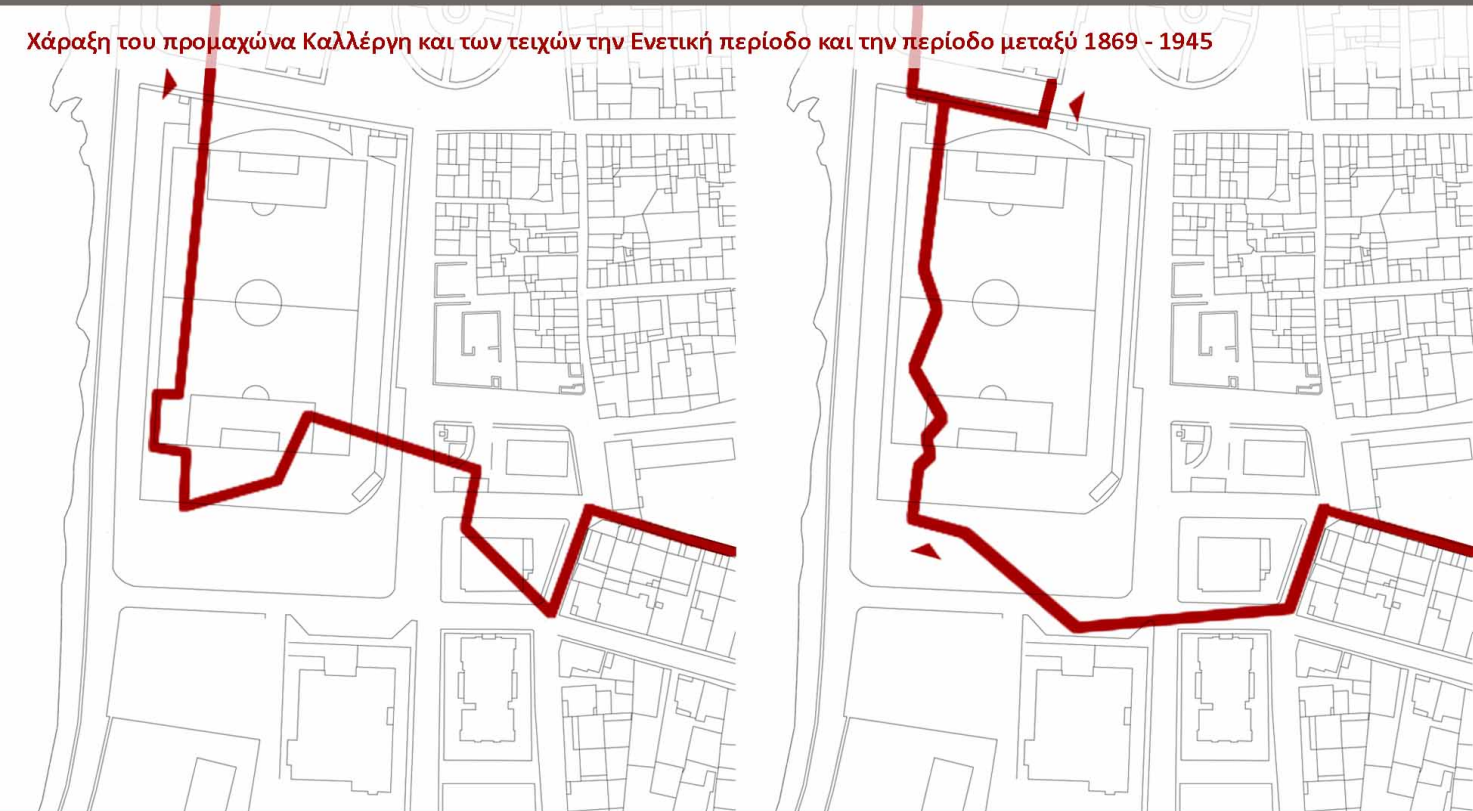
ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1571-1646, Ι. Στεριώτου

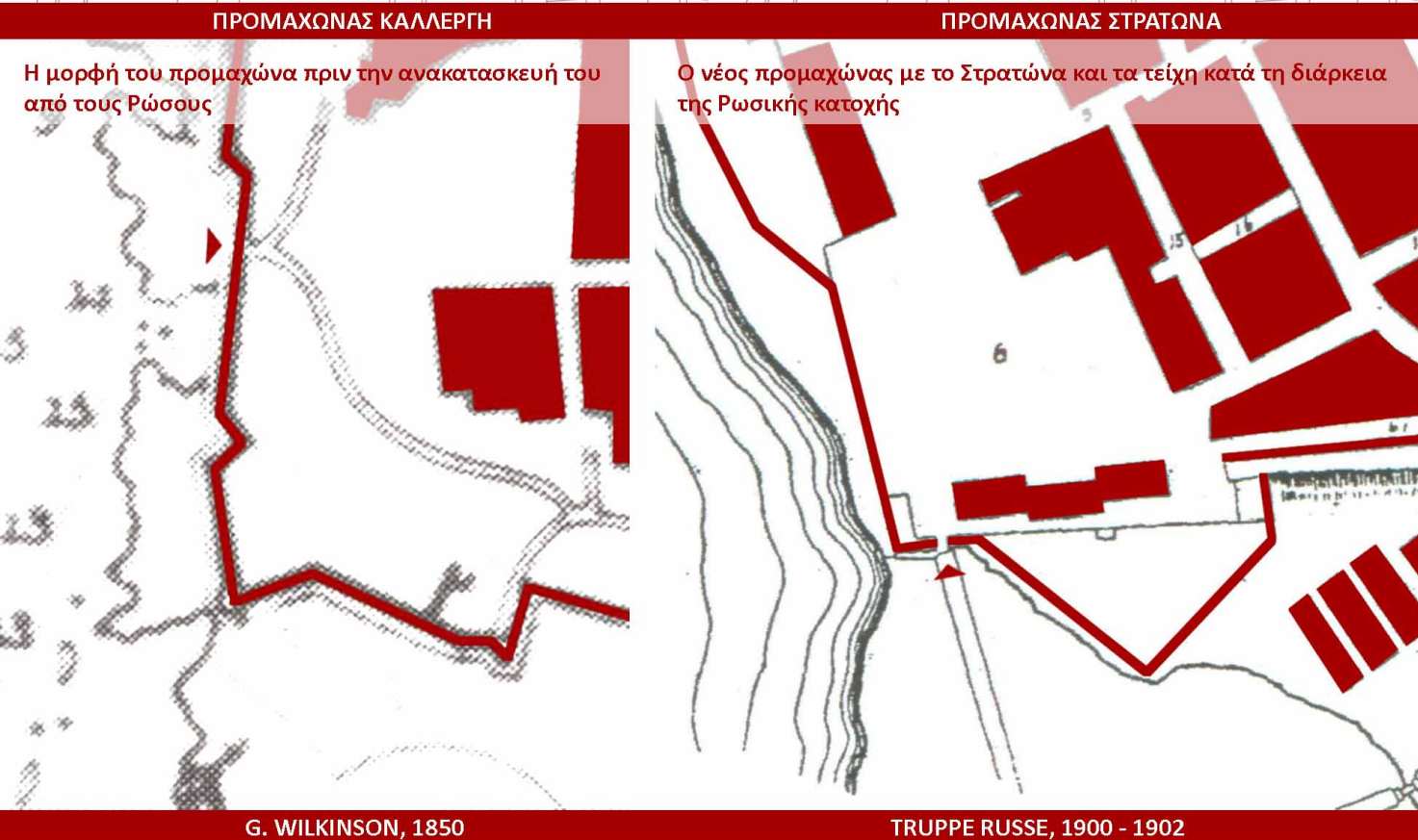
ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1646-1900, Ι. Στεριώτου

ΕΚΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΣΗΜΕΡΑ

Χάραξη του προμαχώνα Καλλέργη και των τειχών την Ενετική περίοδο και την περίοδο μεταξύ 1869 - 1945

Η μορφή του προμαχώνα πριν την ανακατασκευή του από τους Ρώσους

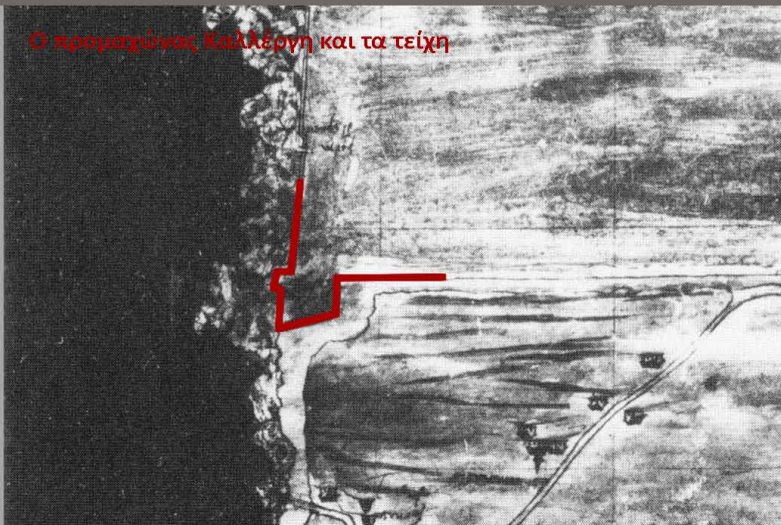
Ο νέος προμαχώνας με το Στρατώνι και τα τείχη κατά τη διάρκεια της Ρωσικής κατοχής

G. WILKINSON, 1850

TRUPPE RUSSE, 1900 - 1902

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

Ο προμαχώνας Καλλέργη και τα τείχη

Z. Magagnatto 1559, Biblioteca Marciana, Venezia

Ο προμαχώνας Καλλέργη και τα τείχη

A. Mormori 1618 - 1625, Archivio di Stato, Venezia

Ο προμαχώνας Καλλέργη και τα τείχη

G. Corner 1625, Biblioteca Marciana, Venezia

Ο προμαχώνας Καλλέργη και τα τείχη

G. Bouttat 1690

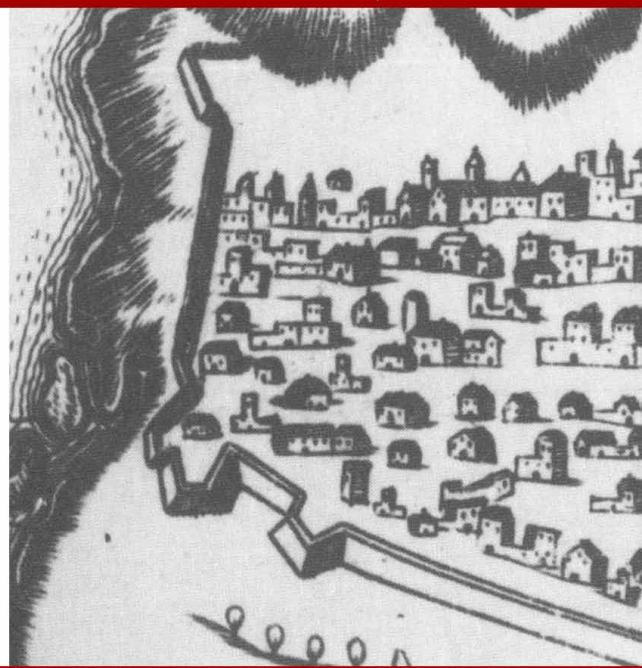
F. Basilicata 1618, Museo Civico Correr, Venezia

1625 - 1700 Kriegsarchiv, Vienna

M. Boschini 1651, Venezia

V. Coronelli 1706, Venezia

Η περιοχή του προμαχώνα πριν το βομβαρδισμό του 1941

R. BEHAEDDIN, 1898 - 1913

Η πύλη του Στρατώνι

R. BEHAEDDIN, ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ

Ο Στρατώνας, το Διοικητήριο και η πλατεία Σκρουδλώφ

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1898 - 1913

Οι "ρώσικοι" Στρατώνες στην πραγματικότητα είχαν κατασκευαστεί από τους Τούρκους

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1898 - 1913

Η περιοχή μετά το βομβαρδισμό

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1950

Η πύλη του Διοικητηρίου

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1923 - 1940

Ρώσοι Στρατιώτες στην περιοχή του Κουμπέ

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1898 - 1913

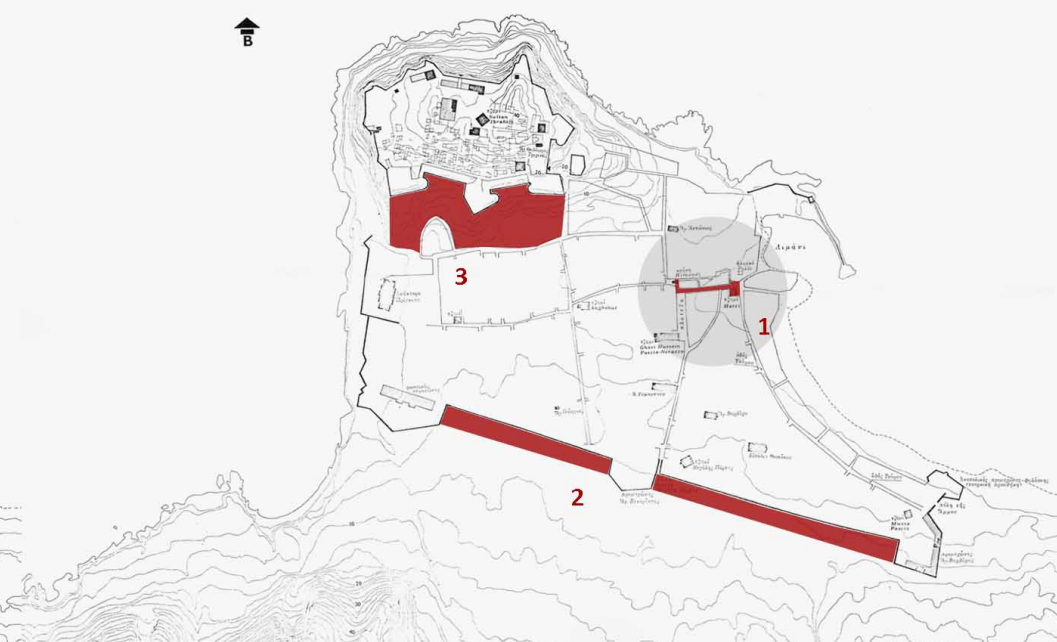

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1540-1571, Ι. Στεριώτου

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1571-1646, Ι. Στεριώτου

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1646-1900, Ι. Στεριώτου

ΙΧΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΣΗΜΕΡΑ

Η περιοχή που καταλάμβανε η ενετική πλατεία σήμερα

ΣΧΕΔΙΟ ΠΟΛΗΣ, 2015

Η ενετική πλατεία κατά την Οθωμανική κατοχή

G. WILKINSON, 1850

Η ενετική πλατεία (piazzetta) με τη Loggia, τον πύργο του Ρολογιού και την κρήνη Rímondi

F. Basilicata 1618, Museo Civico Correr, Venezia

Η ενετική πλατεία (piazzetta) με τη Loggia, τον πύργο του Ρολογιού και την κρήνη Rímondi

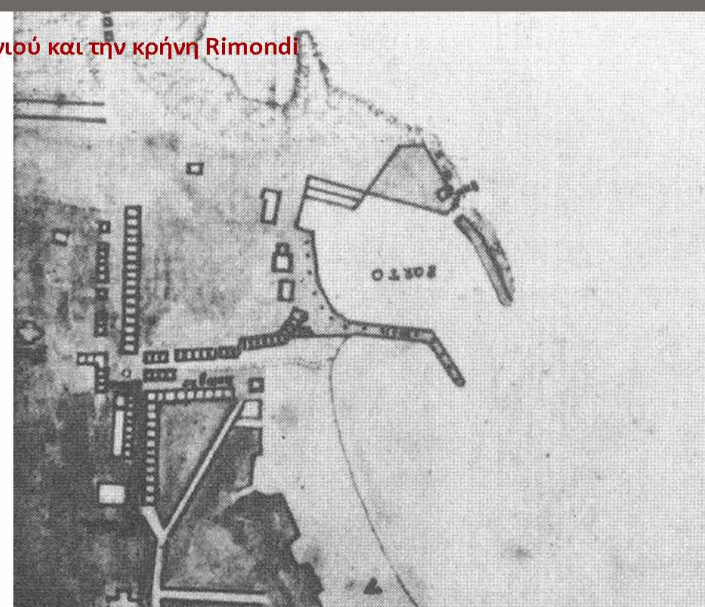

M. Boschini 1651, Venezia

Η ενετική πλατεία (piazzetta) με τη Loggia, τον πύργο του Ρολογιού και την κρήνη Rímondi

CIVITAS RETHYMNÆ, 1620 - 1660

1625(?) - 1700(?) Kriegsarchiv, Vienna

V. Coronelli 1706, Venezia

Η κρήνη Rímondi με το υπόλειμμα του τούρκικου κουμπέ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

Ο πύργος του Ρολογιού την περίοδο της Κατοχής και σήμερα

Ε. GUDRICH, 1943-1944

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

Η Loggia την περίοδο της τουρκοκρατίας ως ζααί

G. GEROLA, 1900 - 1902

Η Loggia σήμερα κρυμμένη από το περίπτερο και το στόλο της ΔΕΗ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

Το Μείντάνι της περιόδου της Τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πέρας, η σημερινή οδός Παλαιολόγου

ΑΡΧΕΙΟ Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, 1893

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΕΚΚΕΚΑΚΗ, 1905 - 1910

ΑΡΧΕΙΟ Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, 1924

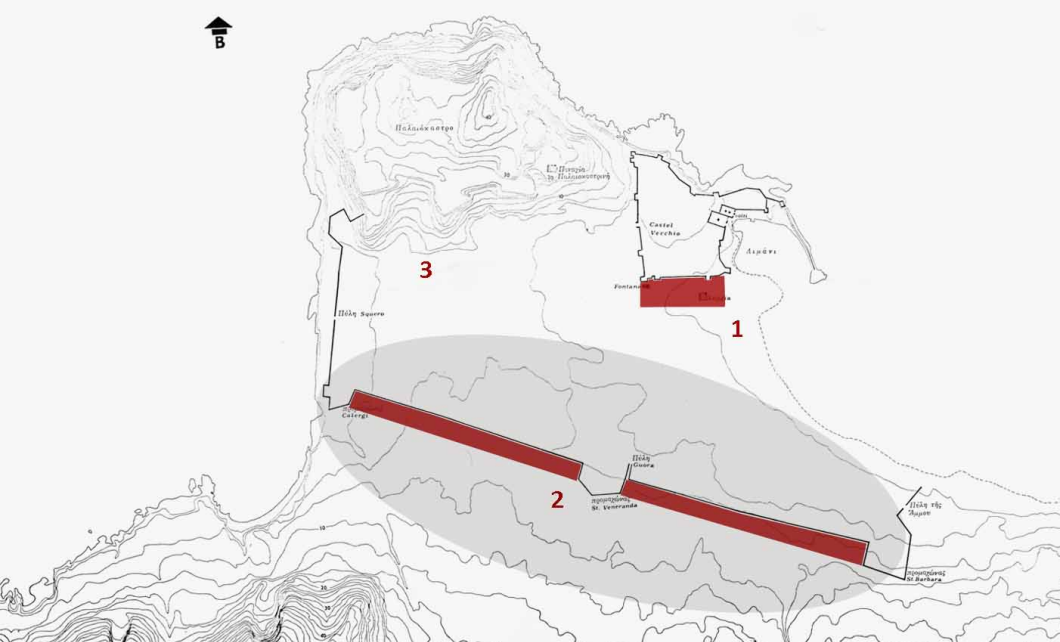

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

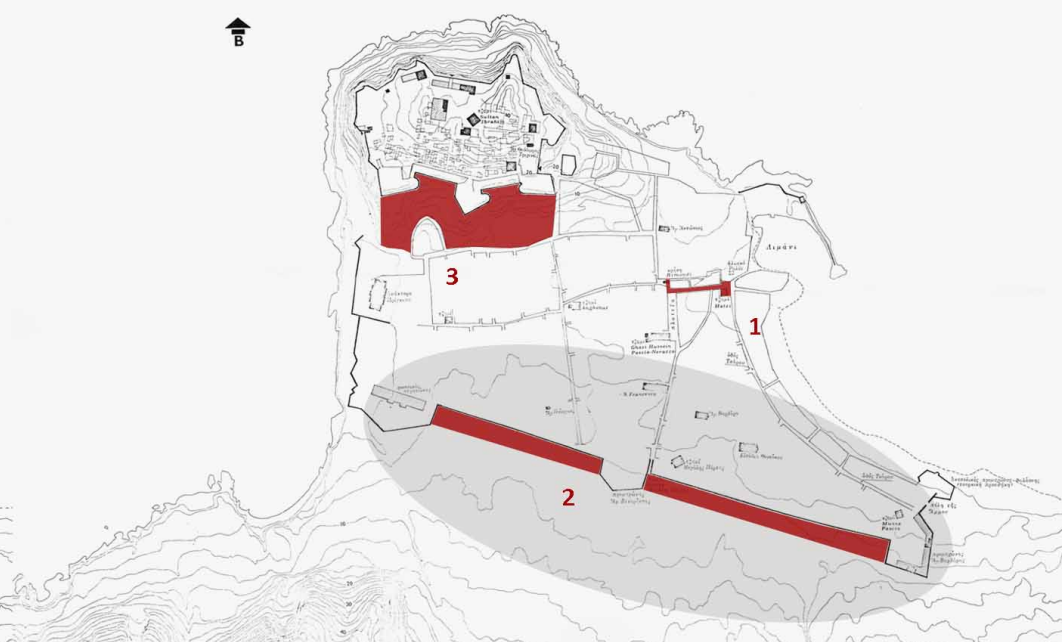

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1540-1571, Ι. Στεριώτου

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1571-1646, Ι. Στεριώτου

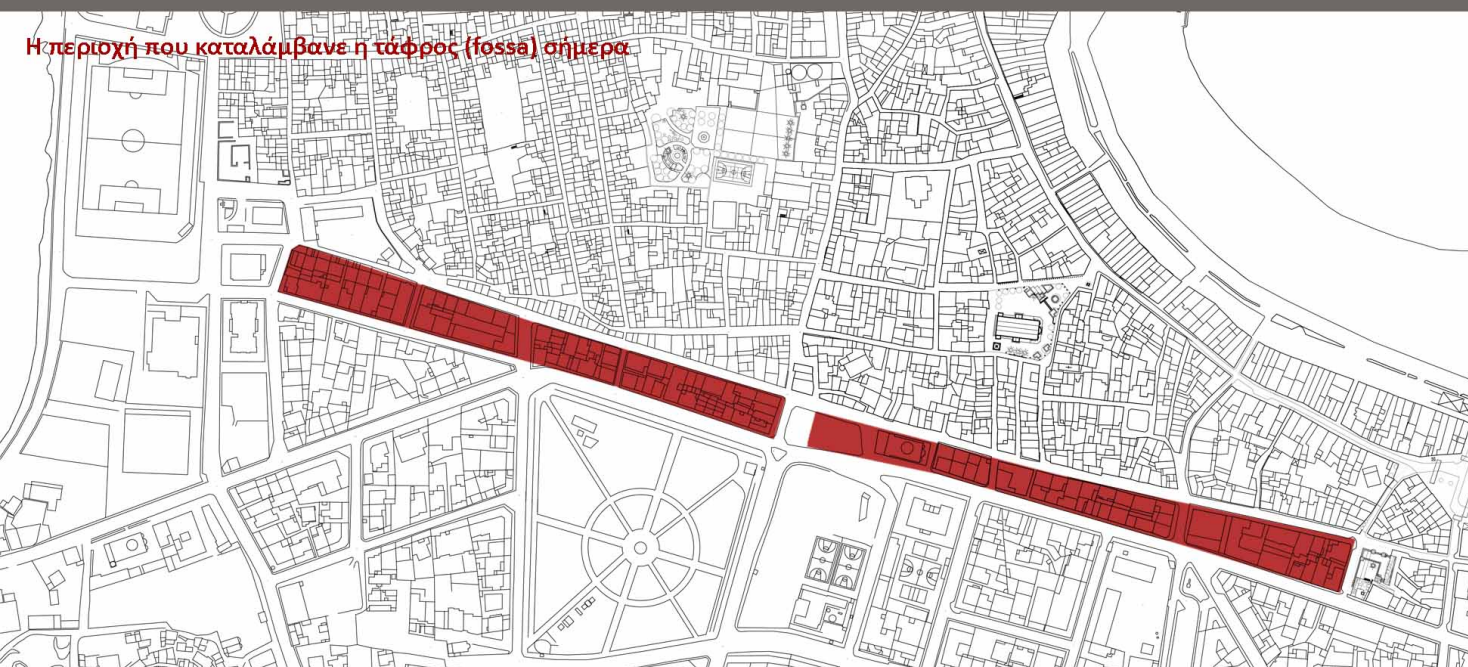

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1646-1900, Ι. Στεριώτου

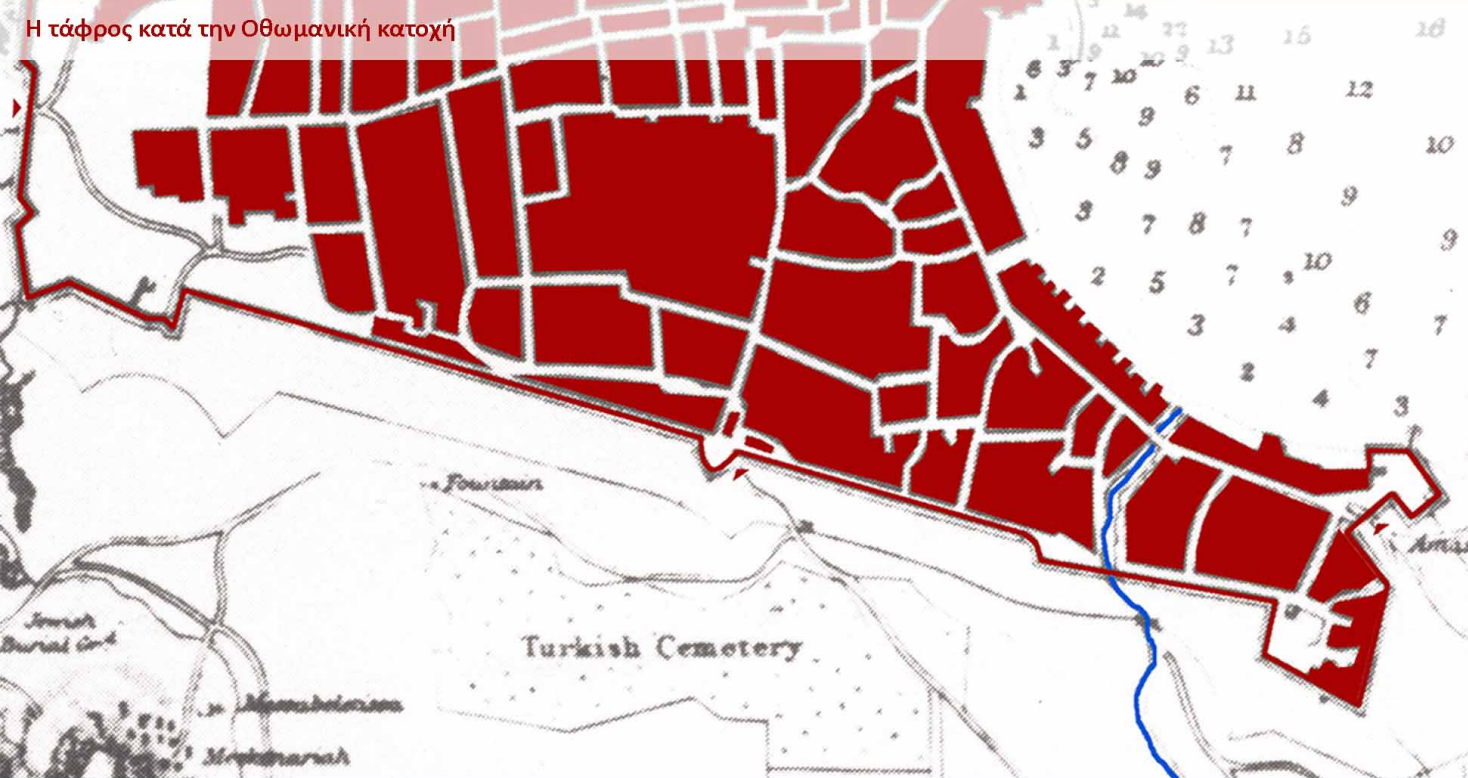
ΙΧΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΣΗΜΕΡΑ

Η περιοχή που καταλάμβανε η τάφρος (fossa) σήμερα

ΣΧΕΔΙΟ ΠΟΛΗΣ, 2015

Η τάφρος κατά την Οθωμανική κατοχή

G. WILKINSON, 1850

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

F. Basilicata 1618, Museo Civico Correr, Venezia

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

1625(?) - 1700(?) Kriegsarchiv, Vienna

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

M. Boschini 1651, Venezia

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

V. Coronelli 1706, Venezia

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

E. LEAR, 1864

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

E. LEAR, 1864

Η τάφρος και το περιμετρικό τείχος της πόλης

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1900

Η τάφρος και τα τείχη στο β' μισό του 20ου αιώνα

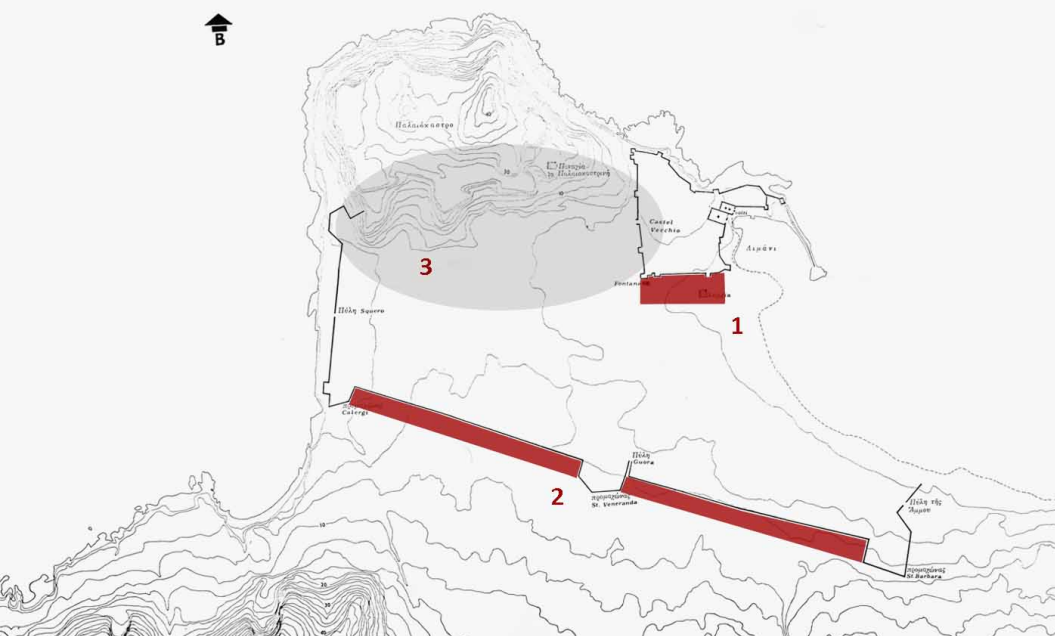
Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1973-1975

Το ανέκδοτο τμήμα της τάφρου και του τείχους

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, 2015

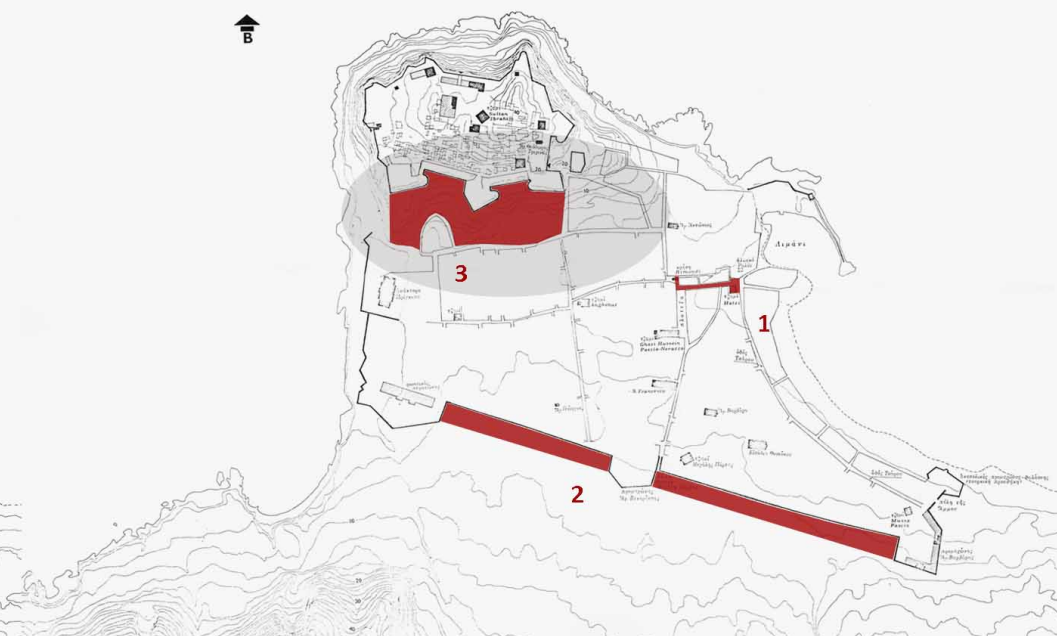

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1540-1571, Ι. Στεριώτου

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1571-1646, Ι. Στεριώτου

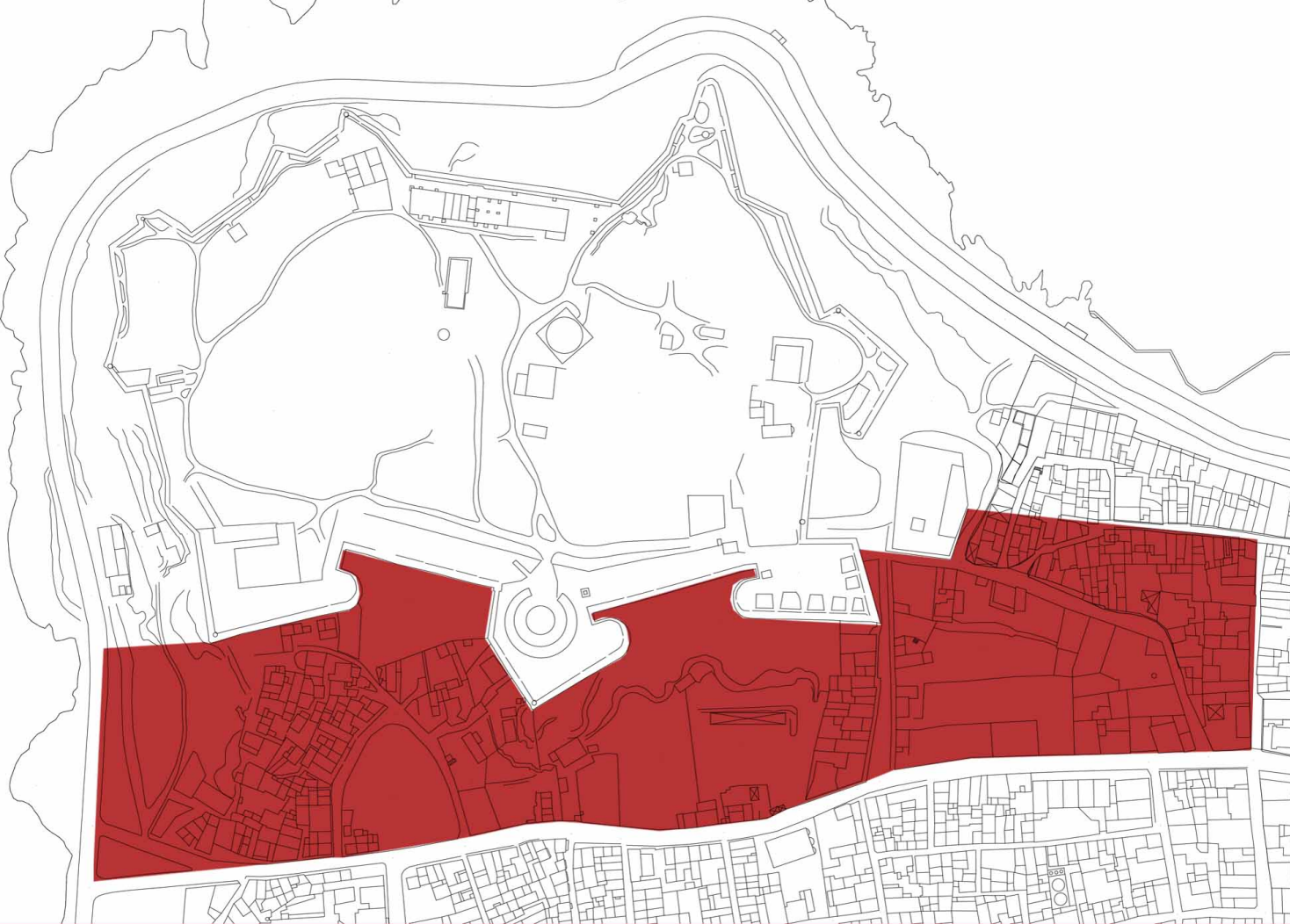

ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ, 1646-1900, Ι. Στεριώτου

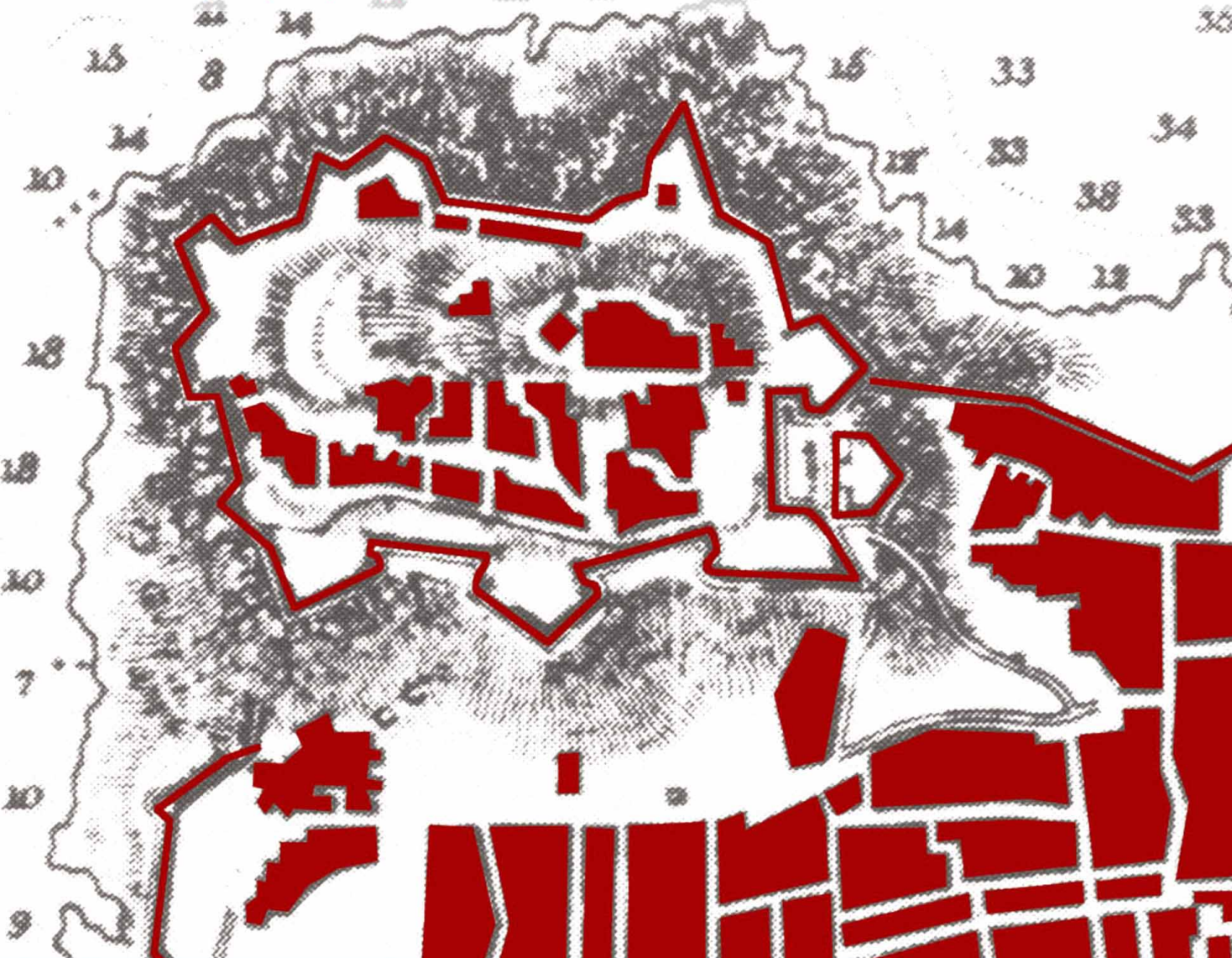
ΙΧΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΣΗΜΕΡΑ

Η περιοχή που καταλάμβανε η Σπιανάδα σήμερα

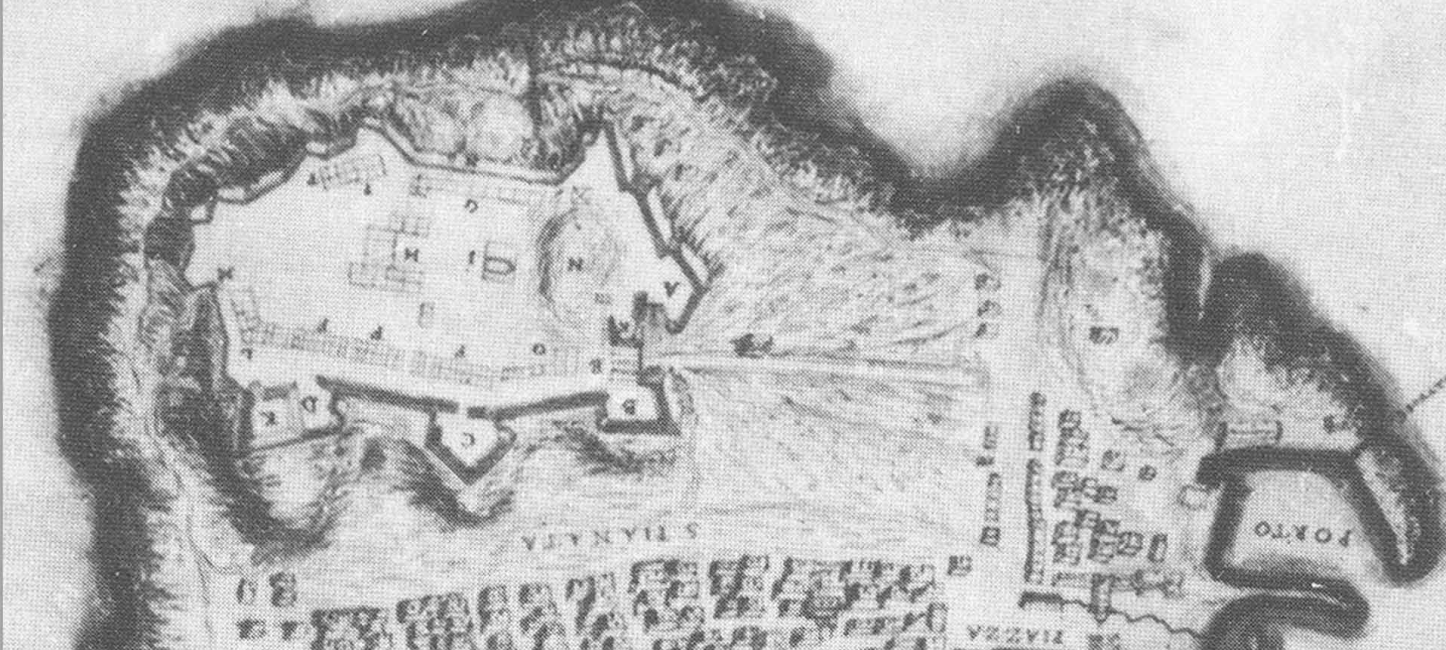
ΣΧΕΔΙΟ ΠΟΛΗΣ, 2015

Η Σπιανάδα κατά την Οθωμανική κατοχή

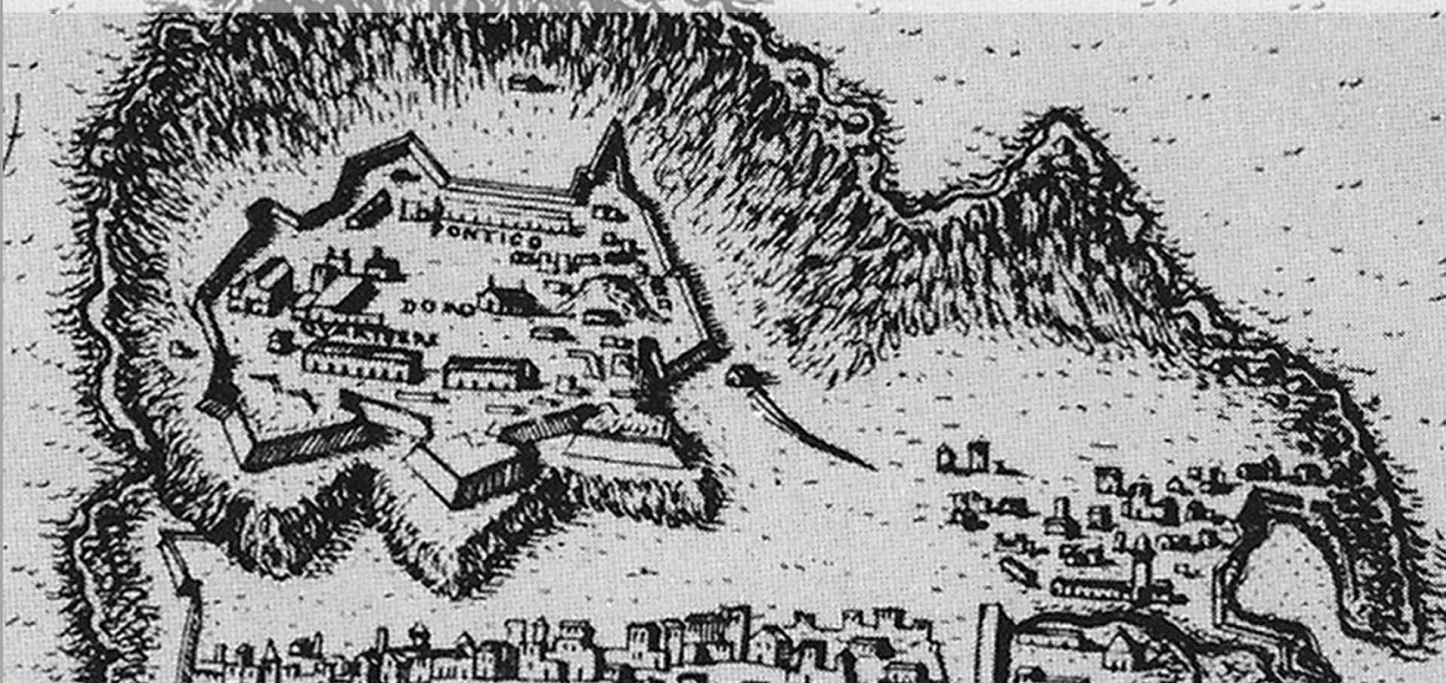
G. WILKINSON, 1850

Η Σπιανάδα στους πρόποδες του λόφου της Φορτέτζας

F. Basilicata 1618, Museo Civico Correr, Venezia

Η Σπιανάδα στους πρόποδες του λόφου της Φορτέτζας

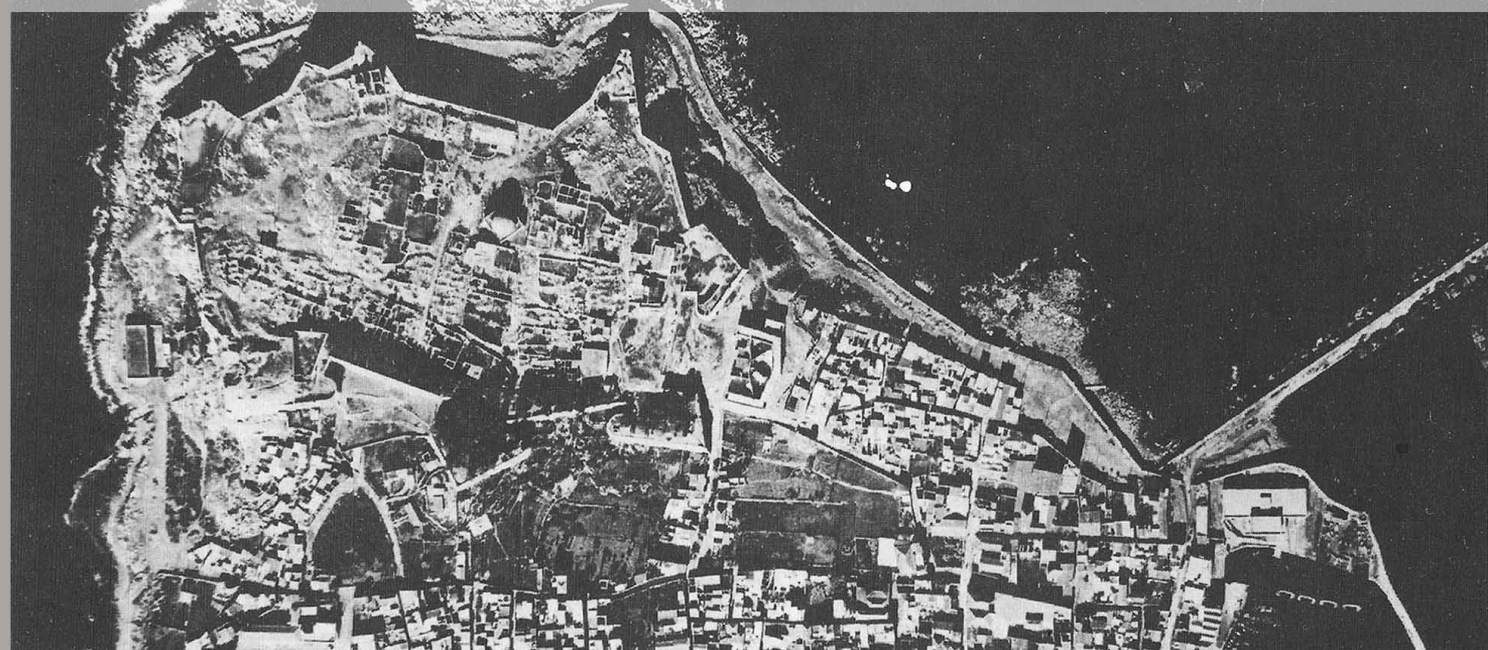
M. Boschini 1651, Venezia

Η Σπιανάδα στους πρόποδες του λόφου της Φορτέτζας

CIVITAS RETHYMNAE, 1620 - 1660

Η Σπιανάδα και η Φορτέτζα μετά το βομβαρδισμό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου

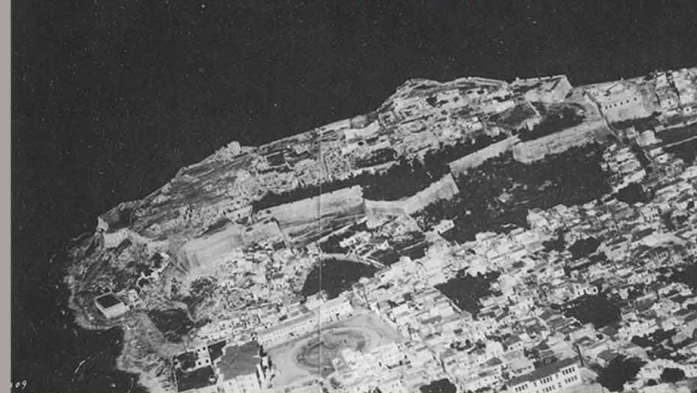
Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1945-1960

Η Σπιανάδα με τη συνοικία Χαράκια στους πρόποδες του λόφου της Φορτέτζας

R. BEHAEDDIN, 1898 - 1913

Η συνοικία Χαράκια στους πρόποδες της Φορτέτζας

Ι. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, 1959

Η συνοικία Χαράκια όπως φαίνεται από τη Φορτέτζα

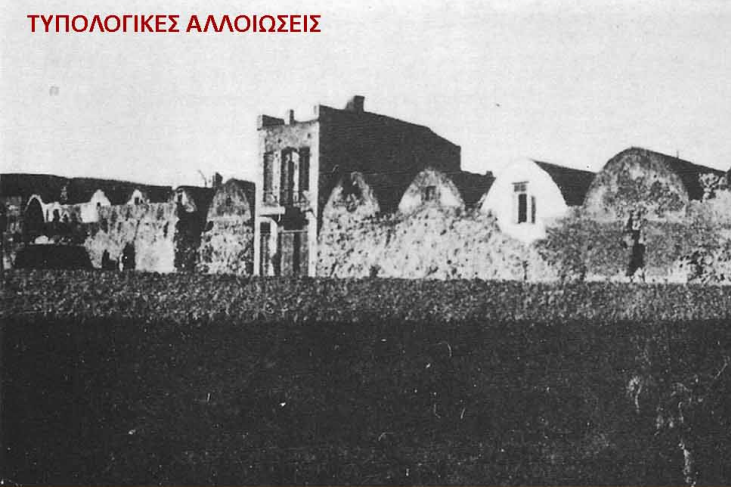
ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, 1950 - 1960(?)

Η Σπιανάδα με τη συνοικία Χαράκια και τους δύο ιδιαιτέρως χρομίζοντες ναόφωτους

ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΑΛΙΑΣ ΠΟΛΗΣ, 2007

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ

G. GEROLA, 1900-1902

Ο ρόλος και η λειτουργία του λιμανιού χθες και σήμερα

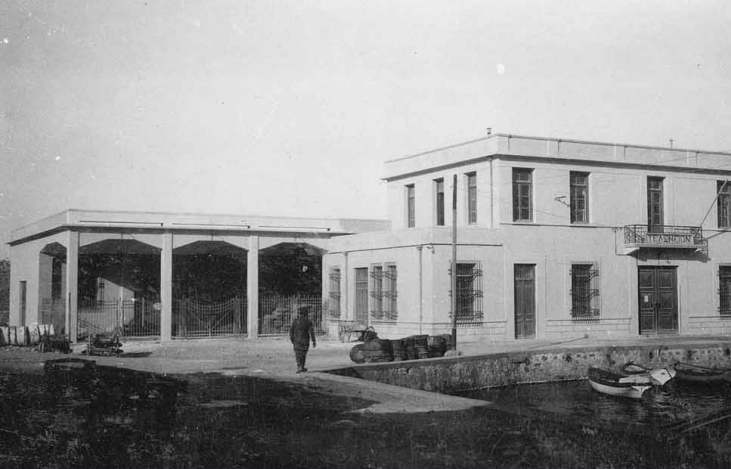
ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

Επεμβάσεις που αλλοιώνουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των ιστορικών κελυφών

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Επεμβάσεις που αλλοιώνουν τη μορφή του Τελωνείου

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

Η μεταβολή της λειτουργίας των ιστορικών κελυφών συνεπάγεται μεταβολή του τύπου

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

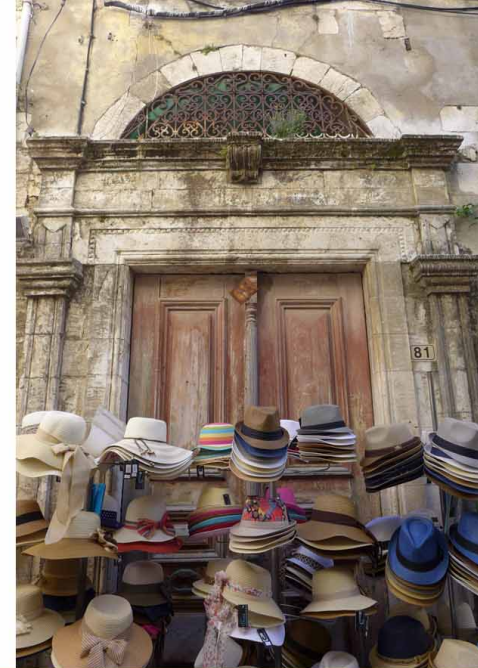
Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

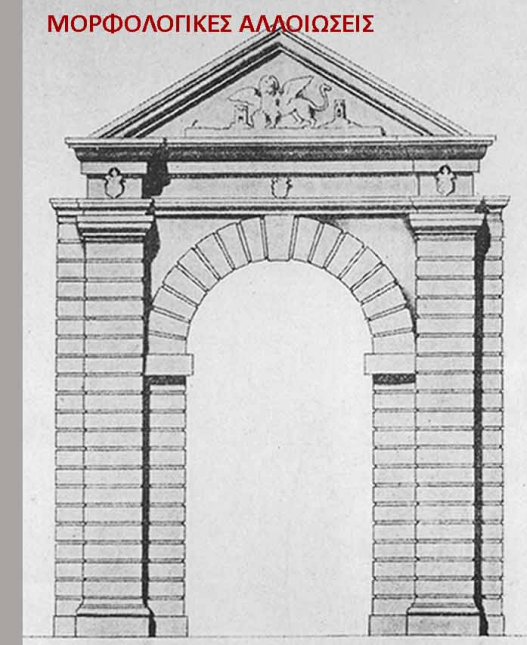
Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ

G. GEROLA, 1900-1902

Διαδοχικές μορφολογικές αλλοιώσεις στην περιοχή του Προμαχονά της Μεγάλης Πόρτας

G. GEROLA, 1900-1902

Ο Πύργος του Ροζαίου στην πορεία του χρόνου

G. GEROLA, 1900-1902

Απόκοψη της Loggia και της κρήνης Rijnhard από σύγχρονες προσθήκες

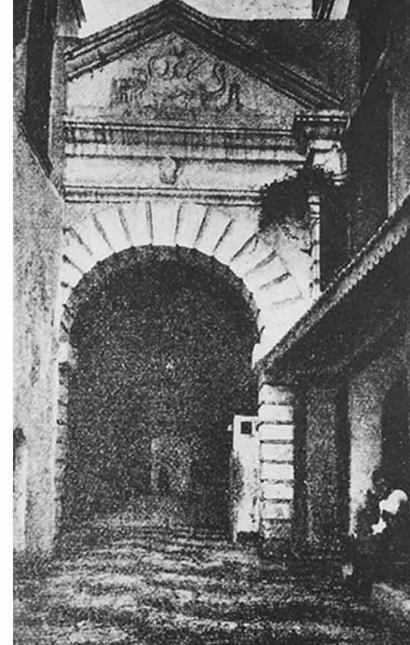

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Επεμβάσεις που αλλοιώνουν τη μορφή ιστορικών κελυφών

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

G. GEROLA, 1900-1902

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

Ε. GUDRICH, 1943-1944

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

ΠΟΛΥΔΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ

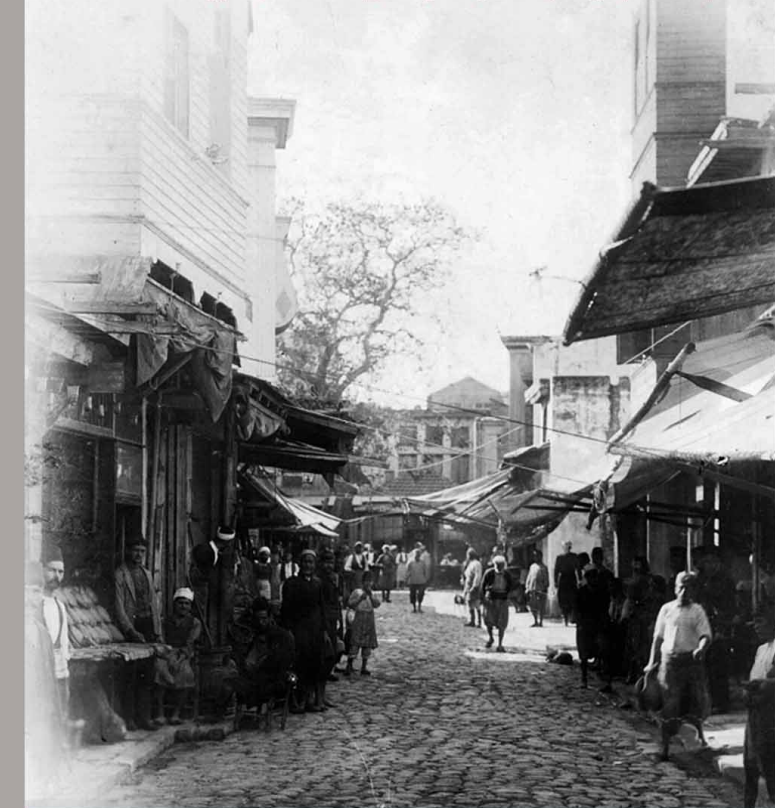
Ν. ΦΟΥΚΑΡΑΚΗΣ

Η σημερινή πλατεία Πλαστήρα, πρώην περιοχή Γκιουλούμπαση, μετά από επεμβάσεις ακύρωσης του χαρακτήρα της

ΑΡΧΕΙΟ Γ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ

Το Μείνταμι της περιόδου της Τουρκοκρατίας, σήμερα οδός Παλαιού Ρένου

ΑΡΧΕΙΟ Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, 1893

Η προκουμιά του βενετοϊτανικού λιμανιού σήμερα κατελημμένη από τραπεζοκαθίσματα και ομπρέλες

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Αλλοίωση του δομημένου περιβάλλοντος από υψηλό κτίσμα και καταπάτηση του δημόσιου χώρου

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Η προκουμιά του βενετοϊτανικού λιμανιού σήμερα κατελημμένη από τραπεζοκαθίσματα και ομπρέλες

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Αλλοίωση του δομημένου περιβάλλοντος από υψηλό κτίσμα και καταπάτηση του δημόσιου χώρου

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Σ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Βιβλιογραφία

Θεωρητικές μελέτες

- Aldo Rossi, *L' Architettura della città*, Edizioni Città Studi, Milano 1995
- Michel Foucault, *Dits et écrits, 1954-1988*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2012
- Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*, μετάφραση Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, Επιτήρηση και Τιμωρία η Γέννηση της Φυλακής, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989
- Spiro Costof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings through History*, Thames and Hudson Ltd, United Kingdom 1991
- Henri Lefebvre, *Writings on cities*, translated and edited by Eleonore Kofman and Elisabeth Lebas, Blackwell Publishing, USA 2013
- Carlo Aymonino, *Origini e sviluppo della città moderna*, Biblioteca Marsilio, Venezia 2009
- Georges Bataille, *Dictionaire, Informe, Documents N° 7*, Paris 1929, translated by Allan Stoekl, Carl R. Lovitt, Donald M. Leslie Jr., *Georges Bataille. Vision of Excess. Selected Writings, 1927-1939*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Yve-Alain Bois - Rosalind Krauss, *L' Informe: mode d' emploi*, Centre Georges Pompidou, Paris 1996

Εγκυκλοπαίδειες και Λεξικά όρων

- Έκδοση Συνεργασίας, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Τόμος Πεντηκοστός, Αθήνα 1992
- William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Editions John Murray, London 1875
- Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, Editions Routledge, London 1996
- Online Etymology Dictionary, *City*, <http://www.etymonline.com/index.php?term=city>

Πανεπιστημιακές σημειώσεις

- Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας*, Πολυτεχνείο Κρήτης Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Χανιά 2011
- Φανή Μαλλούχου – Tufano, *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις από την Αρχαιότητα έως τις μέρες μας*, Πολυτεχνείο Κρήτης Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2004

Μεσογειακές Πόλεις

Νάπολη

- *Comune di Napoli, Storia dell'urbanistica e dell'architettura di Napoli*, <http://www.comune.napoli.it>
- *La Napoli greco – romana*, <http://www.danpiz.net/Napoli/monumenti/grecoromana>
- *Napoli Mappe*, <http://www.skyscrapercity.com>

Μασσαλία

- *Site Officiel de la Ville de Marseille, Histoire de l'urbanisme*, <http://www.marseille.fr/sitevdm/logement-et-urbanisme/histoire-et-patrimoine/histoire-de-lurbanisation>
- *Site Officiel de la Ville de Marseille, 2600 ans d'histoire*, <http://www.marseille.fr/sitevdm/decouvrir-marseille/histoire-de-marseille>
- *The Urban History, From the Greek town built around the Lacydon to the creation of the modern port on the Joliette watershed*, <http://www.euromediterranee.fr/topics/architecture/lhistoire-urbaine.html?L=1>
- *Μασσαλία, η αρχαία ελληνική πόλη των Φωκαέων πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης 2013*, <http://www.logiosermis.net/2012/01/2013.html#.VF15GclsOoo>

Βαρκελώνη

- *Barcelona History, Signs from the distant past*, <http://www.lonelyplanet.com/spain/barcelona/history>
- *Barcelona: Urban Transformation and 92' Olympic Games*, <http://www.mt.usi.ch/barcelona>
- *Barcino to Barcelona: 2000 years of history*, http://www.barcelonacheckin.com/en/r/barcelona_tourism_guide/photo-articles/barcino-barcelona.php
- *Cartografia i Món, Barcelona*, <https://cartografic.wordpress.com/2011/10/10/>
- *Generalitat de Catalunya, Renaissance architecture, painting and sculpture*, <http://www20.gencat.cat/portal/site/culturacatalana>
- *The history and evolution of Barcelona - Barcino - Catalonia, Spain*, http://www.spaindreams.com/eng/barcelona_history.htm
- *The Olympic Barcelona*, <http://www.spaindreams.com/eng/bcn2.htm>
- *Ajuntament de Barcelona, Urban Innovation*, <http://www.22barcelona.com/content/blogcategory/50/281/>
- Ελένη Ανδρικοπούλου, Αθηνά Γιαννάκου, Γρηγόρης Καυκαλάς, Μάγδα Πιτσιαβά – Λατινόπουλου, *Πόλη και πολεοδομικές πρακτικές για τη βιώσιμη ανάπτυξη*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007

Κρήτη

- Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Ricerche e Descrizione Fatte per incarico del R. Istituto, vol. I 1905-1906, vol. II 1908, vol. III 1917, vol. IV 1932, Venezia
- Spiridione Alessandro Curuni - Lucilla Donati, *Creta Veneziana, L'Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola*, Editore Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1988
- Edward Lear, *The Cretan Journal*, Publisher Denise Harvey, Limni, Evia, Greece 2012
- Αμαλία Κωτσάκη, *Κρήτη 1913 – 2013: Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων & ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων / Τμήμα Χανίων, 2014

Ρέθυμνο

Βιβλία

- Αλκμήνη Μαλαγάρη - Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο, Οδηγός για την πόλη και τα περίχωρα της*, Δ' Έκδοση, Αθήνα 1995
- Χάρης Στρατιδάκης, *Έναντι Σχολής Χωροφυλακής, ο μετασχηματισμός μιας ρεθεμνιώτικης γειτονιάς μέσα σε μισό αιώνα*, Έκδοση Ρεθεμνιώτικα Νέα, Ρέθυμνο 2009
- Χάρης Στρατιδάκης, *370 Μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, Εκδότης Σύλλογος Κατοίκων Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2014
- Χάρης Στρατιδάκης, *Ρέθυμνο και Θάλασσα, Μία ιστορική σχέση*, Έκδοση Δημοτικό Λιμενικό Ταμείο Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2013
- Χαρίδημος Παπαδάκης, *Τα Χασαπιά του Ρεθύμνου και όχι μόνο*, Εκδόσεις Δικηγορικός Σύλλογος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2005
- Χαρίδημος Παπαδάκης, *Ο Αιγυπτιακός Φάρος του Ρεθύμνου*, Εκδόσεις Γραφικές Τέχνες Καραγιαννάκη, Ρέθυμνο 2009
- Μιχάλης Τρούλης, *Ρέθυμνο Ιστορία-Περιήγηση-Σύγχρονη Ζωή*, Εκδόσεις Μίτος Ρέθυμνο 1998
- Μιχάλης Τρούλης, *Ταξιδεύοντας στο Ρέθυμνο*, Εκδόσεις Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2011
- Μιχάλης Τρούλης, *Νομαρχία Ρεθύμνου, ο Τόπος - η Ιστορία - ο Θεσμός*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2010
- Γιάννης Σπανδάγος, *Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, Έκδοση Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος Τμήμα Δυτικής Κρήτης Νομαρχιακή Επιτροπή Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2003
- Γιάννης Σπανδάγος, *Ρέθυμνο Λιμάνι και Προκυμαία*, Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1999
- Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646) (2 Τόμοι) Συμβολή στη Φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, Εκδόσεις Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992
- Ιωάννα Στεριώτου, *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου, Η άμυνα της πόλης την εποχή της βενετοκρατίας*, Υπουργείο

Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1997

- Ιορδάνης Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου, Συμβολή στη μελέτη της Αναγεννησιακής Αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Εκδόσεις Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2001
- Συλλογικό έργο, *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971, Ιορδάνης Δημακόπουλος, *Η «Lozza» του Ρεθύμνου, Ένα αξιόλογο έργο της αρχιτεκτονικής του Michele Sanmicheli στην Κρήτη*, Τόμος Β' Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι, Αθήνα 1974
- Λευτέρης Κρυοβρυσανάκης, *Πανόραμα Ρεθύμνου (μνημεία, πρόσωπα και γεγονότα 5.000 ετών)*, Εκδόσεις Γραφοτεχνική Κρήτης, Ρέθυμνο 2006
- Νίκος Κοκονάς, *Το Βενετσιάνικο Ρολόι του Ρεθύμνου – Ένα μνημείο της Κρητικής Αναγέννησης στην πορεία του χρόνου*, Εκδόσεις Γραφοτεχνική Κρήτης, Ρέθυμνο 1995
- Παντελής Πρεβελάκης, *Το χρονικό μιας πολιτείας*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ρέθυμνο 1999
- Χρήστος Μακρής, *Οι φωνές από το μέλλον των παιδιών μας (τρεις διαλέξεις)*, Εκδόσεις Δήμος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2009
- Ανδρέας Νενεδάκης, *Ρέθεμνος Τριάντα αιώνες πολιτεία*, Εκδόσεις Gramak Μακέδος, Αθήνα 1983
- Μιχάλης Παπαδάκης, *Ενθύμιον Ρεθύμνου*, Εκδόσεις Τυποσπουδή, Ρέθυμνο 1995
- Στάθης Κελέκης, *Ολοκληρωμένη Αστική Παρέμβαση στο Ν.Α. τμήμα της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου Π.Ε.Π. ΚΡΗΤΗΣ 2000-2006*, Εκδόσεις Γραφοτεχνική Κρήτης Α.Ε.Ε., Ρέθυμνο 2008
- Συλλογικό Έργο, *Ρέθυμνο 1898 – 1913 Από την Αυτονομία στην Ένωση*, Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης, Έκδοση Δήμου Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1998
- Μιχάλης Δεληγιαννάκης, *Νομός Ρεθύμνου Χωρικές Παρεμβάσεις Κριτική Παρουσίαση*, Εκδόσεις Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2005
- Αθηνά Πετρακάκη, *Πυξίδα Οδηγός στην Ιστορία του Ρεθύμνου*, Εκδόσεις Γραφικές Τέχνες Καραγιαννάκη, Ρέθυμνο 2008
- Κωστής Παπαδάκης, *Ο Λόφος του Τιμίου Σταυρού της πόλης μας χθες και σήμερα*, Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 1ου Γυμνασίου, Ρέθυμνο 1994
- Κωστής Παπαδάκης, *Γλυπτά και Ενεπίγραφες πλάκες του Ρεθύμνου*, Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 1ου Γυμνασίου, Ρέθυμνο 2000
- Κωστής Παπαδάκης, *Ρέθυμνο 1900-1950, Το Ρέθυμνο που μας κληροδότησε το σημερινό Ρέθυμνο*, Τόμος Α', Β', Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 1ου Γυμνασίου, Εκδόσεις Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2010
- Αντώνης Τζανιδάκης, *Ρεθυμνοδωνυμικά, ... κάθε δρόμος και μια ιστορία...*, Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο Ρεθύμνου, Εκδόσεις Ραδάμανθους, Ρέθυμνο 1992
- Κωνσταντίνος Καλοκύρης, *Αρχαία Ρίθυμνα*, Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1998
- Χρύσα Μαλτέζου, *Βενετσιάνικα μνημεία του Νομού Ρεθύμνου*, Φωτογραφικό Υλικό, Έκδοση Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1980
- Νίκος Μουτσόπουλος - Γεώργιος Ζέρβας, *Μελέτη Προστασίας και Αναδείξεως της Παλαιάς Πόλεως Ρεθύμνης*,

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1973

- Μάρκος Γιουμπάκης - Μιχάλης Τζεκάκης, *Ρέθυμνο, Τουριστικός Οδηγός*, Ρέθυμνο 1967
- Μάρκος Πολιουδάκης, *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο (Η Χαμένη Νίκη)*, Ρέθυμνο 1993
- Νίκος Δερεδάκης, *Τα Νοσοκομεία του Ρεθύμνου*, Έκδοση Ιατρικός Σύλλογος Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2013
- Φίλοι Γιώργου Π. Εκκεκάκη, *Αντιδώρημα, Τιμητικός τόμος στον Γ.Π. Εκκεκάκη*, Δήμος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2013

Δημοσιεύματα

- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Το προάστιο «Τσικαλαριά» (και όχι «Τσιγγαναριά») του Αναγεννησιακού Ρεθύμνου*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 3 Αυγούστου 1995
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Αναζητώντας ίχνη από το παλιό Ρέθυμνο. Η «Μάνα του νερού». Μια πηγή που υδρεύει την πόλη μας τώρα και αιώνες*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 12 Αυγούστου 1995
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ιχνηλατώντας στο Ρέθυμνο του παρελθόντος. Η Σοχώρα - Η Μαρμαρόπορτα - Οι Ρωσικοί Στρατώνες*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 25 Αυγούστου 1995
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ένα περιφρονημένο μνημείο του Ρεθύμνου*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 25 Δεκεμβρίου 1996
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Όψεις του παλιού Ρεθύμνου, άγνωστες στους σημερινούς κατοίκους της πόλης*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 31 Δεκεμβρίου 1996
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ένα καινούργιο βιβλίο για την Κρήτη... και μια παλιά εικόνα του Ρεθύμνου*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 10 Ιανουαρίου 1997
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Τσ' Αμμος η Πόρτα (Μια μικρή ιστοριοεικαστική πλάνη!)*, εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 14 Οκτωβρίου 1997
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Μια άγνωστη «αεροφωτογραφία» της Φορτέτζας... τετρακοσίων ετών (!)*, εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 20 Νοεμβρίου 1997
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Η συνοικία «Τσίτσο» του παλιού Ρεθύμνου, με το περίεργο όνομα και την ενδιαφέρουσα ιστορία*, Ενοριακή Παρουσία, τεύχ. 1, Ρέθυμνο, Νοέμβριος 1997- Ιανουάριος 1998
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Δύο εκτελέσεις έξω από τη Μεγάλη Πόρτα του Ρεθύμνου που σηματοδοτούν την αρχή και το τέλος μιας μαύρης εποχής για τον τόπο μας*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 25 Ιουνίου 1999
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Μια εικόνα — Μια εποχή... και μερικές ιστορικές πληροφορίες για το παρελθόν του Ρεθύμνου*, Εποχές, τεύχος 2, Ρέθυμνο, Φθινόπωρο 1999
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Η Πόρτα της Άμμου στο Ρέθυμνο, Δοτικής Κρήτης Εποχές*, τεύχος 4, Ρέθυμνο, Άνοιξη 2000
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ρεθεμνιώτικες φωτογραφίες - ντοκουμέντα σε μια χανιώτικη ιδιωτική συλλογή*, εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 28 29 Ιανουαρίου 2006
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Το «Μεϊντάνι», ένα μάλλον άγνωστο ρεθεμνιώτικο τοπωνύμιο με ιστορικό ενδιαφέρον*,

εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 18-19 Φεβρουαρίου 2006

- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ένα πολύτιμο ντοκουμέντο για το Ρέθυμνο της πρώιμης Τουρκοκρατίας*, εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 20 Φεβρουαρίου 2008
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ο πρώτος «αυθέντης πάσης Κρήτης» και το Σεράγι του στο Ρέθυμνο*, εφημ. Ρεθεμνιώτικα Νέα, 15 Οκτωβρίου 2008
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Υπήρχαν ενετικά νεώρια στο λιμάνι του Ρεθύμνου; Ένα πρόσφατο τεστ έδειξε την άγνοιά μας*, εφημ. Ρέθεμνος, 15 Νοεμβρίου 2008
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Τα περβόλια των Περιβολιών, ο Πλατανιάς των Γουρουνιών και ο σταυρός του Σταυρωμένου*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 22 Μαρτίου 2012
- Γεώργιος Εκκεκάκης, *Ένα άλλοτε «περιφρονημένο μνημείο του Ρεθύμνου» τώρα αποτελεί «κόσμημα της πόλης»*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 17 Μαΐου 2012
- Γιάννης Σπανδάγος, *Η πλατεία Αγνώστου Στρατιώτη και το Ηρώο*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 3 Απριλίου 2008
- Γιάννης Σπανδάγος, *Κυνηγώντας το χθες, Γειτονιές του Ρεθύμνου το 1900, Η γειτονιά που εξαφανίστηκε*, εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 19-20 Απριλίου 2008

Ψηφιακές Πηγές

- *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, a cura d'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, con il contributo della Regione del Veneto, 2010

Διαδικτυακές Πηγές

- Ψηφιακή Κρήτη: Αρχαιολογικές Θέσεις Κρήτης, ΙΤΕ Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, *Ρωμαϊκή Ρίθυμνα - Τελωνείο, Πλατεία Κιουλούμπαση*, <http://digitalcrete.ims.forth.gr>
- Νίκος Δασκαλάκης, *Πρωτοβουλία για την ανακατασκευή του Ενετικού ρολογιού στο Ρέθυμνο*, Ρέθυμνο 2008, <https://roloistorethymno.wordpress.com/2008/04/18/initiative/>
- Χάρης Στρατιδάκης, *Ανακαλύπτοντας τα φανερά και κρυμμένα μυστικά της ανατολικής ακτής του Ρεθύμνου*, Ρεθεμνιώτικα Νέα, <http://www.rethnea.gr/article.aspx?id=5280>
- Χάρης Στρατιδάκης, *Ανακαλύπτοντας τα φανερά και κρυμμένα μυστικά της δυτικής ακτής του Ρεθύμνου*, Ρεθεμνιώτικα Νέα, <http://www.rethnea.gr/article.aspx?id=5079>
- *Αρμένιοι Ρεθύμνου*, Ρεθεμνιώτικα Νέα, <http://www.rethnea.gr/article.aspx?id=9901>
- Νίκος Δερεδάκης, *Οι Πολωνοί στο Ρέθυμνο και το πολωνικό νεκροταφείο*, Δικτυακός τόπος με θέμα το Ρέθυμνο και τους Ρεθυμνιώτες, 2009, http://deredakis.blogspot.gr/2009/02/blog-post_539.html
- Νίκος Δερεδάκης, *Η ονομασία των δρόμων της Παλιάς Πόλης του Ρεθύμνου στο πέρασμα των χρόνων*,

Δικτυακός τόπος με θέμα το Ρέθυμνο και τους Ρεθυμνιώτες, 2009, http://deredakis.blogspot.gr/2009/03/blog-post_26.html

- Νίκος Δερεδάκης, *Το προάστιο «Μισίρια» και όχι «Μυσσίρια»*, Δικτυακός τόπος με θέμα το Ρέθυμνο και τους Ρεθυμνιώτες, 2009, http://deredakis.blogspot.gr/2009/02/blog-post_24.html
- Cyclopaedia, *Çukurbostan*, 2013, http://tr.cyclopaedia.net/wiki/%C3%87ukurbostan_%28anlam_ayr%C4%B1m%C4%B1%29

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα εξωφύλλου. Το Ρέθυμνο από τη θάλασσα σε φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα, επεξεργασία και ενοποίηση τριών φωτογραφιών του αρχείου Γ. Π. Εκκεκάκη από το Στέλιο Στεφανάκη

Εικόνα 1. Η Φορτέζα (περί 1700), Joseph Pitton de Tournefort, <https://el.wikipedia.org/wiki/Ρέθυμνο>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Ορισμοί της έννοιας «πόλη»

Εικόνα 2. Η αστική μορφή παράγεται μέσα από μία ποικιλία οικιστικών διαδικασιών: (αριστερά) μέσω του συνοικισμού, (κέντρο) οι υπηρεσίες εξυπηρέτησης μεγαλώνουν κοντά στο παλάτι, στο ναό, ή στα φρουριακά συγκροτήματα, (δεξιά) οι διοικητικές εξουσίες του συγκροτήματος ήταν αρκετές για να καθορίσουν έναν αυστηρό κάναβο, Spiro Costof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings through History*, Thames and Hudson Ltd, United Kingdom 1991, Urban form is generated through a variety of settlement processes, σελίδα 35

Εικόνα 3. Τα βασικά συστατικά ενός σχεδίου πόλης που προσδιορίζονται από τον αστικό γεωγράφο M.R.G. Conzen είναι: το ρυμοτομικό σχέδιο ή το σχέδιο των δρόμων (αριστερά), το σχέδιο χρήσεων γης (κέντρο) και ο τρισδιάστατος οικοδομικός ιστός της πόλης (δεξιά), Spiro Costof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings through History*, ο.π., σελίδα 26

Εικόνα 4. Τα χαρακτηριστικά των πόλεων, Spiro Costof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings through History*, ο.π., σελίδα 39

Ιστορική αναδρομή

Εικόνα 5. Χάρτης του λεκανοπεδίου της Αθήνας με τα τείχη του 5ου αι. π.Χ. και τις θέσεις οικισμών και νεκροταφείων, http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/history/art/page_003.html

Εικόνα 6. Η Ρώμη την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου, 1903, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Heinrich_Kiepert._Roma_urbs_ab_Augusti_Imp._tempore_cum_muris_ab_Aureliano_et_Honorio_-_Part_I.jpg

Εικόνα 7. Le Creusot – Πόλη της Villedieu, http://www.lecreusot.com/site/decouvrir/histoire/litterature/economie_sociale/economie_sociale_habitation.php

Εικόνα 8. Puits Chatelus Saint-Étienne, <http://memoiredusoleil.voila.net/puitsde.htm>

Εικόνα 9. Η βαριά βιομηχανία στην κοιλάδα του Ruhr, (1949), http://www.cvce.eu/en/obj/heavy_industry_in_the_ruhr_1949-en-24f75c76-cde8-44bc-bc2a-cb8681c36ab9.html

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ: ΝΑΠΟΛΗΣ, ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ, ΒΑΡΚΕΛΩΝΗΣ

Εικόνα 10. Πανοραμική άποψη της Νάπολης, <https://el.wikipedia.org/wiki/Νάπολη>

Εικόνα 11. Πανοραμική άποψη της Μασσαλίας, <https://el.wikipedia.org/wiki/Μασσαλία>

Εικόνα 12. Πανοραμική άποψη της Βαρκελώνης, <https://en.wikipedia.org/wiki/Barcelona>

Αρχαϊκή περίοδος

Νάπολη

Εικόνα 13. Ιστορικός χάρτης της ελληνορωμαϊκής Νάπολης του 1904 του Bartolomeo Capasso, <http://www.skyscrapercity.com>

Μασσαλία

Εικόνα 14. Μακέτα της ελληνικής αποικίας της Μασσαλίας, <https://www.google.gr/search?q=Marseille---maquette---complete-8-bit.png>, επεξεργασία Στέλιος Στεφανάκης

Εικόνα 15. Ο Κήπος των Ερειπίων, η θέση του πρώτου λιμανιού της Μασσαλίας, https://fr.wikipedia.org/wiki/Jardin_des_Vestiges

Εικόνα 16. Place de Lenche, https://fr.wikipedia.org/wiki/Place_de_Lenche

Ρωμαϊκή περίοδος

Νάπολη

Εικόνα 17. Decumano maggiore, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Decumani_di_Napoli

Εικόνα 18. Stenopo via San Gregorio Armeno, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Decumani_di_Napoli

Μασσαλία

Εικόνα 19. Ερείπια του ρωμαϊκού λιμανιού της Μασσαλίας, Vieux-Port, <https://en.wikipedia.org/?title=Marseille>

Βαρκελώνη

Εικόνα 20. Αναπαράσταση της ρωμαϊκής αποικίας του Barcino, <http://www.barcelonayellow.com/bcn-photos/427-pictures-roman-walls-barcelona>

Εικόνα 21. Plaça Sant Jaume, Βαρκελώνη, <http://www.pinkbigmac.com/img11799/placa-sant-jaume.de.html>

Εικόνα 22. Η αρχαία ρωμαϊκή πύλη της Βαρκελώνης, <http://blog.ansharphoto.com/city-skyline/ancient-ro->

man-gates-barcelona/

Μεσαίωνας

Νάπολη

Εικόνα 23. Castel dell'Ovo, Νάπολη, <http://labaiadipartenope.com/i-castelli-2/>

Εικόνα 24. Castel Sant'Elmo, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Castel_Sant%27Elmo

Εικόνα 25. Castel Nuovo ή Maschio Angioino, Νάπολη, https://en.wikipedia.org/wiki/Castel_Nuovo

Βαρκελώνη

Εικόνα 26. Plaça Sant Jaume, Βαρκελώνη, <https://www.flickr.com/photos/sergemelki/3400690254>

Αναγέννηση

Νάπολη

Εικόνα 27. Chiesa del Gesù Nuovo ο Trinità Maggiore, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_del_Ges%C3%B9_Nuovo

Εικόνα 28. Palazzo Orsini di Gravina, έδρα της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Νάπολης, <https://nicomusellaphoto.wordpress.com/2010/04/21/largo-monteoliveto-2/facolta-architettura-palazzo-orsini-di-gravina/>

Μασσαλία

Εικόνα 29. Το Château d'If με τη Μασσαλία στο φόντο, <http://www.suggestkeyword.com/Y2hhdGVhdWRpZg/>

Εικόνα 30. Άποψη του Fort Saint-Nicolas και του Fort Saint-Jean, https://fr.wikipedia.org/wiki/Fort_Saint-Nicolas_%28Marseille%29

Βαρκελώνη

Εικόνα 31. Η νότια πρόσοψη στο Palau de la Generalitat de Catalunya, https://ca.wikipedia.org/wiki/Pere_Blai

Εικόνα 32. Το αίθριο με τις πορτοκαλιές στο Palau de la Generalitat de Catalunya, https://it.wikipedia.org/wiki/Palau_de_la_Generalitat_de_Catalunya

Χάρτες

Εικόνα 33. Χάρτης της Νάπολης του 1566 από τον Antonio Lafreri (Mappa di Napoli), <http://www.skyscrapercity.com>

Εικόνα 34. Χάρτης της Μασσαλίας του 1575, <https://en.wikipedia.org/wiki/Marseille>

Εικόνα 35. Χάρτης της Βαρκελώνης του 1535 από τον Jan Cornelisz Vermeyen, <http://blog.orangemonkeytours.com/en/2012/09/24/panorama-van-barcelona-uit-1535/>

Διαφωτισμός

Νάπολη

Εικόνα 36. Foro Carolino, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Barocco_napoletano

Εικόνα 37. Palazzo Reale, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Reale_di_Napoli

Μασσαλία

Εικόνα 38. Η οδός Canebière από το λιμάνι, Μασσαλία, <http://www.voyagesetenfants.com/en-france-aussi-jai-vu-des-jolies-places/>

Εικόνα 39. Le Cours Belsunce, Μασσαλία, <http://ville.france.free.fr/photos-marseille/marseille1305.php>

Βαρκελώνη

Εικόνα 40. La Rambla στη Βαρκελώνη, άποψη από το άγαλμα του Κολόμβου, https://en.wikipedia.org/wiki/La_Ramb-la,_Barcelona#/media/File:La_Ramb-la_2009-06-10.jpg

Εικόνα 41. Carrer de l'Hospital, El Raval, Βαρκελώνη, https://en.wikipedia.org/wiki/El_Raval

Χάρτες

Εικόνα 42. Χάρτης της Νάπολης του 1615 από τον Henry de Beauvau (Mappa di Napoli), <http://www.skyscrapercity.com>

Εικόνα 43. Χάρτης της Μασσαλίας του 1743 από τους Razaud & Randon (Plan of Marseille), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_Marseille_IMG_5951-5952.jpg

Εικόνα 44. Χάρτης της Βαρκελώνης του 1700 από τον Isaac Basire. Διακρίνεται η La Rambla στο κέντρο πλασιωμένη στα δεξιά από τα τείχη της παλιάς πόλης, https://en.wikipedia.org/wiki/La_Ramb-la,_Barcelona#/media/File:Map-Barcelona-c.1700.png

19ος αιώνας

Νάπολη

Εικόνα 45. Piazza del Plebiscito, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Piazza_del_Plebiscito

Εικόνα 46. San Francesco di Paola, Νάπολη, <https://nyapoli.wordpress.com/>

Εικόνα 47. Corso Umberto I προς την piazza Garibaldi, Νάπολη, https://it.wikipedia.org/wiki/Corso_Umberto_I

Εικόνα 48. Άποψη του εσωτερικού χώρου της Galleria Umberto I, Νάπολη, <http://asantabrigida.com/en/tariffe/>

Μασσαλία

Εικόνα 49. Porte d'Aix ή Porte Royale, Μασσαλία, https://en.wikipedia.org/wiki/Porte_d%27Aix

Εικόνα 50. Notre-Dame de la Garde, Μασσαλία, https://en.wikipedia.org/wiki/Notre-Dame_de_la_Garde

Εικόνα 51. Palais Longchamp, Μασσαλία, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marseille_Palais_Longchamp_01_20061231.jpg

Εικόνα 52. Σιδηροδρομικός σταθμός Gare de Marseille – Saint Charles, https://fr.wikipedia.org/wiki/Gare_de_Marseille-Saint-Charles

Εικόνα 53. Le Bassin de la Joliette, Μασσαλία, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cathedral_and_Quay_de_la_Joliette,_Marseille,_France,_ca._1895_%281%29.jpg

Εικόνα 54. Rue de la République, Μασσαλία, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flickr_-_E2%80%A6trialsanderrors_La_Samaritaine_%5E_Rue_de_la_R%C3%A9publique,_Marseille,_France,_ca._1895.jpg

Βαρκελώνη

Εικόνα 55. Η Αψίδα του Θριάμβου στο πάρκο της Ciutadella, Βαρκελώνη, https://en.wikipedia.org/wiki/1888_Barcelona_Universal_Exposition

Εικόνα 56. Περίπτερο της Παγκόσμιας έκθεσης του 1888 στο πάρκο της Ciutadella, Βαρκελώνη, <http://www.forocoches.com/foro/showthread.php?t=3027164&page=4>

Χάρτες

Εικόνα 57. Χάρτης της Νάπολης του 1835 από τον William Barnard Clarke, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Maps_of_the_Society_for_the_Diffusion_of_Useful_Knowledge_-_Naples_1835.jpg

Εικόνα 58. Χάρτης της Μασσαλίας από το B.R. Davies του 1840, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marseille_1840.jpg

Εικόνα 59. Χάρτης της οχυρωμένης πόλης της Βαρκελώνης και του φρουρίου της Ciutadella του 1806, https://es.wikipedia.org/wiki/Plan_Cerd%C3%A1

Εικόνα 60. Χάρτης της Βαρκελώνης από τον Ildefonso Cerdá του 1859 (Plan Cerdá), https://es.wikipedia.org/wiki/Plan_Cerd%C3%A1

20ός αιώνας

Νάπολη

Εικόνα 61. Τα εργοστάσια της Italsider στο Bagnoli πριν τη διακοπή της λειτουργίας τους τη δεκαετία του '90, https://it.wikipedia.org/wiki/Bagnoli_%28quartiere_di_Napoli%29

Εικόνα 62. Πόλη της Επιστήμης (Città della scienza), https://it.wikipedia.org/wiki/Citt%C3%A0_della_scienza

Εικόνα 63. Ο κόλπος της Νάπολης το βράδυ, <https://www.flickr.com/photos/simonluca/224295414>

Εικόνα 64. Η λεωφόρος του Συντάγματος του επιχειρηματικού κέντρου της Νάπολης, https://it.wikipedia.org/wiki/Centro_direzionale_di_Napoli

Εικόνα 65. Άποψη του επιχειρηματικού κέντρου της Νάπολης με τους δύο πύργους ENEL, https://it.wikipedia.org/wiki/Centro_direzionale_di_Napoli

Μασσαλία

Εικόνα 66. Βομβαρδισμός της περιοχής του Παλιού Λιμανιού το 1943, <https://fr.wikipedia.org/wiki/Marseille>

Εικόνα 67. Τα κτίρια Rouillon στο παλιό λιμάνι της Μασσαλίας, <http://ma130711.overblog.com/gr2013-eta-pe-7-sur-marseille>

Εικόνα 68. Unité d'Habitation, Le Corbusier, <http://vdivintagedesign.tumblr.com/post/72594426708/unite-dhabitation-la-cite-radieuse-marseille>

Εικόνα 69. Το Fos μία θαλάσσια πύλη για τη Βόρεια Ευρώπη, <http://www.portstrategy.com/news101/world/europe/marseille-fos-growth-strategy>

Εικόνα 70. Το σχέδιο γενικής διάταξης των δύο φάσεων του Euroméditerranée, <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=101097413>

Εικόνα 71. Οι ουρανοξύστες του Euroméditerranée I, <http://www.pss-archi.eu/forum/viewtopic.php?pid=177311>

Εικόνα 72. Φωτορεαλιστική απεικόνιση του Euroméditerranée II, http://www.groupeamel.com/en/projets/projets_urbains.html

Εικόνα 73. Χάρτης του βόρειου τμήματος της Μασσαλίας το 1943, Αμερικανική Υπηρεσία Στρατού, http://www.lib.utexas.edu/maps/ams/france_city_plans/

Εικόνα 74. Χάρτης του νότιου τμήματος της Μασσαλίας το 1943, Αμερικανική Υπηρεσία Στρατού, http://www.lib.utexas.edu/maps/ams/france_city_plans/

Βαρκελώνη

Εικόνα 75. Πλατεία της Καταλονίας (Plaza Catalunya), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Catalunya_Barcelona1_tango7174.jpg

Εικόνα 76. Η όψη της Γέννησης στην εκκλησία της Sagrada Família, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sagrada_Fam%C3%ADlia._Fa%C3%A7ana_del_Naixement.jpg

Εικόνα 77. Ο αστικός ιστός της περιοχής του Eixample και η Sagrada Família, <http://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2014/sep/25/aerial-views-of-europe-taken-from-a-drone-in-pictures>

Εικόνα 78. Casa Milà ή La Pedrera, https://el.wikipedia.org/wiki/Κάζα_Μιλά

Εικόνα 79. Άποψη της Passeig de Gràcia από τη Casa Milà, https://en.wikipedia.org/wiki/Passeig_de_Gr%C3%A0cia,_Barcelona

Εικόνα 80. Πανοραμική άποψη της Διεθνούς Έκθεσης της Βαρκελώνης το 1929, https://en.wikipedia.org/wiki/1929_Barcelona_International_Exposition

Εικόνα 81. Ο αστικός ιστός γύρω από το λόφο του Montjuïc, <https://marketsbarcelona.wordpress.com/02-modernisme/>

Εικόνα 82. Ολυμπιακό Χωριό της Βαρκελώνης, <https://visiter-barcelone.com/anella-olimpica/>

Εικόνα 83. Σχέδιο της Βαρκελώνης από τον Léon Jaussely του 1903 (Plan Jaussely), https://es.wikipedia.org/wiki/Plan_Jaussely#/media/File:Plan_Jaussely.jpg

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: ΡΕΘΥΜΝΟ, ΑΣΤΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Εικόνα 84. Ο αστικός ιστός της πόλης του Ρεθύμνου τον 21ο αιώνα, Ομάδα Facebook Rethymno City

Αρχαϊκή περίοδος

Εικόνα 85. Οι λαξεύσεις στο φυσικό βράχο ανάμεσα στους προμαχώνες του Αγίου Λουκά και του Αγίου Ηλία, Ιωάννα Στεριώτου, Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646) Συμβολή στη Φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα, Εκδόσεις Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992, Τόμος Β΄, σελ.1

Εικόνα 86. Το λαξευμένο πάνω στο φυσικό βράχο μονοπάτι που οδηγεί στην κύρια πύλη της Φορτέτζας, Ιωάννα Στεριώτου, Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646), ο.π., σελ.2

Μεσαίωνας

Εικόνα 87. Το Castel Vecchio στο χάρτη του Zuanne Magagnatto του 1559, Ιωάννα Στεριώτου, Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646), ο.π., σελ.6, Επεξεργασία Στέλιος Στεφανάκης

Αναγέννηση

Εικόνα 88. Χάρτης της πλατείας του Αγίου Μάρκου, Βενετία, https://en.wikipedia.org/wiki/Piazza_San_Marco

Εικόνα 89. Αεροφωτογραφία της πλατείας του Αγίου Μάρκου, <https://artslink.wordpress.com/2009/11/02/money-for-study-abroad/piazza-san-marco-aerial-venice/>

Εικόνα 90. Η piazzetta όπως απεικονίζεται στον πίνακα Civitas Rethymnae, Πίνακας Ανώνυμου Ρεθυμνιώτη ζωγράφου 1620-1660, Δημαρχείο Ρεθύμνου

Εικόνα 91. Η Loggia του Ρεθύμνου, Προσωπικό Αρχείο Στέλιος Στεφανάκης

Εικόνα 92. Η loggetta του Sansovino στη Βενετία, <https://micilevacante.wordpress.com/2011/07/31/venetia-piazza-san-marco/>

Εικόνα 93. Αναπαράσταση του Πύργου του Ρολογιού, Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, Ricerche e Descrizione Fatte per incarico del R. Istituto, vol. III 1917, Venezia

Εικόνα 94. Ερείπια του Πύργου του Ρολογιού, *Da Venezia a Creta, Documenti d'arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, a cura d'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, con il contributo della Regione del Veneto, 2010

Εικόνα 95. Ο Πύργος του Ρολογιού της πλατείας του Αγίου Μάρκου, https://en.wikipedia.org/wiki/St_Mark%27s_Clocktower

Εικόνα 96. Πόρτα palazzo, στην οδό Βερνάρδου, *Da Venezia a Creta, Documenti d'arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 97. Πόρτα palazzo, στην οδό Τομπάτζη, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 98. Πόρτα palazzo, στην οδό Κλειδή, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 99. Τα τείχη της Φορτέτζας, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 100. Σχέδιο της Φορτέτζας την εποχή της Ενετοκρατίας στο οποίο απεικονίζονται: 1. το Palazzo Pubblico, 2. Duomo San Nicola, 3. Επισκοπείο, 4. Στρατώνες, 5. Αποθήκες πυροβολικού, 6. Πυριτιδαποθήκες, 7. Συγκρότημα αποθηκών και δεξαμενών, Γεώργιος Εκκεκάκης, Μια άγνωστη «αεροφωτογραφία» της Φορτέτζας... τετρακοσίων ετών (!), εφημ. *Ρεθμενιώτικα Νέα*, 20 Νοεμβρίου 1997, επεξεργασία Στέλιος Στεφανάκης

Εικόνα 101. Σχέδιο του Francesco Basilicata με προτάσεις για νέες κατασκευές στο λιμάνι Ρεθύμνου, 1627, Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646)*, ο.π., σελ.23

Εικόνα 102. Σχέδιο του μηχανικού Leone Leoni για το λιμάνι του Ρεθύμνου, 1641, Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646)*, ο.π., σελ.47

Διαφωτισμός

Εικόνα 103. Η Loggia ως τζαμί με το μινaré της, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 104. Η κυρία των Αγγέλων ως τζαμί με το μινaré της, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 105. Ο μινάρές του τεμένους της Βαλιδέ Σουλτάνας στη Μεγάλη Πόρτα, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 106. Το τζαμί του Ιμπραΐμ Χαν στο εσωτερικό της Φορτέτζας, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 107. Ο ναός της Αγίας Σοφίας ως τζαμί με το μινaré του, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 108. Η Santa Maria ως τζαμί με το μινaré της, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 109. Του Σελήμ Μπέη η καμάρα, πρώην palazzo οικογένειας Clodio, σήμερα Λαογραφικό Μουσείο, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 110. Η κύρια πύλη της Φορτέτζας χωρίς το φτερωτό λέοντα της Βενετίας, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, a cura d'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, con il contributo della Regione del Veneto, 2010

Εικόνα 111. Ο φτερωτός λέων της κύριας πύλης της Φορτέτζας, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 112. Τα σαχνισιά (κιόσκια) της οδού Αραμπατζόγλου, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 113. Το Μεϊντάνι και στο βάθος ο Πλάτανος, Αρχείο Παλιάς Πόλης

Εικόνα 114. Η κρήνη Rimondi με τον τούρκικο κουμπέ (θόλο), στο Μεϊντάνι, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 115. Το πενταγωνικό οχυρό της Φορτέτζας, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 116. Ο προμαχώνας της Sabbionara (Μπαλτά Ντάμπια), *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

19ος αιώνας

Εικόνα 117. Ο αιγυπτιακός φάρος του Ρεθύμνου, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 118. Η επίσκεψη του πρίγκιπα Γεωργίου στο στολισμένο στρατώνι την περίοδο της Ρωσικής Κατοχής, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 119. Το τουρκικό Διοικητήριο γνωστό και ως Ak Saray (Λευκό Παλάτι) την περίοδο της Ρωσικής Κατοχής, Αρχείο Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου

Εικόνα 120. Ο μιναρές του τεμένους Νερατζέ, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 121. Παρέλαση Ρώσων στην οδό Τσάρου (Αρκαδίου) κατά την επίσκεψη του πρίγκιπα Γεωργίου, Γιάννης Σπανδάγος, Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα, Έκδοση Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος Τμήμα Δυτικής Κρήτης Νομαρχιακή Επιτροπή Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 2003, σελ.7

Εικόνα 122. Ρώσοι παρατάσσονται για την υποδοχή του Αλέξανδρου Ζαΐμη στην πλατεία Χιοστάκ, Αρχείο Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου

Εικόνα 123. Η πλατεία Σκρυδλώφ, με τη δενδροστοιχία μόλις φυτεμένη, το Διοικητήριο και στο βάθος το Στρατώνι, Γιάννης Σπανδάγος, Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα, ο.π., σελ.6

Εικόνα 124. Το Τσάρειο Νοσοκομείο Ρεθύμνου, μετέπειτα Σχολή Χωροφυλακής, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 125. Το ενετικό λιμάνι και ο πύργος του Σου Κουλέ με τον κήπο του πρίγκιπα Γεωργίου στο δώμα του, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

20ός αιώνας

Ρωσική Κατοχή

Εικόνα 126. Σχέδιο για την κατασκευή νέου λιμανιού στο Ρέθυμνο, Al. Demier, Ed. Quellenec, 1904, Γιάννης Σπανδάγος, Ρέθυμνο Λιμάνι και Προκυαία, Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1999, σελ.12-13

Εικόνα 127. Η πλατεία των Τεσσάρων Μαρτύρων με τα Χασαπιά και τον προμαχώνα της Αγίας Παρασκευής στο βάθος, Σκίτσο Κώστα Δασκαλάκη, Χαρίδημος Παπαδάκης, Τα Χασαπιά του Ρεθύμνου και όχι μόνο, Εκδόσεις Δικηγορικός Σύλλογος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2005, σελ.8-9

Εικόνα 128. Ο ημιτελής ναός των 4ων Μαρτύρων, Γιάννης Σπανδάγος, Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον

20ό αιώνα, ο.π., σελ.13

Η έλευση των Μικρασιατών

Εικόνα 129. Το Γυμνάσιο Αρρένων (1ο Λύκειο), Αρχείο Ζακάκη Εμμανουήλ

Εικόνα 130. Το Γυμνάσιο Θηλέων (3ο Λύκειο), Αρχείο Ζακάκη Εμμανουήλ

Εικόνα 131. Το Ορφανοτροφείο (Μουσικό Γυμνάσιο), Αρχείο Ζακάκη Εμμανουήλ

Εικόνα 132. Το Τελωνείο, Αρχείο Ζακάκη Εμμανουήλ

Εικόνα 133. Η αποβάθρα και πίσω το Λύκειο Ελληνίδων, Αρχείο Ζακάκη Εμμανουήλ

Εικόνα 134. Ο δημοτικός κήπος το 1932, Αρχείο Ζακάκη Εμμανουήλ

Εικόνα 135. Η πλατεία Τίτου Πετυχάκη με το μινιμάτ του τεμένους Νερατζέ στο βάθος, Ομάδα Facebook Ρέθυμνο Ιστορία Πολιτισμός – Rethymno History Culture

Το σχέδιο του 1930

Εικόνα 136. Το σύνολο των προτάσεων για κατασκευή λιμανιού στον ανατολικό και στο δυτικό όρμο της πόλης, Γιάννης Σπανδάγος, Ρέθυμνο Λιμάνι και Προκυμαία, Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1999, σελ.10-11

Εικόνα 137. Το εγκεκριμένο σχέδιο για κατασκευή λιμανιού στο δυτικό όρμο της πόλης, Γιάννης Σπανδάγος, Ρέθυμνο Λιμάνι και Προκυμαία, ο.π., σελ.24

Εικόνα 138. Το σχέδιο πόλεως Ρεθύμνου του 1930, Αρχείο Πολεοδομίας

Εικόνα 139. Το σχέδιο πόλεως Ρεθύμνου του 1930, Αρχείο Πολεοδομίας

Το Ρέθυμνο κατά τη Γερμανική Κατοχή

Εικόνα 140. Η πλατεία του Άγνωστου Στρατιώτη, μετά το βομβαρδισμό, Αρχείο Μανόλη Παντινάκη

Εικόνα 141. Η Φορτέτζα βομβαρδισμένη, Αρχείο Νίκου Κοκονά

Εικόνα 142. Ο στρατώνας κατεδαφισμένος, περίπου το 1950. Αριστερά στο γήπεδο διακρίνεται το ναζιστικό μνημείο και στη Φορτέτζα φαίνονται τα βομβαρδισμένα σπίτια δεξιά του τρούλου, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου – Φώτο Ρέθυμνο

Εικόνα 143. Το ναζιστικό μνημείο που κατασκεύασαν οι Γερμανοί με πέτρες από το βομβαρδισμένο στρατώννα, Αρχείο Νίκου Κοκονά

Εικόνα 144. Γερμανοί στρατιώτες στη Φορτέτζα με αντιαρματικό όπλο το 1941, φωτογραφία Skentzos Nick Ev, Αρχείο Μαρκετάκη Στέλιου, Ομάδα Facebook Ρέθυμνο Ιστορία Πολιτισμός – Rethymno History Culture

Εικόνα 145. Το γερμανικό Νεκροταφείο στο Μασταμπά, http://www.ebay.com/itm/1941-3-Reich-farbige-Foto-AK-Kreta-Unternehmen-Merkur-Soldatenfriedhof-Rethymnon-/161684336904?pt=LH_DefaultDomain_77&hash=item25a5233108

Εικόνα 146. Η Ατσιποπουλιανή Καμάρα, <http://rethemnosnews.gr/2014/10/η-ατσιποπουλιανή-γέφυρα-70-χρόνια-από-την/>

Η Μεταπολεμική περίοδος

Εικόνα 147. Η συνοικία των βομβόπληκτων τη δεκαετία του '60, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου – Φώτο Ρέθυμνο

Εικόνα 148. Το νέο Νοσοκομείο Ρεθύμνου, <http://vivi.pblogs.gr/2013/01/nosokomeia-ths-polhs-toy-rethymnoy.html>

Εικόνα 149. Ο Γκιουλούμπασης από τη Φορτέτζα (1943), Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 150. Ο Γκιουλούμπασης από τη Φορτέτζα (1960), Αρχείο Δημήτρη Τριαντάφυλλου

Εικόνα 151. Η περιοχή της Σωχώρας γύρω στο 1900, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 152. Η διάνοιξη του περιφερειακού δρόμου της Φορτέτζας (1965), Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

Εικόνα 153. Ο Πύργος του Ρολογιού σε φωτογραφία του Γερμανού στρατιώτη E. Gudrich το 1943, Αρχείο Νίκου Κοκονά

Εικόνα 154. Τοποθέτηση ογκόλιθων στο κρηπίδωμα (1960), Αρχείο Δημήτρη Τριαντάφυλλου

Εικόνα 155. Η περιοχή του Ξενία το 1970. Η προσάμμωση έχει ξεκινήσει, ενώ διακρίνεται τμήμα του υπήνεμου μόλου και η βιομηχανική περιοχή στα ανατολικά, με τη ΒΙΟ, την κονσερβοποιία Δομαζάκη κλπ., Γιάννης Σπανδάγος, Ρέθυμνο Λιμάνι και Προκυμαία, Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1999, σελ.21

Εικόνα 156. Η κύρια όψη του νέου Δημαρχειακού Μεγάρου (1963), Αρχείο Παλιάς Πόλης

Εικόνα 157. Η παραλία το 1900 πριν την κατασκευή της προκυμαίας, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 158. Η προκυμαία, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 159. Γενικό σχέδιο διαμόρφωσης της Φορτέτζας από τη μελέτη του Δ. Πικιώνη 1966, Γιάννης Σπανδάγος, Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα, ο.π., σελ.30

Περίοδος Δικτατορίας των Συνταγματαρχών

Εικόνα 160. Ο δεύτερος ναός των αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, Αρχείο Μαλαγάρδη Περικλή, Ομάδα Facebook Ρέθυμνο Ιστορία Πολιτισμός – Rethymno History Culture

Εικόνα 161. Ο νεότερος (τρίτος) ναός των αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, http://ret-anadromes.blogspot.gr/2012/10/blog-post_28.html

Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Εικόνα 162. Η ανατολική παραλία κατακλυσμένη σήμερα από ομπρέλες και ξαπλώστρες, photo artDaedalus

Εικόνα 163. Η Καλλιθέα στις αρχές της δεκαετίας του '60. Διακρίνεται η ΒΙΟ και στο βάθος η βιομηχανική ζώνη του Κουμπέ με τα φουγάρα, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου – Φώτο Ρέθυμνο

Εικόνα 164. Η γεωμορφολογία του εδάφους και ο ΒΟΑΚ αποτελούν ένα ισχυρό όριο για την ανάπτυξη της πόλης προς το νότο, Ομάδα Facebook Ρέθυμνο Ιστορία Πολιτισμός – Rethymno History Culture

Εικόνα 165. Αεροφωτογραφία της Πανεπιστημιούπολης Ρεθύμνου και του Εθνικού Σταδίου Γάλλου, <http://www.clab.edc.uoc.gr/2nd/050706.htm>

Εικόνα 166. Αεροφωτογραφία όπου διακρίνεται η έντονη τουριστική ανάπτυξη στο θαλάσσιο μέτωπο από τα Μισίρια μέχρι το Ρέθυμνο, Αρχείο Δενδάκη Μανώλη, Ομάδα Facebook Ρέθυμνο Ιστορία Πολιτισμός – Rethymno History Cul-

ture

Εικόνα 167. Μεγάλη βιομηχανική μονάδα στην περιοχή του Λατζιμά, Αρχείο Στέλιος Στεφανάνκης

Εικόνα 168. Η περιοχή του Κουμπέ σήμερα χωρίς τις βιομηχανικές μονάδες του παρελθόντος, photo artDaedalus

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

Εικόνα 169. Αεροφωτογραφία της πόλης του Ρεθύμνου του 1993, Αρχείο Παλιάς Πόλης

ΤΟ ΟΡΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Εικόνα 170. Η τάφος των τειχών ως όριο της πόλης του Ρεθύμνου την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

ΟΙ ΑΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Εικόνα 171. Η piazzetta ως αστικός συντελεστής στο ενετικό Ρέθυμνο, *Civitas Rethymnae*, Πίνακας Ανώνυμου Ρεθυμνιώτη ζωγράφου 1620-1660, Δημαρχείο Ρεθύμνου

Η ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Εικόνα 172. Το Μεϊντάνι και στο βάθος ο Πλάτανος, Αρχείο Παλιάς Πόλης

Εικόνα 173. Χάρτης του Ρεθύμνου του Μ. Ρουτσόφσκι για τον προσανατολισμό των ρωσικών στρατευμάτων κατοχής, Γιάννης Σπανδάγος, Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα, ο.π., σελ.2-3

Εικόνα 174. Το Φουρκοκέφαλο και η συνοικία της Μεσκηινιάς στους πρόποδες του, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

Εικόνα 175. Πανόραμα της πόλης από τα ανατολικά όπου διακρίνονται οι συνοικίες: Ιτς Καλέ, Γαζή Χουσεϊν Πασά, Ορτά Καπί και Μουσαλά, *Da Venezia a Creta, Documenti d' arte veneto – bizantina nell'isola di Creta del Fondo Giuseppe Gerola*, ο.π.

Εικόνα 176. Τα Μεζάρια και τμήμα από τη συνοικία Μεσκηινιά, Αρχείο Γιάννης Σπανδάγος – Φώτο Ρέθυμνο

Εικόνα 177. Η οδός Τσάρου, σημερινή οδός Αρκαδίου, με τις σημαίες των προξενείων το 1900, Γιάννης Σπανδάγος, Μια πόλη μεταμορφώνεται, Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα, ο.π., σελ.12

Εικόνα 178. Δυτική άποψη της οροφής των Χασαπιών, Αρχείο Γιάννης Σπανδάγος – Φώτο Ρέθυμνο

ΤΟ ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ, Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ»

Εικόνα 179. Οι «ρωσικοί» στρατώνες και το πεδίο του Άρεως την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, Αρχείο Γιάννη Σπανδάγου

ΤΟ ΑΜΟΡΦΟ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Εικόνα 180. Σύγχρονη χρήση ενετικού θυρώματος στην Παλιά Πόλη, Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

Εικόνα 181. Αλλαγή χρήσης καμινάδας στην Παλιά Πόλη, Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

Εικόνα 182. Σύγχρονη χρήση θυρώματος στην Παλιά Πόλη, Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

Εικόνα 183. Τμήμα του αετώματος της Μεγάλης Πόρτας ενσωματωμένο σε παρακείμενη ιδιοκτησία, Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

Εικόνα 184. Η πολυκατοικία, το περίπτερο, ο στύλος της ΔΕΗ και τα καλώδια αποκρύπτουν τη Loggia, Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

Εικόνα 185. Η πολυκατοικία και η χρήση του κοινόχρηστου χώρου απέναντι από το Τζαμί Νερατζέ πλήττουν τη μορφή του μνημείου και το χαρακτήρα της Παλιάς Πόλης, Αρχείο Στέλιου Στεφανάκη

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εικόνα 186. Το διαχρονικό έμβλημα της πόλης του Ρεθύμνου, <http://archive.in.gr/Reviews/image.asp?lngReviewID=1667&lngImageGalleryID=4738&lngPage=0>

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. Συγκριτικός Πίνακας με την εξέλιξη του Αστικού Ιστού τριών μεσογειακών πόλεων με κριτήριο την άσκηση της Εξουσίας σε σύγκριση με το Ρεθύμνο

Πίνακας 2. Η εξέλιξη του Αστικού Ιστού της πόλης του Ρεθύμνου από το Μεσαίωνα μέχρι Σήμερα

Πίνακας 3. Η εξέλιξη του Αστικού Ιστού της πόλης του Ρεθύμνου μέσα από χάρτες και χαρακτηριστικά

Πίνακας 4. Άγνωστα τμήματα της οχύρωσης του Ρεθύμνου σήμερα – Προμαχώνας Άμμου (Μπαλτά Ντάμπια) και Πόρτα της Άμμου

Πίνακας 5. Άγνωστα τμήματα της οχύρωσης του Ρεθύμνου σήμερα – Περιμετρικό τείχος

Πίνακας 6. Οι συνοικίες του Ρεθύμνου χθες και σήμερα

Πίνακας 7. Οι χαράξεις των τειχών και των προμαχώνων του Ρεθύμνου στο πέρασμα των αιώνων – Προμαχώνας Αγίας Βαρβάρας (Bastione di Santa Barbara)

Πίνακας 8. Οι χαράξεις των τειχών και των προμαχώνων του Ρεθύμνου στο πέρασμα των αιώνων – Προμαχώνας Αγίας Παρασκευής (Bastione di Santa Veneranda)

Πίνακας 9. Οι χαράξεις των τειχών και των προμαχώνων του Ρεθύμνου στο πέρασμα των αιώνων – Προμαχώνας Καλλέργη (Bastione di Callergi)

Πίνακας 10. Οι κενοί χώροι του συστήματος οχύρωσης του Ρεθύμνου στο πέρασμα των αιώνων – Τάφος Βυζαντινού Τείχους – Πλατεία Ενετοκρατίας (Piazzetta)

Πίνακας 11. Οι κενοί χώροι του συστήματος οχύρωσης του Ρεθύμνου στο πέρασμα των αιώνων – Τάφος Περιμετρικού Τείχους (Fossa)

Πίνακας 12. Οι κενοί χώροι του συστήματος οχύρωσης του Ρεθύμνου στο πέρασμα των αιώνων – Ενετική Σπιανάδα (Spianata)

Πίνακας 13. Το άμορφο στη σημερινή Παλιά Πόλη του Ρεθύμνου

Αντικείμενο της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι η διερεύνηση της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στον αστικό ιστό και στους Φορείς Εξουσίας σε μία πόλη. Ειδικότερα εξετάζεται η εξέλιξη του αστικού ιστού της πόλης του Ρεθύμνου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα καθώς και οι επεμβάσεις που έγιναν στην αρχιτεκτονική της υπόσταση και στη διαμόρφωση του οικιστικού της περιβάλλοντος από τους Φορείς Εξουσίας σε κάθε περίοδο της Ιστορίας. Αρχικά, επισημαίνεται ότι η εξέλιξη μιας πόλης υπαγορεύεται από τις επιταγές της εκάστοτε Εξουσίας, από τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου που πρέπει να ικανοποιηθούν, από το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής, από τις προσδοκίες - οράματα των επιστημόνων (πολεοδόμων, αρχιτεκτόνων κ.λπ.) που εκπονούν τις μελέτες και από την τεχνογνωσία της κάθε εποχής. Ακολουθεί η συγκριτική παρουσίαση τριών πόλεων - λιμανιών της Μεσογείου – της Νάπολης, της Μασσαλίας και της Βαρκελώνης – που ανέπτυξαν από την αρχαιότητα μία μακρά ιστορία, συνυφασμένη μ' ένα πλήθος επεμβάσεων πάνω στον αστικό τους ιστό. Στη συνέχεια, με γνώμονα αυτή την ανάλυση επιχειρείται μία ιστορική αναδρομή στη διαμόρφωση του αστικού ιστού της πόλης του Ρεθύμνου και παρουσιάζονται οι λόγοι για τους οποίους η Εξουσία ως διαμορφωτικός παράγοντας της κοινωνικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης της πόλης επηρέασε την εξέλιξή της άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο. Τέλος, για την καλύτερη κατανόηση της δομής και της οργάνωσης του αστικού χώρου μελετώνται τα όρια της πόλης, οι αστικοί συντελεστές και η αρχιτεκτονική της, η μνήμη των συνοικιών και των τοπωνυμίων της, το κενό, το πλήρες και το άμορφο του ιστορικού της κέντρου και εξαγονται χρήσιμα συμπεράσματα.

